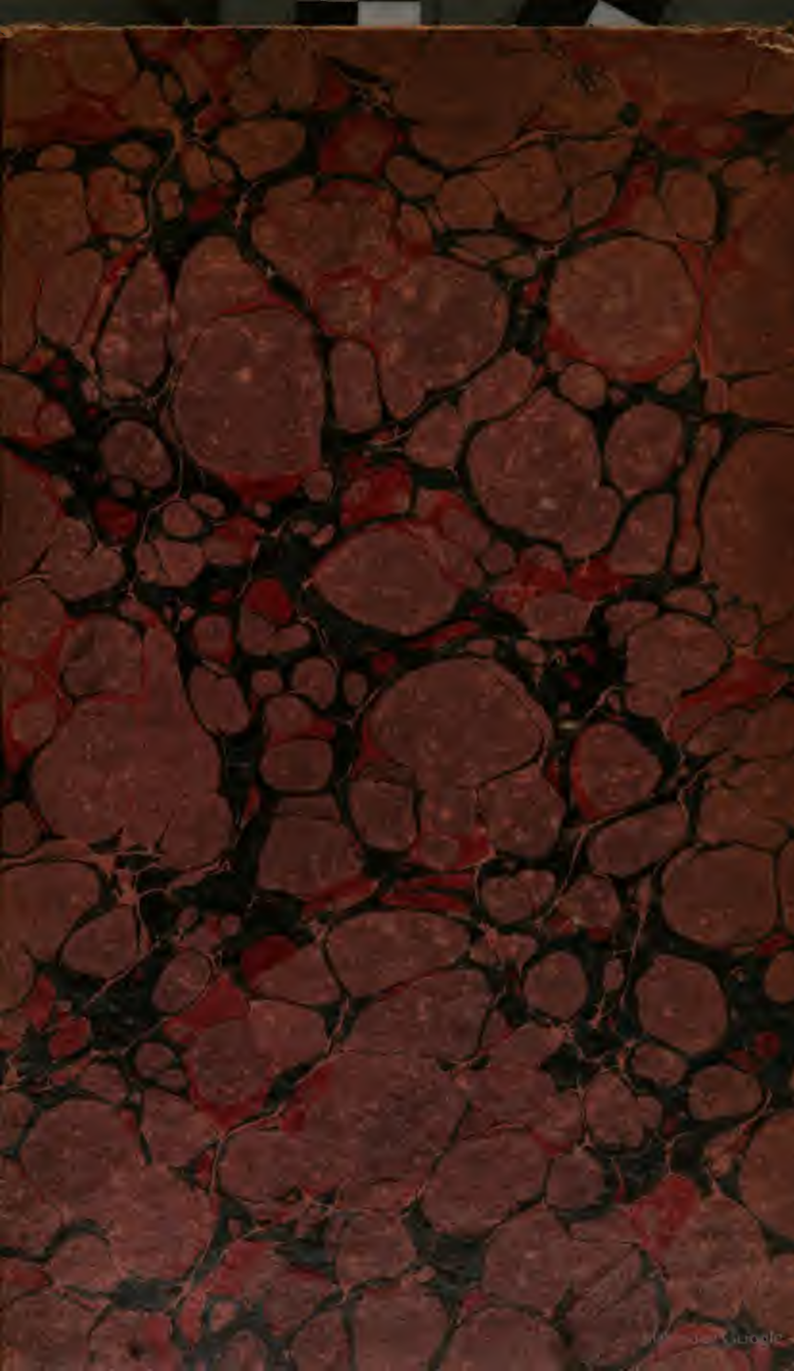

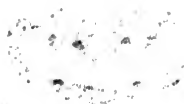
aus der Allgem. Zeit. No 66. Beilage – 1842.

S. 521. „Ein Fortschritt der Menschheit – ist unverkennbar in dem, was Sache der Ueberlieferung ist, während andere Culturelemente eine vorhandene Empfänglichkeit und freie Aneignung fordern. Wichtiger aber wäre es, wenn sich in der allgemeinen Geschichte ein Stufengang des Geistes nachweisen ließe. Wirklich findet man in ihr eine Reihenfolge stark ausgeprägter Völkergestalten, deren jede mittelst der sie beseelenden Idee ihre Welt sich mit einer Virtuosität ausbildet, worin ihre universalhistorische Bedeutung besteht. Eines dieser Völker löst das andere ab, ohne aus ihm hervorgegangen, von ihm befruchtet zu seyn, aber meist findet sich bei dem zurücktretenden Volke in seiner letzten Periode eine vorbildende Ahnung (der aber die schöpferische Kraft fehlt) dessen, was das neu auftretende leistet und erfüllt. Und dieser innere von historischer Verknüpfung unabhängige Zusammenhang spricht vielleicht am meisten für einen fortlaufenden Entwickelungsgang der gesammten Menschheit, doch so, daß, nach Analogie der individuellen Entwicklung, jede der verschiedenen Geisteskräfte durch ein Volk repräsentirt wäre und die Vorzüge der früheren Völker von den späteren nicht aneignet würden, sondern dem Hervortreten von neuen weichen müßten.

„Von dieser im Ganzen wohlrichtigen Ansicht wird nun aber meist eine bedenkliche Anwendung gemacht, wenn man dem Orient die Kindheit, den Griechen die Jugend, den Römern die Mannheit, den Germanen (d. h. der ganzen neuen Zeit) das Greisenalter der Menschheit zutheilt. Vielmehr beginnt, nachdem die alten Völker in der römischen Kaiserzeit offenbar ihr Greisenalter gehabt haben, mit den Germanen eine neue Welt, nicht einzelne Völker, sondern Weltalter scheinen die Stufenzeiten der Menschheit zu bilden. u. s. f.

DE

SCHOOL VAN POLYBIUS.

DE

SCHOOL VAN POLYBIUS

OF

GESCHIEDKUNDE

VOOR DE

NEGENTIENDE EEUW.

DOOR

PH. W. VAN HEUSDE.

Lux veritatis historia.

AMSTERDAM,
BIJ JOHANNES MÜLLER.
1841.

GEDRUKT BIJ C. A. SPIN.

PROEVE

EENER

GESCHIEDENIS

DES

MENSCHDOMS EN DER MENSCHHEID,

TER BEANTWOORDING

DER VRAAG:

»Hoe in de geschiedenis des menschdoms de geschiedenis der menschheid op te sporen?"

Ardua quae pulcra.

Onvoltooid ziet dit werk het licht. Hij, die het ontwierp, is niet meer, en zijne opgevatte taak blijft bij haren aanvang berusten. Dat mij intusschen die onvoltooide toestand lang heeft doen aarzelen, eer ik tot deszelfs uitgave besloot, is uit den aard der zaak verklaarbaar. Toen ik het onder de schriftelijke nalatenschap van mijnen dierbaren vader vond, verlevendigde het in mij de herinnering aan de genoegelijkste, als een droom vervlogene uren. Hoe kon 't anders? In die dagen toch, die van zijn aardsch aanzijn de laatste, maar tevens de belangrijkste waren, gedurende welke alles in hem hoog gevoel en innerlijke geestverrukking ademde, toen hij, rijp voor hoogere volmaking, een' nieuwen werkkring te gemoet snelde en hem een heiliger schouwspel, dan de schoonste natuur hem kon doen vermoeden, verbeidde, in die dagen hield hem, benevens andere onderwerpen van verhevene beschouwing, voornamelijk de inhoud dezes werks bezig. Wij waren getuigen van de buitengewone helderheid van zijn' geest, zoodat ons de toenemende ver-

zwakking zijns ligchaams naauwelijks voor zijn leven verontrustte. Wie denkt aan verkwijning en uitblussching, waar men de heldere vlam zich ziet verheffen, en licht en warmte rondom zich verspreiden! De wijsgeerte van Socrates en Plato, die hem bestendig te voren, die van Aristoteles, die hem onlangs geheel had geboeid, vervulden nog dagelijks zijne gesprekken en met welgevallen, maar met niet minder blijde verwachting van de toekomst zag hij terug op zijne pogingen om de ware belangen des menschdoms door de zoo vaak hernieuwde en uit overtuiging ontsprotene aanbeveling van de beginselen dier wijsgeerte bevorderlijk te zijn. Intusschen ofschoon hieraan steeds gedachtig, bepaalde hij meer opzettelijk zijne aandacht op de school van Polybius, waarvan een gedeelte binnen kort in 't licht stond te verschijnen. Dat zelfde gedeelte is in deze bladen vervat, en 't zal voor een' ieder duidelijk zijn, hoe de schrijver in denzelfden geest voortgaande en als door denzelfden adem bezield, het onderwerp hier behandeld in regtstreeksch verband met het voorgaande beschouwd, en de school van Polybius als voortzetting en nadere toelichting der Socratische school ontworpen heeft.

Ook de titel des werks vindt genoegzame opheldering bij de lezing zelve. Doch wat het bijgevoegde, geschiedkunde voor de negentiende eeuw, betreft, daaromtrent deelde hij het volgende mede, hetwelk zijne bedoeling in 't regte licht zal plaatsen.

die uitvoerigheid is behandeld, welke de schrijver bij de uitgave zich had voorgesteld. Het was zijne gewoonte, slechts in enkele hoofdtrekken bijzondere denkbeelden uit te drukken, wanneer nieuw opkomende of zich ontwikkelende gedachten hem tot het vervolg deden spoeden. Uit vrees, dat hem deze mogten ontgaan, stipte hij het vroegere aan om er naderhand op terug te komen en het uit te werken. Van daar, dat onderscheidene punten slechts aangeroerd zijn, die eene uitvoeriger behandeling erlangd zouden hebben. De laatste hand mogt er niet aan gelegd worden; zoodat leemten en welligt hier en daar onnaauwkeurigheden onvermijdelijk waren. Alvorens dus onbedachtelijk tot de uitgave te besluiten, meende ik het mijne pligt te zijn, het voorhandene aan onderscheidene achtbare mannen, vrienden van mijn' vader en die in zijn' geest geheel waren ingedrongen, ter lezing aan te bieden, met het verzoek mij hun verlicht oordeel in dezen niet te willen onthouden. Zulks geschiedde, met den uitslag, dat zij mij niettegenstaande alle bedenkingen aanraadden, het door den druk bekend te maken; dat het minder volledig ontwikkelde bij den goedgunstigen lezer verschooning, het meer uitvoerig behandelde behartiging vinden en welkom zijn zou. Ik wil dus geenszins nalaten, hun hier mijne dankbaarheid voor de mij geschonkene raad en inlichtingen openlijk te betuigen. — Eene andere bedenking bleef echter over. Aanvankelijk was het voornemen van

mijn' vader, met het hier gegevene zijne beschouwing der wereldgeschiedenis te besluiten. Doch naauwelijks waren zijne denkbeelden door mededeeling aan zijne vrienden, door eigen gestadig nadenken, door schriftelijke uiteenzetting hem in volle mate helder geworden, of hij meende het bij dit begin niet te moeten laten berusten, maar deze eerste beschouwing tot grondslag te moeten leggen, ten einde op dit spoor voort te gaan en in nadere ontwikkelingen van deze algemeene proeve te treden. Zoo vormde hij het plan om achtervolgens eene critiek der wereldgeschiedenis, alsmede van de geschiedenis der wijsgeerte, ook van de kerkgeschiedenis, van de welsprekendheid, van de mythologie, en meer andere vakken te geven. Te bepalen wat dit alles had moeten behelzen, waag ik niet; doch ik wil slechts aanwijzen, wat ik dienaangaande met een enkel woord heb opgeteekend gevonden. »Zoo mij nog wat levenstijd vergund wordt, zal ik voortzetten wat ik begonnen heb en in een volgend geschrift eene critiek der wereldgeschiedenis trachten te geven. Zóó, meen ik, zal men mij gemakkelijker verstaan, en nog beter kunnen beoordeelen of het hersenschimmen zijn, waarmede ik mij heb bezig gehouden, dan of mijne voorstelling der wereldgeschiedenis op vaste gronden rust. Men heeft reeds veel gedaan aan de critische wereldgeschiedenis, welke zich tot de bronnen bepaalt, en dus letterkundig is; maar thans willen wij eene critiek der wereldge-

schiedenis zelve. — Tot nu toe critische geschiedenis der wijsgeerte. Brucker begon er mede, hoe weinig zijn boek aan den titel beantwoordde. Beter Ruhnkenius in zijne historia critica oratorum Graecorum. Maar dat is letterkundige critiek. Wij moeten daarenboven nog eene critiek van de geschiedenis zelve der wijsgeerte hebben. — En wat moet nu zijn dusdanige critiek van de geschiedenis der wijsgeerte? Het is criticismus, in vergelijking met eclecticismus, syncretismus, dogmatismus. Zij geeft ons ware characterismi. Wij volgen den loop der wereldgeschiedenis: die drie volkenwerelden: de beginselen van elke derzelve. Zóó komen wij tot characterisering der Oostersche, der Grieksche, der Romeinsche, der latere wijsgeeren. Maar alles in bijzonderheden, vooral ten aanzien der Grieksche wijsgeeren. Eerst de sapientes, de Pythagoreï, nog half Oostersche, dan eigenlijk Grieksche philosophen, Socrates, Plato, Aristoteles, en zoo de Stoici enz. De critiek der wereldgeschiedenis brengt ons op grondige kennis van den mensch: de critiek van de geschiedenis der wijsgeerte brengt ons op grondige kennis van de wijsgeerte. De eerste doet ons zien, wat de mensch is, de andere doet ons zien, wat wijsgeerte is."

Met dit weinige eindigt de aanteekening en laat in 't duister, wat die werkzame geest er uit gewrocht zou hebben, wanneer 't hem vergund ware geworden, die opvolgende tooneelen der wereldgeschie-

denis, die hier slechts in schets voorhanden zijn, nader in oogenschouw te nemen. Doch hoe onbevredigd ons gevoel ook blijft bij het gemis eener nadere bewerking van een hoogstbelangrijk onderwerp, des te liever bepalen wij onze volle aandacht bij het gegevene, ten einde de wenken, daar gegeven, wel te overwegen, en tot dieper inzigt der waarheid te geraken. Zóó blijven wij in den geest van den schrijver voortwerken, die waarheid zocht, voor waarheid ijverde, voor waarheid alles opofferde, en de liefde er voor in aller boezem wenschte te ontvlammen, ten einde allen tot de heerlijkste doeleinden mogten medewerken.

J. A. C. VAN HEUSDE.

INHOUD.

PROEVE EENER GESCHIEDENIS DES MENSCHDOMS EN DER MENSCHHEID.

INLEIDING.

EERSTE BOEK.

INLEIDING DER WERELDGESCHIEDENIS.

TWEEDE BOEK.

OVERZIGT DER WERELDGESCHIEDENIS.

DERDE BOEK.

DE GESCHIEDENIS DES MENSCHDOMS.

HET MENSCHDOM.

VIERDE BOEK.

DE GESCHIEDENIS DER MENSCHHEID.

DE MENSCH.

VIJFDE BOEK.

HET WARE STANDPUNT TER BEOEFENING DER WERELDGESCHIEDENIS.

Ἐκ μέν τοιγε τῆς ἁπάντων πρὸς ἄλληλα συμπλοκῆς καὶ παραθέσεως, ἔτι δ' ὁμοιότητος καὶ διαφορᾶς, μόνως ἄν τις ἐφίκοιτο καὶ δυνηθείη, κατοπτεύσας, ἅμα καὶ τὸ χρήσιμον καὶ τὸ τερπνὸν ἐκ τῆς ἱστορίας λαβεῖν.

Polybius.

Het heugt u nog wel, mijne vrienden! dat wij, bij den aanvang onzer vroegere onderzoekingen, den genius van Socrates met bede om terughouding aanriepen, zoo wij te ver mogten gaan en ons zelven te veel inwilligen en toegeven. Ik weet niet, in hoe ver onze bede verhoord is geworden; maar ons onderzoek zelf heeft ons ten klaarste doen beseffen, hoe noodzakelijk een' ieder, en bijzonder den wijsgeer zulk een vermogen van weêrhouding en zelfbeheersching is. Had die genius bestendig over de Socratische school en de scholen, die er uit zijn voortgekomen, gewaakt, van hoeveel ligtzinnigheid, voor hoeveel vermetelheid ware dan de wijsgeer te allen tijde niet bewaard gebleven! Het *ken u zelven* had men steeds tot voorschrift genomen, om uit de

ware beginselen al wat tot den mensch betrekking heeft, af te leiden, en vooral had men zich behoed van meer te pogen dan men vermogt, en van te meenen te weten, hetgeen men niet wist. Wijsgeerte ware nimmer wetenschap, veel minder de wetenschap der wetenschappen geworden, maar wijsgeerte ware zij gebleven, en den wijsgeer had zij op het regte pad gehouden om tot die wetenschap der wetenschappen, tot de wijsheid zelve, langzamerhand maar met vasten tred voort te gaan. Men had zich niet ligtvaardig tot de Godheid opgeheven, om uit de natuur der Godheid, als ware men God zelf, alles te verklaren: bij het onderzoek van zich zelven en van den mensch had men meer en meer leeren beseffen, wat het goddelijke is, en, in plaats van zich te verbeelden tot de hoogste wijsheid gekomen te zijn, zich zelven zoeken te verbeteren, om meer en meer der goddelijke natuur gelijk te worden. Veel minder ware men tot de stoutheid gekomen, om zich alles, ja de Godheid zelve, a priori, zoo als men 't gemeend heeft, voor te stellen en daarnaar alle menschelijke zaken, ook zelfs de godsdiensten, in te rigten en te vormen. Voor dat alles ware men behoed gebleven, zoo de genius van Socrates, de geest van weêrhouding, over den geest der wijsgeeren de wacht had blijven houden. Vrienden! ik weet niet hoe wij ons bij ons onderzoek gedragen hebben: anderen en bijzonder die na ons zullen leven, zullen 't moeten beoordeelen; maar door ons

onderzoek zelf, zou ik zeggen, daar wij ons geheel aan den leidraad der Socratische school hielden, hebben wij ons voor alle dergelijke misstappen en afdwalingen bewaard, en, onze bede moge dan verhoord of niet verhoord zijn geworden, den weg der wijsgeerte, die naar de wijsheid leidt, hebben wij mogen vinden. Ik word in deze gedachte te meer bevestigd, naarmate ik duidelijker leer inzien, dat die weg geen andere is, dan welken ons van kinds af onze godsdienst heeft aangewezen, ja dat wij, dien volgende, onzen godsdienst, en wat ligt ons niet daaraan gelegen! in deszelfs verhevenen en waren aard regt leeren waarderen en hoogschatten. Maar nu moeten wij ook verder, is 't niet zoo? geene moeite ontzien en alles te baat nemen, om er ons volkomen van te overtuigen, dat wij of ons niet bedrogen hebben in onze ontdekkingen, of, zoo dit mogt plaats gehad hebben, andere wegen in te slaan, om tot de waarheid te komen: en daarom wil ik u nu verder bij uwe navorschingen met de fakkel der geschiedenis toelichten.

Onze onderzoekingen, vrienden! zoowel naar de wijsgeerte der talen, als naar die der kunsten en wetenschappen zijn tot nu toe steeds tot het *ken u zelven* der oudheid betrekkelijk geweest. Den mensch zochten wij te leeren kennen, zoo als hij zich in onderscheidene leeftijden, als kind, als knaap en als jongeling ontwikkelt, zoo als bij de opvolging dier leeftijden zijne zielsvermogens, het een na het an-

der, in volle werking bij hem komen, en zoo als hij langzamerhand eindelijk tot redelijke en zedelijke zelfstandigheid geraakt.

In de talen, die spiegels zijner ziel, hebben wij dat verder zoeken op te merken. Maar nu opent zich voor ons een geheel ander veld van beschouwing. Na dus ons zelve en den mensch te hebben leeren doorgronden, kunnen wij des te juister over menschen en volken, en over het geheele menschdom en deszelfs geschiedenis oordeelen. Zonder zelfkennis levert ons het tooneel der wereld en des menschdoms een bont schouwspel op, waarmede men zich, als de kinderen gewoon zijn, vermaken kan, die zich in al wat verscheidenheid en afwisseling geeft, verlustigen: maar nut uit de geschiedenis des menschdoms te trekken, menschen en volken er regt in te leeren kennen, den loop der menschelijke zaken er wel in te leeren nagaan en dit alles te doen strekken om den mensch en zijne bestemming te leeren beseffen, dit gelukt niemand, dan hem alleen, die op zich zelven heeft acht geslagen, en zich zoo in andere menschen en andere tijden, om die wel te beoordeelen, overbrengen en verplaatsen kan. Wij zijn dus voorbereid, meen ik, om de geschiedenis naar behooren en wijsgeerig na te vorschen, en hetgeen mij nu verder te doen staat, zal zoo moeijelijk een bezwaarlijk niet zijn. Ik zal u slechts indachtig moeten maken aan hetgeen wij reeds in de Socratische school geleerd hebben en voorts u op dat wereldtooneel het een en ander doen

gadeslaan en opmerken, zoo zult gij op mijne aanwijzingen en herinneringen zelve zien en oordeelen.

Van dit onderzoek doet ons al wat ons reeds bij de beschouwing der kunsten en wetenschappen omtrent de geschiedenis gebleken is veel nut en genoegen verwachten. Zij is dienvolgens ten naauwste met de wijsgeerte verwant, zij is zelve zekere wijsgeerte, zij is even als de wijsgeerte eene school der kunsten en wetenschappen, eene school zelfs der wijsheid, ja, wat meer is, volgens de uitdrukking der oudheid, is zij *het licht der waarheid.* Het is toch de werkelijke wereld, die zij ons voorstelt, de menschen en de volken, zoo als die geweest zijn en nog zijn, het menschdom zelf, zoo als zich dat in het Oosten is beginnen te ontwikkelen, in Griekenland en Latium zich verder ontwikkeld heeft, en naderhand in deze onze streken van Europa tot dezen staat van ontwikkeling en beschaafdheid, hoedanig die dan ook zij, voortgegaan is. Dat alles is meer werkelijk, of liever meer aanschouwelijk, dan hetgeen ons de wijsgeerte op zich zelve op te merken en te onderzoeken geeft; en beschouwen wij het met wijsgeerigen zin, dan moet het ons des te meer tot juiste beoordeeling en zekere beslissing er van brengen, of al wat wij door zelfkennis omtrent den mensch en zijne ontwikkeling te weten zijn gekomen, al of niet *waarheid* is. Het is op een grooter tooneel, dat wij alles te zien zullen krijgen, en, gelijk Plato als wijsgeer een' staat zich schiep, om

de regtvaardigheid en wat die voor den mensch mogt zijn, te leeren kennen, zoo zullen wij, als geschiedkundigen of liever als navorschers der geschiedenis, het menschdom niet scheppen of dichten, maar waarnemen, ten einde den mensch daar in 't groot en in al zijne verscheidenheid en levensovergangen geheel te leeren doorgronden. Maar zullen wij uit deze onze beschouwingen het gehoopte nut en genoegen trekken, dan moet 't ons hier ook, even als bij al ons voorgaand onderzoek, maar hier toch voornamelijk, om *waarheid* te doen zijn. Dat zelfde tooneel der menschelijke zaken hebben vóór ons zoo velen tot het onderwerp hunner wijsgeerige beschouwingen genomen, maar door vooroordeelen verblind niets er in opgemerkt, dat hun of ons belangrijk kon zijn, of, wat nog erger is, dat alleen er in zoeken te ontdekken, wat met hunne eigene voorstellingen overeenkwam. Zoo maakte het hen noch wijzer noch beter, en de geschiedenis, in plaats van voor hen *het licht der waarheid* te zijn, diende veeleer om hen nog te meer in hunne vooroordeelen te stijven, en de waarheid voor hun oog te benevelen. Zóó *wij* niet, die in de school van Socrates en Plato zijn onderwezen geworden! Wij hebben daar geleerd, wat waarheid is, en dat men door scheiden en verbinden, vooral door schijn van wezen wel af te scheiden tot waarheid komt. Wij moeten hier practisch uitoefenen, wat wij daar theoretisch geleerd hebben. Het zal ons wel eens gebeu-

ren, dat wij te zien krijgen, wat ons nieuw en vreemd is, dat met onze wijze van denken niet overeenkomt, ja dat ons onbegrijpelijk voorkomt, welligt ook, dat in plaats van ons te bevestigen in hetgeen wij in die oude school geleerd hebben, er tegen schijnt te strijden. Maar laat ons dat niet in verlegenheid brengen, veel minder van verder onderzoek afschrikken. Wij moeten naar waarheid staan, hoe vele hinderpalen wij ook ontmoeten mogen: dat nieuwe en vreemde, vrienden! al is het ons zelfs onbegrijpelijk, moet onze weetlust des te meer opwekken, en al wat tegen ons oordeel van vroegeren tijd strijdt, zoo het waar blijkt te zijn, moet het ons ten spoorslag dienen om het des te naauwkeuriger waar te nemen, ten einde te bemerken, of ons oordeel daaromtrent niet inderdaad vooroordeel geweest zij. In één woord, nooit moeten wij zeggen: *dat kan zoo niet zijn*, omdat het ons steeds te voren anders is voorgekomen, of omdat het ons onbegrijpelijk, ja ook wel ongerijmd toeschijnt; maar zoo wij met oogen zien, dat het zoo is, dan liever denken: ***het moet wel zoo zijn, maar wij vatten het nog niet.*** Zoo zullen wij veel verwerpen, wat wij tot nog toe voor waarheid gehouden hebben, maar ook veel en nog meer als waarheid leeren erkennen, waarvan wij zelfs geen vermoeden gehad hadden. Zoo moeten wij de lessen der Socratische school op de beschouwing der geschiedenis toepassen en zoo, zóó alleen zal voor ons de geschiedenis *het licht der waarheid* zijn.

Maar bij al wat wij hierboven omtrent de geschiedenis opmerkten, hadden wij haar ter beschouwing als op een' afstand voor ons: hier moeten wij haar intreden, ten einde den mensch en de menschelijke zaken van nader bij en volledig waar te nemen. Het is hier dus de vraag, mijne vrienden! hoe wij ons onderzoek zullen inrigten, en wat wij er voornamelijk in zullen zoeken te weten te komen. Gij zult van mij niet verwachten, dat ik u eene algemeene geschiedenis ga voordragen. Dat heb ik gedurende vier en dertig jaren, ten behoeve mijner toehoorders, telken jare gedaan: ook niet, dat ik u eene geschiedenis der menschheid of eene geschiedkundige anthropologie zal geven: hetgeen ik mede bij mijn openbaar onderwijs een en andermaal beproefd heb. Het moet ons hier om de wijsgeerte der geschiedenis te doen zijn, die in dat onderwijs, geloof ik, geheerscht heeft, maar er nogtans het doel niet van uitmaakte. Hetgeen ik u voordragen of liever met u navorschen wil, moet geheel met onze vroegere onderzoekingen overeenkomen en als het vervolg er van zijn: het moet tot de geschiedenis zoo wel, als tot de wijsgeerte betrekkelijk zijn, maar de wijsgeerte, en wel die der Socratische school, moet er, ten einde wij den mensch, ja de menschheid door en door leeren kennen, *de ziel* zoo wel als het doel van uitmaken. Ik weet 't niet beter uit te drukken, dan met te zeggen: in de geschiedenis des menschdoms moeten wij de geschiedenis

der menschheid navorschen. Maar *hoe* nu, vraag ik alweder, hoe die navorschingen in te rigten, en *wat* ons bijzonder tot onderwerp van dezelve te nemen? Wat zegt gij er van, vrienden? dat wij ons eens het probleem ter oplossing voorstelden: *is het menschdom in deszelfs geschiedenis, wat de menschheid betreft, steeds voortgegaan?* Zou dat niet een der belangrijkste onderwerpen, misschien wel het voor ons allen allerbelangrijkste van de wijsgeerte der geschiedenis zijn? En wat de wijze van behandeling aangaat, ik weet niet hoe 't anderen zouden aanleggen, maar voor mij is er gewis geene voegelijker en minder bezwaarlijke dan die, op welke ik van zelfs gekomen ben. Maar daarvan straks nader: hier nog een enkel woord over het aanwenden der critiek.

Geene geschiedkunde zonder critiek. Om haar wel te beoefenen, moet men in de eerste plaats de gedenkschriften der geschiedenis niet alleen opsporen, maar ook beoordeelen, of zij echt dan of zij valsch zijn, en in hoe ver zij ons ware bescheiden omtrent het gebeurde opleveren. Verder moet men die zelfde gedenkschriften, zoo zij niet ongeschonden en onvervalscht tot ons overgebragt zijn, door taal- en oudheidkunde zoo veel mogelijk trachten te herstellen: en dit een en ander moet daartoe strekken, om er als uit zuivere bronnen, waarheid uit te kunnen putten. Maar de critiek der geschiedkunde is tweeledig. Zij is niet alleen, gelijk voor alle overblijfse-

len der vroegere tijden, *letterkundig*, maar ook eigenlijk gezegd en in hoogeren zin, *historisch*. Zij moet ons namelijk tevens in staat stellen om de geschiedenis zelve wel te beoordeelen: zij moet ons op onze hoede doen zijn, van de tijden niet te vermengen, van niet aan vroegere eeuwen toe te schrijven, wat aan volgende eeuwen eigen is geweest, en bijzonder ook, van niet al wat vroeger gebeurd is uit het oogpunt van *onzen* leeftijd te beschouwen. Zoo toch zou ons alles, hoe veel werk wij ook overigens van de *letterkundige* critiek mogten gemaakt hebben, in een valsch licht voorkomen, ja, onverstaanbaar zijn. Het is de *historische* critiek alleen, die ons daarvoor kan behoeden, ja, wat meer is, die ons den weg kan openen, om de geheele geschiedenis wel te overzien: en bedrieg ik mij niet, zoo is 't onzer eeuw eigen, meer opzettelijk dan ooit te voren, deze *diepere*, of, zoo ge wilt, *hoogere*, en *meer wijsgeerige* critiek te beoefenen. Men spoort met onvermoeide vlijt de vroegste oorkonden der middeneeuwen, b. v. legenden, chronieken, spiegels, geschiedkundige overblijfselen van allerlei soort op: men geeft die uit: men zoekt die leesbaar en begrijpelijk te maken, en dat wel voornamelijk om ons geheel in de vroegere tijden over te brengen. Walter Scott heeft daarmede aangevangen bij het schrijven zijner historische romans, en wat niet reeds anderen in historische schriften, bijzonder Thierry en Von Raumer daartoe hebben bijgedragen, weten wij. Maar

men moest dat zelfde, dunkt mij, voor de beoefening almede der *oude* geschiedenis ondernemen. Want waarlijk, naar 't mij voorkomt, men onderscheidt die oude wereld nog niet genoeg van de onze: men verplaatst zich nog niet genoeg in de tijden, toen er nog geen christendom bestond: veel minder in die zooveel vroegere, toen er nog zelfs geene Grieksche poëzij of wijsgeerte was te voorschijn gekomen, en 't allerminst in de vroegste eeuwen onzes geslachts, vóór de Phoeniciërs, vóór de Hebreën, toen er nog zelfs geen letterschrift uitgevonden was. Het gevolg daarvan is, dat men alles verward en duister voor den geest heeft, geene opvolging in den loop der menschelijke zaken waarneemt, de geschiedenis der kunsten, der letteren, der wijsgeerte, der wetenschappen, der godsdiensten niet geregeld kan volgen: 'k laat staan, dat men de geschiedenis der menschheid van de eerste ontwikkeling des menschdoms af tot op onze eeuw toe zou kunnen nagaan, ten einde daaruit op te maken, wat ons zoo belangrijk is te weten, op welken trap van beschaving wij thans, in deze onze negentiende eeuw staan. Welligt kan het lezen van dit werk, hoedanig het dan ook zijn moge, aanleiding geven, om meer opzettelijk te gaan vergoeden, wat ons hierin nog ontbreekt. Ik hoop 't. Maar dit is zeker, dat men zonder geschiedkundige critiek in den hoogeren zin daar niet toe komen kan.

EERSTE BOEK.

INLEIDING

DER

WERELDGESCHIEDENIS.

Waarom de schrijver nog nimmer over de geschiedenis geschreven heeft.

Het is zoo, als ik dikwerf mijnen vrienden gezegd heb. Om al, wat ik over de geschiedenis en wel over de wereldgeschiedenis nagedacht en opgemerkt heb, op 't papier te brengen, ik kan daar maar niet toe komen. Ik zie er tegen op, als iemand, die een' hoogen, steilen berg voor zich heeft.

Het gaat mij thans met het *schrijven* over de geschiedenis even zoo, als 't mij in mijne jeugd met het *beoefenen* er van gegaan is. Evenmin kon ik toen daartoe komen. Ik had mij van jongs af altijd op de letteren en wijsgeerte toegelegd, en hiertoe, zoo als men begrijpt, was mij de geschiedenis gedurig te stade gekomen: ook had ik haar bij die gelegenheid eenigermate beoefend. Want hoe Herodotus, Thucydides, Xenophon, Polybius, hoe Livius en Tacitus te lezen, zonder aan geschiedenis te doen en zelfs in de geschiedenis vorderingen te maken? Maar

ik stelde mij van dat vak iets anders voor: ik wilde niet slechts zoogenaamde algemeene historie, ook niet bijzondere geschiedenis, hetzij van de oude, hetzij van de nieuwe volken; ik wilde *wereldgeschiedenis*, ik wilde, wat meer is, *de geschiedenis des menschdoms* met die *der menschheid* gepaard; met andere woorden: ik wilde de volledige *levensgeschiedenis des menschdoms.* Daar durfde ik niet toe te komen. Want vooreerst: ik besefte zeer wel, wat dat inhad, en hoe zwaar die taak mij zou zijn: maar dan ook ten andere, vreesde ik, dat, trad ik dat onoverzienlijke veld van navorsching in, ik er mij onverdeeld aan zou moeten toewijden, *en* letteren *en* wijsgeerte er geheel aan geven; en daartoe vooral kon ik geenszins besluiten. Het is waar: ik kreeg op mijn vijf en twintigste jaar, bij mijn beroep herwaarts, de algemeene geschiedenis te onderwijzen en moest er dus willens of onwillens mij op toeleggen. Ik heb 't dan ook gedaan, en daar mijn voorganger *Saxe* reeds negentig jaar oud was geworden en altijd de methode zijner jeugd, die van Tursellinus, was blijven volgen, zoo kon 't niet wel anders, of mijne methode, hoedanig dan ook, moest behagen; en dat deed zij ook. Intusschen was 't er ver af, dat ik mij in staat gevoelde, dat vak behoorlijk te beoefenen: integendeel moest ik mij zelven bekennen, hetzelve op verre na niet te overzien. Doch ik was toen jong en vol vuur en ijver, en, aan de spreuk gedachtig: *ἡ νεότης εἰς πᾶν*

ἐπίδοσιν ἔχει, liet ik mij niet afschrikken. Ik verheugde mij weldra meer over de gelegenheid, die mij gegeven was, om er mij onafgebroken in te oefenen, dan ik tegen de bezwaren en de taak zelve opzag. Ik deed dan ook vooreerst wat ik kon, al kon ik nog niet wat ik wilde. Desniettemin, gelijk ik zeide, men vond het goed, zoo als ik 't deed, en nam er genoegen in: hetgeen ik daaraan toeschrijf, dat ik vervuld was met den geest der Socratische wijsgeerte, die tevens eene school van practische menschkunde is, en dus op de beoefening der geschiedenis heilzamen invloed moet hebben. Maar dat was 't nog niet, wat ik mij van geschiedenis en wereldgeschiedenis voorstelde. Eerst jaren daarna kreeg ik daartoe aanleiding, en wel door eenige mijner voortreffelijkste vrienden en leerlingen van dien tijd, die de beoefening der geschiedenis met zin voor wijsgeerte paarden: bijzonder bij gelegenheid, dat één hunner, die naderhand mijn ambtgenoot in mijn vak geworden is, mijn oude, geliefde vriend, *Van Goudoever* over Polybius eene dissertatie schreef. Met hem las ik dezen *princeps historicorum*, gelijk hij ons voorkwam, als een student met zijnen commilito oude schrijvers leest: wij verschilden toch in jaren en welligt ook in geschiedkundige kennis niet veel van elkander: maar Polybius had altijd te voren, te midden mijner studie van Plato's schriften en philosophie, 't meest mijne aandacht getrokken. Dat was de man, had ik altijd gezegd, die, zoo veel 't

in zijnen tijd mogelijk was, het denkbeeld van wereldgeschiedenis in 't hoofd had. — Zoo dan ben ik van lieverlede op mijne tegenwoordige wijze van denken over de geschiedenis des menschdoms en der menschheid gekomen. Maar nu ook alweder, zoo als ik begon te zeggen, om er toe te besluiten, die denkbeelden op 't papier te brengen, daartegen zie ik nu als tegen een' berg op.

Maar ik wil u ook niet verzwijgen, vrienden! wat mij nog daarenboven hierin tot nu toe belemmerd en weêrhouden heeft. Die voorstellingen en opmerkingen hebben, zoo niet inderdaad, ten minste in schijn, het voorkomen van nieuwheid, en dat is, ja, voor ijdele, ligtzinnige menschen een lokaas te meer om gretig te lezen, maar voor menschen van oordeel en verstand is zulks ver af van een middel tot aanbeveling te zijn. Ik intusschen, gelijk men weet, zoo min ik mij aan die eerste laat gelegen zijn, zoo geef ik oneindig veel, zoo geef ik alles om de toestemming en goedkeuring der laatste. Van éénen Socrates geprezen te worden, gelijk men oudtijds zeide, acht ik verkieslijker, dan van het geheele volk der Atheners. Een en ander heeft mij derhalve steeds van jaar tot jaar doen uitstellen, iets van mijne geschiedkundige waarnemingen in 't licht te geven. Wachten wij nog maar, zeide ik bij mij zelven, tot dat alles in ons hoofd tot rijpheid zal gekomen zijn: *nonum prematur in annum.* Maar intusschen zijn er reeds meer dan driemaal

negen jaren voorbij gegaan, sedert die denkbeelden bij mij zijn opgekomen, en ik moet 't zeggen, de tijd heeft dezelve niet alleen niet aan het wankelen gebragt, maar inderdaad bevestigd. Zoo moet ik 't dus wel gelooven, dat het wenschelijk voor mij, en ook welligt voor anderen zou zijn, dat ik nog, voordat 't te laat is, — ik ben reeds mijn een en zestigste jaar ingetreden — die taak ondernam en uitvoerde. Maar, hoe dat aan te vangen, hoe hetgeen er in mijne ziel ligt in 't hoofd van anderen geheel over te brengen, en dat niet alleen van mijne vrienden en leerlingen, die met een woord alles vatten, maar ook van dezulken, die niets van mijne methode weten — dat zie ik nog niet door.

Men heeft mij meermalen van het schrijven van een *compendium* gesproken. Ik moest mijne historie, zeide men, in een compendium uitgeven. Maar hoe zou ik dat? In dusdanig leerboek der geschiedkunde kan ik immers mijne denkbeelden en voorstellingen van wereldgeschiedenis niet zoo terstond overbrengen. Ik moet dezelve voor anderen trachten te ontwikkelen, zoo als zij zelve zich in mijn hoofd ontwikkeld hebben: en hoe dat in een compendium te doen? Wanneer ik eenmaal zulks met goed gevolg gepoogd had, zoodat alles op 't papier te lezen stond, gelijk het nu nog maar voor mijn' geest staat, dan eerst ware er aan te denken, om, na die ontwikkeling en ontvouwing, het een en

ander bijeen te brengen en er een kort begrip van te geven.

Maar, wat zegt gij er van, vrienden! dat ik u zoo al voortschrijvende, en als met u sprekende, u eens ging verhalen, hoe ik langzamerhand aan die wijze van beschouwen gekomen ben, hoe ik daarin ben voortgegaan; tot welke slotsommen of algemeene opmerkingen ik er door gebragt ben? *Dat* welligt zou mij op den gang brengen, om eindelijk eens eene geschiedenis te gaan schrijven, en zoo al niet een compendium, ten minste een overzigt der wereldgeschiedenis mijnen tijdgenooten te geven.

Hoe de schrijver op zijne voorstelling der wereldgeschiedenis gekomen is. Polybius.

Ik heb daar reeds in het vroeger verhandelde ongevoelig een begin mede gemaakt. Want, inderdaad, dat lezen van Polybius met mijnen vriend en leerling is voor mij, door zijn toedoen wel voornamelijk en zijne opmerkingen, de eerste aanleiding geweest, om op wereldgeschiedenis te komen. Maar zonderling, zoo als daartoe te dien tijde mijne studie van Plato en van de Socratische philosophie medewerkte. Plato had mij in zijn' *staat* den mensch doen kennen, inzonderheid, op welke wijze hij opgevoed en opgeleid moet worden, om aan zijne bestemming in onderscheidene betrekkingen te beant-

woorden. Polybius deed mij hetzelfde in de volken waarnemen. Plato had mij geleerd — en na zulks eenmaal bij hem gelezen te hebben, was het onuitwischbaar in mijne ziel gebleven — hij had mij geleerd, dat de staten niet van hout en steen, geene werktuigen zijn, maar uit menschen bestaan, en dus als zedelijke wezens moesten beschouwd worden. Hoe vatte ik nu niet Polybius, als hij zoo gedurig van de opkomst, den bloei en ondergang van staten sprak, als ging dat daar even zoo gelijk bij de menschen toe. Plato had mij een diep inzien in de regeringsvormen der staten gegeven, zoodat ik grondig had leeren beseffen, hoedanig die vormen zijn, hoe zij zich uit elkander ontwikkelen, waar dat alles eenmaal op uitkomt, en dan dit vooral, dat uit het overdrijven van vrijheid slavernij ontstaat.

Wat kon dienstiger voor mij zijn, om dat alles bij Polybius als in een groot geschiedkundig tafereel wel te beschouwen? En eindelijk, wat dat hooge, dat alles omvattend denkbeeld van Polybius betreft, als ware de algemeene volkengeschiedenis het schouwtooneel, waarop men den mensch als *levend* wezen werkzaam zag, daar men in bijzondere geschiedenissen der volken en staten, in chronieken en jaarboeken slechts verspreide deelen van een' mensch, doode leden eens ligchaams ontwaart, hoe moest ik dat denkbeeld niet, door het lezen van Plato's staat, geheel en al vatten! En zoo ben ik eindelijk op de voorstelling der wereldgeschiedenis gekomen, die mij

sedert dat lezen van Polybius tot den dag van heden is bijgebleven en door middel van nadenken, van het lezen der bronnen der geschiedenis en ook wel bijzonder door middel van mijn openbaar onderwijs, meer en meer tot zekerheid bij mij gekomen is.

De bekrompen gezigteinder van Polybius. Hoe veel wijder ons overzigt, zoo der wereld als der wereldgeschiedenis.

Polybius dan bragt mij, en met hem, als gezegd is, Plato, op een hoog standpunt van beschouwing der wereldgeschiedenis. Maar ik ging nog verder. Hoe beperkt, dacht mij, was dat overzigt van Polybius niet, vergeleken met het onze, dat wij sedert het verloop van zoo veel eeuwen thans hebben! Hij zag slechts Grieken en Romeinen voor zich, en daaromheen overal barbaren. Zijn gezigteinder van rondsom bevatte de wereld om het groote meer, dat wij nog heden *zee, de middellandsche zee*, noemen: en ja, de landen en volken aan den Nyl, aan den Euphraat, aan den Indus waren hem niet onbekend: sommige dier streken, en bijzonder al wat van Azië en Afrika aan de middellandsche zee ligt, kende hij nog naauwkeuriger welligt, dan wij die kennen. Maar hoe bekrompen met dat al zijn gezigteinder in vergelijking met *onze* kennis zoo des

menschdoms als des aardbodems! De geheele aardbodem ligt voor onze beschouwing open, met al deszelfs werelddeelen, zeeën en rivieren. Het zijn toch de latere volken geweest, die denzelven in alle rigtingen doorkruist hebben, en zoo hebben wij van de geheele zuidzee, van de oost-Indiën, zoo ver zij zich uitstrekken, van China en Japan daar ginds in het noordoosten, en wat meer is, van eene gansch nieuwe wereld in het westen, van Amerika, begrip gekregen. Maar dit behoort nog slechts tot de uitbreiding onzer aardrijkskundige kennis. Zoo 't ons om geschiedenis, om wereldgeschiedenis, om geschiedenis des menschdoms en van deszelfs voortgang te doen is, hoe veel hooger staan wij dan vooral niet dan Polybius! Het menschdom heeft sedert hem en zijne tijdgenooten niet minder dan een paar duizend jaren voortgeleefd, en wat is er in die tusschentijden niet voorgevallen! Toen waren de Germaansche natiën nog ruw en barbaarsch; en zie thans ons Europa! Ziet, tot welk een' trap van beschaving eerst Latijnsch en vervolgens Germaansch-Europa gekomen is! Ziet, hoe de volken van Europa zich over de oost-Indiën, ziet hoe zij zich over Amerika uitgebreid hebben. En vergeet te midden van dat alles, vergeet ons christendom niet, dat voor Europa, ja voor de geheele wereld het beginsel van een nieuw leven geworden is! Wat wist men van dat alles, wat kon men zelfs van dat alles nog vermoeden in de tijden van Polybius? Maar des te verwon-

derlijker, dat hij in dien tijd reeds zulk eene hooge en zoo ware voorstelling van de algemeene geschiedenis bekomen had.

Montesquieu. De drie deelen des menschdoms, zoo als zij elkander in den loop der eeuwen opgevolgd zijn.

Maar ik moet voortgaan met u te verhalen, hoe 't mij verder met mijne geschiedkundige oefeningen gegaan is. Na Polybius is 't Montesquieu geweest, die mij meer en meer tot begrip van algemeene volkengeschiedenis gebragt heeft. Zijne *lettres Persanes*, en *considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*, hadden mij op zijn hoofdwerk, *de l'esprit des loix*, gebragt; en dikwerf over dat boek met mijnen vriend en ambtgenoot, den echt geschiedkundigen *de Rhoer*, sprekende, werd mij zijne verdeeling der geschiedenis in die van het Oosten, van Griekenland en Rome en van de latere staten en rijken, meer en meer belangrijk. Bij hem dient die verdeeling, om zijne drie regeringsvormen, de despotische, de republikeinsche en de monarchische te kenschetsen; maar mij bragt zij van zelfs op den voortgang des menschdoms en der beschaving uit het oude Oosten naar Griekenland en Rome, en van daar naar ons westelijk en noordelijk Europa: vooral toen ik sedert, volgens

die zelfde onderscheiding van volken en volkenwerelden, ook opvolging van tijden begon waar te nemen, als zijnde 't eerst het Oosten, daarop Griekenland en Rome en eindelijk eerst de wereld, waar *wij* toe behooren, die der Germanen, tot beschaving, bloei en kracht gekomen. Maar daarenboven leerde mij Montesquieu, en dit was mij bovenal belangrijk, het onderscheid beseffen van de *natuur* en het *beginsel* der staatsvormen. Niet, dat ik 't steeds met hem eens ben gebleven, dat *vrees* het beginsel van het Oosten, *deugd* het beginsel der oude republieken, en *eergevoel* dat der latere volken geweest is: met anderen, en ook wel voornamelijk met *de Rhoer* daarover handelende, besefte ik meer en meer, dat die beginselen wel voorzeker niet voor de ware konden gehouden worden: maar genoeg, ik leerde inzien, dat er behalve die vormen van regering bij de natiën nog iets anders moest opgemerkt worden, dat haar als werkend beginsel van leven en handelen eigen was, en waaraan hare opvoeding, hare inzettingen en wetten beantwoordden. Ik kreeg dan zoo doende meer uitgebreid, meer volledig, en ook meer bestemd overzigt van de geschiedenis des menschdoms, dan Polybius mij had kunnen geven, en niet weinig beviel 't mij in Montesquieu, dat ik in hem zoo gedurig, bij het lezen zijner schriften, een' bewonderaar en vereerder van dien voortreffelijksten, dien meest pragmatischen der oude geschiedkundigen vond.

Gestadige voortgang des menschdoms tot hoogere beschaving. — Opvolging van de bronnen der geschiedenis.

Van zelfs kwam zoo doende de vraag bij mij op, of niet het menschdom zelf, in dien voortgang en opvolging der tijden en volken, almede in beschaving, en zedelijke ontwikkeling vooruitgegaan is. Dit is, mag ik wel zeggen, het groote vraagstuk voor mijn leven, en voor al mijn geschied- en letterkundige oefeningen geweest. Het scheen mij toe, dat geen onderzoek voor den mensch, die nadenkt, en zelf vooruit wil gaan, gewigtiger kan zijn, en tevens dat het menschdom in deze laatste eeuwen, in staat is geraakt om dat te beoordeelen, ten minste met meer zekerheid daarover, dan Polybius of de ouden, beslissen kan. Maar daartoe, zag ik almede in, moeten wij de *bronnen* der geschiedenis beoefenen. Ik bedoel daarmede *die* gedenkstukken voornamelijk, welke ons de drie hoofddeelen onzes geslachts, het oude Oosten, de Grieken en Romeinen, en de latere volken doen kennen. Ik zag die in de geschiedenis zelve des menschdoms van tijd tot tijd opkomen: eerst de Oostersche, de oudste van alle, zoo als die ons in de schriften der oude Hebreën overgebleven zijn; dan de Grieksche en Latijnsche, de classische werken, gelijk men ze noemt, der oudheid: eindelijk die der middeneeuwen en latere tijden. Zal

ik immer in staat zijn, dacht ik bij mij zelven, om over de lotverwisselingen des menschdoms iets vast te stellen, zoo moet ik die drie hoofdbronnen zoo wel in volgorde beoefenen, als onderling met elkander vergelijken: zij moeten voor mij inzonderheid de onderwerpen mijner historische critiek, zoo ik die in hoogeren zin beoefenen zal, wezen, en daartoe behooren niet slechts, naar ik mij voorstelde, de geschiedkundige schriften der volken van die tijdperken, maar ook hunne poëzij en letteren, hunne wijsgeerte en wetenschappen, ja ook hunne kunsten en kunstgewrochten. Uit dat alles toch, begreep ik, moest ik den eigen aard en geest van iedere volkensoort, van ieder dier elkander opvolgende deelen des menschdoms leeren kennen en doorgronden. Zóó eerst, meende ik, zou 't mij eenmaal mogelijk worden, om over dien gewenschten vooruitgang des menschdoms in volmaking, in hooge zedelijke volmaking, juist en naar waarheid te oordeelen. Heerlijke taak voorzeker, die ik mij voor mijn leven voorstelde!

Hoe te oordeelen over de middeneeuwen? Hoe over het oude Joodsche volk? Hoe over den christelijken godsdienst?

Intusschen, terwijl ik in dit een en ander, van tijd tot tijd, naar 't mij voorkwam, vorderde, voordat ik 't

eindelijk, bij het geven mijner openbare lessen, ging wagen, om, volgens dien voortgang der beschaving des menschdoms, eene geschiedenis der menschheid mijnen hoorderen voor te dragen, bleef ik nog voortdurend in groote verlegenheid, eerst wegens de geschiedenis der middeneeuwen, waarin ik in plaats van vooruitgang des menschdoms, teruggang vond, en dan ook ten aanzien van het oude Joodsche volk, en van den ouden Israëlitischen godsdienst, waaruit het christendom zijn' oorsprong heeft genomen, alsmede van de geschiedenis der christelijke kerk. Het duurde lang voordat ik van dit een en ander heldere begrippen kreeg. Maar dat alles, vrienden! moet ik u geregeld zoeken te verhalen. Ik begin met de laatstgenoemde onderwerpen, en wel met de geschiedenis van het oude Joodsche volk. Aan die geschiedenis was ik van mijne vroegste jeugd af aan, gelijk een ieder onzer, onberekenbaar veel verschuldigd geweest. Om niet te spreken van het zonderling genoegen, dat mij steeds de verhalen van het aartsvaderlijke leven hadden doen smaken, hoe had het lezen dier oudste aller oorkonden ook niet tevens in mij godsdienstzin opgewekt, waarmede toch bij ieder mensch zijne ware, zijne hoogere beschaving aanvangen moet! En dan het naauw verband, waarin die oude Israëlitische godsdienst met den godsdienst, waarin ik geboren en opgevoed was, zich vertoonde, hoe moest het besef daarvan mij niet tot waardering van dat volk en tot vereering van deszelfs eerste

mannen brengen, daar het door de Voorzienigheid bestemd was geworden om het licht van het euangelie over het menschdom eenmaal te verspreiden! Intusschen las ik, en had reeds van jongs af beginnen te lezen de schriften van Voltaire, inzonderheid *la philosophie de l'histoire*, welke hij onder den naam van *l'Abbé Bazin* in 1765 heeft uitgegeven. Het was mij nieuw, geheel nieuw geweest, wat ik daar omtrent de Joden vond, en het nieuwe heeft zoo veel vermogen om de jeugd aan te trekken. Zoo dan had ik reeds vroeg, als kind zelfs, Voltaire beginnen te lezen, en ik verzwijg 't niet, hij had indruk op mij gemaakt, hij had mij wel eens tot twijfeling gebragt; maar, Gode zij dank! toen ik de geschiedkunde eenmaal regt aanvaard had, en er mij, zoo als men zegt, met ziel en zin op had gaan toeleggen, toen zijn mij die zelfde ligtzinnige schriften van Voltaire, in plaats van schadelijk te zijn, heilzaam geworden. De Rhoer zeide mij eens: »ge weet, vriend, dat ik ver af ben van stijf orthodox te zijn, maar dat spotten van Voltaire met hetgeen wij van kinds af voor heilig gehouden hebben, dat heb ik nooit kunnen verdragen." Zulks was geheel naar mijn hart gesproken: en om 't niet bij dien afkeer, dien natuurlijken afkeer, dien ik daarvan in den hoogsten graad had, te laten, ging ik uit een geschiedkundig oogpunt, met behulp vooral van *Lowth's de sacra poësi Hebraeorum*, van *Michaëlis' Mosaisches Recht*, van *Eichhorn's Inleiding in 't oude testament*

en *Herder's* schriften, die oude oorkonden lezen en bestuderen. Ik deed dat toen anders dan in mijne kindschheid: ik zocht mij vooreerst geheel in het Oosten te verplaatsen, gelijk ik, om Herodotus te verstaan, mij door hem in Ionië had doen overbrengen: ik zocht almede in die zooveel vroegere tijden, dan die van Herodotus, op te klimmen, toen menschen en volken nog zoo ver af waren van hetgeen zij, ik zeg niet, thans zijn, maar ook van hetgeen zij in de tijden van Herodotus en Polybius geworden waren. Vrienden! hoe ontijdig, hoe in waarheid belagchelijk kwam mij toen niet al die geest en scherts van Voltaire en zijne tijdgenooten voor! Maar hoe bleek 't mij toen ook niet, dat van de vroegste tijden der volkengeschiedenis af aan, *dat* het volk geweest was, hetwelk 't eerst godsdienstzin, echten godsdienstzin aan den dag had gelegd, 't eerst de beginselen van dien godsdienst had ontwikkeld, waaruit in rijperen leeftijd des menschengeslachts volgens de goddelijke beschikking, het christendom ontspruiten en zich over den aardbodem tot heil der menschheid voortplanten moest! Ik kwam zoo doende tot het besluit: zonder dat oude, dat zoo gansch zonderlinge volk en deszelfs geschiedenis, godsdienst en wetgeving diep nagevorscht te hebben, is 't niet mogelijk eene volledige geschiedenis des menschdoms, veel minder nog eene geschiedenis der menschheid voor te dragen. Maar nu ook kreeg ik eenig inzigt, zoo ik meende, in de zoo duistere

geschiedenis der middeneeuwen. Nadat dat oude volk eeuwen lang daar in Palaestina verborgen was gebleven, zag ik hetzelve, ten tijde van de hoogste magt des Romeinschen staats, de aandacht van Grieken en Romeinen tot zich trekken, vooral, toen naderhand deszelfs godsdienst, te gelijk met het christendom, bij het verval van het Romeinsche rijk en den inval der barbaren, zich over de wereld ging verbreiden. De middeneeuwen bleven in mijn oog, zoo als steeds te voren, tijden van barbaarschheid, maar ik merkte er tevens in op, hoe te midden van al dat bijgeloof, van al dat priesterbedrog, van al dat zedebederf, en de gevolgen van dat alles, de beginselen van dien nieuwen godsdienst zich overal openbaarden, te weten, die van menschenliefde, van menschelijkheid, van weldadigheid, van erkenning en waardering van den mensch, ook in den slaaf en lijfeigenen, alsmede van het streven naar waarheid en deugd, om het rijk van waarheid en deugd over den geheelen aardbodem uit te breiden, ten einde het geheele menschdom met éénen geest te bezielen, en zoo in waarheid te verbroederen, en dat alles verhoogd door het innig geloof aan onsterfelijkheid en aan een leven na dit leven. Ik besefte, hoe die zelfde hooge beginselen en begrippen al meer en meer bij het opvolgen der tijden in die zelfde middeneeuwen, en vooral na de kerkhervorming van Luther kracht en invloed kregen, en dat wij daaraan voornamelijk, alsmede aan den aanleg der Germa-

nen, die zoo veel hooger dan die der Grieken en Romeinen was, onze tegenwoordige hoogere beschaving te danken hadden. Dit alles zoo inziende en al dieper en dieper beseffende, bleek 't mij eindelijk ten klaarste, dat die middeneeuwen, wel verre van teruggang in de geschiedenis der beschaving en veredeling des menschdoms geweest te zijn, inderdaad deszelfs vorming tot hoogere volmaking bevatten; en nu werd mij het lezen van Robertson en Gibbon hoogstbelangrijk.

Ge merkt, hoe zich van lieverlede de kring mijner historische onderzoekingen uitbreidde, en hoe tegenwerkingen en zwarigheden, die zich voor mij opdeden, en mij in mijnen voortgang schenen te belemmeren, juist daartoe strekten, om mijn overzigt van de geschiedenis des menschdoms en der menschheid te bevorderen. Maar des te meer juichte ik mijnen eersten leermeester der geschiedkunde, den ouden Polybius toe. In waarheid, zeide ik, hoe geringe vorderingen tot deszelfs rijpheid het menschdom nog in *zijnen* leeftijd gemaakt had, te regt had hij reeds gezegd en als 't ware voorspeld, dat de algemeene geschiedenis, of, zoo als wij nu zeggen, de *wereldgeschiedenis*, dat die ons eerst de voorstelling van het menschdom, als van een levend — wij voegen er nog bij, van een zedelijk en in zedelijken groei en bloei steeds voortgaand — wezen oplevert. En zulks werd mij eindelijk zonneklaar, toen ik eenmaal — en dat is nog zoo vele jaren niet geleden —

het regte standpunt voor den geschiedkundige onzer eeuw meende te bereiken: ik bedoel *het ontstaan en den voortgang des christendoms.*

Vestiging des christendoms, het hoofdtijdperk in de geschiedenis des menschdoms en der menschheid.

Wij hebben ons van zelfs, in onze berekening der tijden, op dat standpunt geplaatst. Dat tijdstip toch in de geschiedenis des menschdoms, het ontstaan en de vestiging des christendoms, dat is 't, van waar wij de eeuwen tot nu toe gewoon zijn te tellen; en wat de voorgaande tijden betreft, meer en meer hebben wij de tijdrekening van de olympiaden en van de jaren van Rome's stichting, ook van het begin der wereld, er aan gegeven, en 't den tijdrekenkundigen en oudheidkundigen overgelaten, terwijl wij het jaar van Christus' geboorte voor het tijdpunt houden, van waar wij zoowel de eeuwen, die vooratgegaan waren, als die gevolgd zijn, berekenen. Zoo hebben wij ons in onze chronologie van zelfs, en zonder welligt er om te denken, ter volledige beschouwing van het leven des geheelen menschelijken geslachts, op het ware standpunt geplaatst. Van daar zien wij terug op de vroegere kindschheid des menschdoms, zoo als die zich in het Oosten — en vervolgens op den bloei, den jeugdigen leeftijd van hetzelve, zoo als

die zich in Griekenland en Italië aan ons oog vertoont. Wij zien in al die eeuwen, hoe zich langzamerhand, van tijd tot tijd, ons geslacht gevormd heeft, om eenmaal vatbaar te worden voor den hoogen geest, dien het christendom ademt; en gelijk wij van daar, van dat ons standpunt op al die verloopene tijdperken terugzien, zoo levert ons tevens hetzelve het schouwtooneel op, hoe van dien tijd af aan een nieuw leven zich onder het menschdom heeft beginnen te openbaren, gelijk het in den mensch zich openbaart, wanneer hij na de jaren der kindschheid en der jeugd, tot mannelijken leeftijd vordert. Dat toch was het christendom: het is niet slechts een nieuwe godsdienst, het is ook niet alleen de eenig ware en volkomene godsdienst geweest, die op aarde verscheen: het was meer, oneindig meer: het was, om 't met dit woord te noemen, het middel ter *regeneratie* des menschdoms, om het tot een nieuw leven te doen herboren worden. Sedert deszelfs opkomst en voortgang ziet men, ja, de beginselen van het oude Oosten en die van Grieken en Romeinen weder te voorschijn komen: getuigen de middeneeuwen en de priesterregeringen in dezelve, getuigen de tijden van het herleven der oude staten en letteren in Italië en Europa; maar in dat alles openbaarde zich tevens het hooge beginsel des nieuwen levens, dat bij het menschdom had aangevangen, en 't is dat zelfde nieuwe leven, waarin wij nu nog steeds in deze onze negentiende eeuw voortgaan

en verder zullen blijven voortgaan, totdat het menschelijk geslacht, wanneer en op wat wijze is onzeker, maar éénmaal gewis, deszelfs vollen wasdom, deszelfs zoo verstandelijke als zedelijke rijpheid zal bereikt hebben.

Om van dit alles mij zooveel mogelijk juiste begrippen te vormen, is mij, zoo als ik reeds begonnen heb te zeggen, na het lezen van Montesquieu bijzonder dienstig geweest het lezen en bestuderen zoo van *Robertson's History of the Reign of Charles V,* als van *Gibbon's History of the decline and fall of the Roman Empire*, waarbij ik inzonderheid *Heeren's Ideën* mag voegen, het werk, dat op mijne geschiedkundige letteroefeningen, en op mijn geschiedkundig onderwijs den sterksten invloed gehad heeft.

Lang voordat ik tot Gibbon kwam, had ik Robertson's werken gelezen. Als kind reeds hadden mij dezelve, schoon in eene gebrekkige Nederduitsche overzetting, zonderling bevallen, zoo om de duidelijkheid en gemakkelijkheid van stijl, als om de onderwerpen, die ik er in behandeld zag. Het verhaal toch der ontdekkingsreizen, in zijne geschiedenis van Amerika, naar oost en west van Diaz, Vasco de Gama, bijzonder van Columbus, hoe kon 't anders, of het moest mij wegslepen, zoodat ik mij aan het lezen er van niet verzadigen kon. Ook beviel mij zijn *Karel V,* ten minste al wat ik daar vond ten aanzien van Karel en François I, van Hendrik

VIII en Soliman, en bijzonder de episodes van dat historisch meesterstuk. Maar wat het geheele werk en deszelfs inleiding betreft, daarvan verstond ik als kind nog niets. Ik heb het ook niet gezet, niet met vrucht gelezen, niet regt gaan doorgronden, voordat ik aan Gibbon gekomen was. In dezen trok *dat* vooral mijne aandacht, wat volgens het plan des schrijvers eigenlijk bijwerk was. Hij had toch, op de ruïnen van het Capitool zittende, het ontwerp gemaakt (1), om *the decline and fall of the Roman Empire* te schrijven, en bij het uitvoeren van die taak was hij bijzonder op het ontstaan en den voortgang des christendoms gekomen, als eene hoofdoorzaak van het verval des Romeinschen rijks. Ik intusschen, die dat verval reeds genoegzaam uit *Montesquieu's grandeur et décadence des Romains* had leeren beseffen, en daarenboven mij liever met de opkomst en den bloei, dan met het verval der volken bezig hield, ik voor mij zocht bij het lezen des werks meer den oorsprong en het begin des christendoms, al was het dan ook bijwerk en nevenszaak, er uit te leeren kennen. Men zal zeggen : dat was toch het middel niet om het christendom in deszelfs hooge waarde te leeren schatten. Dat is het ook, ik moet 't bekennen, bij deszelfs lezers doorgaans niet geweest. Doch *ik* was toen reeds op den leeftijd gekomen, om met oordeel historische wer-

(1) *Gibbon*, *Miscell. Works.* I. 198.

ken te lezen, en daar ik mij reeds voorlang van de hooge waarde dier zaak overtuigd had, zoo liet ik daar, al wat er den geest van Voltaire in ademde, en lette met alle aandacht op hetgeen de waarheidsliefde van Gibbon hem als tegen zijnen wil genoodzaakt had ten voordeele van het christendom te schrijven. Dit was mij, gelijk men van zelfs begrijpt, hoogstbelangrijk, te meer daar, zoo als mij bleek, de warmste voorstander van onzen godsdienst niet juister, niet vollediger den invloed en het vermogen van denzelven op de menschheid kon uitdrukken, dan hij 't op vele plaatsen doet. Ik kreeg te gelijker tijd, zoo als ik mij nog herinner, het *Essai* van *Villers sur l'esprit et l'influence de la réformation de Luther*, het handboek van *Spittler*, *Grundrisz der Geschichte der Christlichen Kirche*, en vervolgens *Planck's Geschichte der Christlich- Kirchlichen Gesellschafts-Verfassung* in handen: al hetwelk ik des te gretiger las, naarmate ik door die werken, meer nog dan door Gibbon, op het ontstaan niet alleen van het christendom, maar ook van de christelijke kerk en derzelver voortgang en uitbreiding opmerkzaam gemaakt werd. Nu eerst zag ik, wat noch Mosheim noch eenig ander vroeger schrijver der kerkelijke geschiedenis mij zóó had doen inzien, hoe het gevolg des christendoms die geheel zedelijke maatschappij geweest is, die gansch afgescheiden van de burgerlijke en staatkundige maatschappij, op deze, volgens hare bestemming, den heilzaamsten invloed

ter bevordering van zedelijke volmaking moet uitoefenen, en dat wel voornamelijk door dat hooge beginsel des nieuwen levens, dat ik in het christendom, met betrekking tot het geheele menschdom, had beginnen te ontwaren. Toen werd 't dan ook tijd, dat ik op nieuw *Robertson's Charles V* en daarin zijne geschiedenis der kerkhervorming van Luther, alsmede de belangrijkste werken, die dienaangaande in deze eeuw in 't licht verschenen zijn, maar bovenal de schriften der euangelisten en apostelen zelve, ging lezen. Het nut, dat ik daarvan getrokken heb, is onberekenbaar. Want, na op gezegde wijze zoo diep mogelijk den geest des christendoms en dien der christelijke maatschappij nagevorscht te hebben, toen eerst leerde ik vatten, wat Luther, wat Zwingli, wat Calvin met eene kerkhervorming bedoeld hadden: hoe lang en hoe dikwijls had men dit niet reeds van eeuw tot eeuw gepoogd! Maar herstel des christendoms, wederopwekking in de christenheid van dat beginsel des nieuwen levens, dat door bijgeloof, door heerschzucht, door zucht tot praal en rijkdom genoegzaam onmerkbaar geworden was, dat weder op te wekken, dat geheel te verlevendigen, zoodat de christen voortaan niet meer in al dat uiterlijke en zinnelijke behagen scheppen kon, maar in zijn inwendig leven zijn' troost in wederwaardigheden, zijne hoop voor de toekomst, in één woord, zijn tijdelijk en eeuwig geluk vond, dat, dat was 't, zag ik nu

in, hetwelk in het hooge plan dier kerkhervormers lag, die daarom met veel meer regt *herstellers des christendoms* mogen genoemd worden. En 't is maar zoo: zoo lang het menschdom nog steeds tot zijne verstandelijke en zedelijke rijpheid zal voortgaan, zóó lang zal wel van tijd tot tijd, ook in volgende eeuwen, zulk een herstel, zulk eene vernieuwing des christendoms noodzakelijk blijven. Met zoo veel regt deed zich daarover nog onlangs een onzer eerste kerkgeschiedkundigen op den Leijdschen catheder *de inchoata, necdum perfecta sacrorum emendatione* hooren.

Gij ziet, vrienden, hoe ik in den loop mijner letteroefeningen eindelijk op mijn standpunt voor de wereldgeschiedenis gekomen ben. Ik moet u dat alles, om het wel te vatten, nog nader ontvouwen. Doch ik mag daar niet toe overgaan, alvorens ook van Heeren's schriften en derzelver invloed op mijne onderzoekingen en beschouwingen, gewaagd te hebben. Aan hem toch ben ik veel, ja meer nog, dan aan eenigen der latere geschiedkundigen, voor het beoefenen der wereldgeschiedenis verschuldigd.

Toen ik in mijne jeugd voor 't eerst mijne historische lessen gaf, kende ik Heeren en zijne schriften niet. Ik had wel veel van zijne *Ideën* gehoord; ook bezat ik de twee deelen van dezelve, die toen uitgekomen waren: maar zij hadden mijne aandacht niet tot zich getrokken. Hoe dat kwam, weet ik niet. Welligt waren mij toen nog de onderwerpen

en ook de geest zijner onderzoekingen te nieuw, om er terstond deel aan te nemen. Naderhand heb ik gemerkt, dat 't evenzoo met het publiek is gegaan. In 't eerst maakte het werk weinig opgang. Maar toen ik, na drie, vier jaren, die zelfde *Ideën* gezet ging lezen, en ik onder het lezen meer en meer begon te merken, dat ik de geschiedenis der ouden, bijzonder der Oostersche volken, van eenen gansch anderen kant leerde beschouwen en kennen, dan ik ooit te voren gedaan had, toen werd ik voor het werk en den schrijver geheel ingenomen, te meer, daar mij het onderzoek naar den *handel*, en bijzonder naar de *coloniën* der oude wereld, zoo ten uiterste gewigtig voorkwam. Maar nog veel was er daarenboven, dat mijne belangstelling wekte. Ik leerde Herodotus uit een nieuw oogpunt lezen: ik zag, hoe onafscheidelijk de kennis der landen met de kennis der volken en derzelver geschiedenis verbonden is; ik begon van toen af van historische critiek en van het onderzoek der bronnen denkbeeld te krijgen; en dan de voordragt des schrijvers, zijne wijze van onderzoek, de klaarheid zijner voorstellingen, het wegslepende van zijnen stijl, ik kan niet zeggen, hoe dat alles mij bekoorde, en niet alleen op mijn onderzoek der geschiedenis, maar ook op mijn onderwijs den heilzaamsten invloed had. Maar dit was ik Heeren in mijne jeugd, bijzonder aan zijne *Ideën*, verschuldigd. Toen ik naderhand zijn *Handbuch der Geschichte der Staaten des Al-*

terthums, zijne *Entwickelung der Folgen der Kreuzzüge*, alsmede *der politischen Folgen der Reformation für Europa*, en bovenal zijne *Geschichte des Europäischen Staatensystems und seiner Colonien* las, toen was hij 't vooral, die mij van de geheele wereldgeschiedenis een duidelijk en zooveel mogelijk volledig denkbeeld deed krijgen. In Heeren vond ik daartoe voor mij een' tweeden Polybius.

Doch genoeg, vrienden, van mijne historische letteroefeningen. Ik heb u van dezelve dit een en ander medegedeeld, niet omdat ik 't zoo belangrijk oordeel, dat gij dit alles te weten komt, maar, zoo als ik van den beginne af aan gezegd heb, ten einde ik zelf, onder het verhalen van dit een en ander, u mijne denkbeelden over de wereldgeschiedenis, zooveel mogelijk geregeld mogt mededeelen. En waarlijk, ik moet 't bekennen, ik ben in mijne hoop en verwachting niet te leur gesteld. Want het voornaamste in dit alles, het *standpunt*, dat ik in onzen tijd voor het regte houd, om de geheele geschiedenis te overzien en na te vorschen, dat standpunt heb ik u, meen ik, in 't oog doen krijgen, en, zoo ik meen, u tevens doen beseffen, hoe men van daar een overzigt der geheele wereldgeschiedenis bekomt. En nu wil ik 't daar ook niet bij laten. Wij moeten het zoeken te bereiken, dat standpunt, wij moeten er ons op plaatsen, om al wat er vóór en al wat er na dat gewigtigste aller tijdperken gebeurd is, uit 't regte oogpunt te beschouwen.

Op nieuw dan eene poging gewaagd! Ik ga voort met u van mij zelven en mijne letteroefeningen te verhalen, ten einde u nog duidelijker en vollediger begrip van mijn overzigt der wereldgeschiedenis te doen krijgen, zoo als ik er door Polybius en bijzonder door Montesquieu, maar 't allermeest door diep besef van den aard en het wezen des christendoms op gekomen ben.

TWEEDE BOEK.

OVERZIGT

DER

WERELDGESCHIEDENIS.

Historische critiek. — De drie volkenwerelden in de geschiedenis.

Ik begon door deze onderzoekingen reeds eenig begrip van historische critiek te krijgen. Zij bestaat in de eerste plaats, dacht ik bij mij zelven, in *onderscheiden*. Door wél te onderscheiden brengt zij ons tot klare en tevens tot ware voorstelling der zaken. Wat zij voor de letteren is, had ik in de school van Tiberius Hemsterhuis, uit de schriften van Ruhnkenius en Valckenaer, en inzonderheid door het onderwijs en de leiding van mijnen steeds onvergetelijken Wyttenbach geleerd. Zij scheidt daar het ware van het valsche af, en brengt ons zoo op de echte en zuivere bronnen der geschiedenis. Dat, zeide ik, moet het begin aller geschiedkunde zijn. Maar zij kan ons, dacht ik tevens, nog verder brengen. In de geschiedenis zelve moet zij ons tijden en volken, tijdperken en volkenwerelden doen onderscheiden. Zoo wordt zij, waar ik altijd

zoo naar gestreefd heb, *critiek der wereldgeschiedenis*, en zóó kan ons door haar de geschiedkunde tot fakkel dienen, om alles duidelijk en geregeld te overzien. Maar daarvan in het vervolg nader.

Het was dan aan *Montesquieu* voornamelijk, dat ik die onderscheiding van Oostersche volken, van Grieken, Romeinen en Germanen te danken had; en zoo duidelijk is ons thans die onderscheiding, dat wij volgens dezelve reeds voorlang gewoon zijn de algemeene geschiedenis voor te dragen. Maar wat ik met stilzwijgen niet wil voorbijgaan, ook *Plato* reeds had er mij op kunnen brengen. In zijn' *staat* rept hij al van drie volkensoorten, van de Phoeniciërs, van de Hellenen, en van de noordervolken. In ieder van dezelve merkt hij eene bijzondere geaardheid, andere beginselen van leven en handelen op. Ik heb die plaats van Plato honderdmaal gelezen, zonder dezelve eenigermate op de wereldgeschiedenis toe te passen; maar zij had mij vooral dienstig kunnen zijn om van die andere onderscheiding van Montesquieu, die ik mede reeds vermeld heb, betreffende de *natuur* en het *beginsel* der regeringsvormen, voor het regt beschouwen der wereldgeschiedenis gebruik te maken. Wij zullen, om eenig overzigt der geschiedenis te bekomen, hierop wel bijzonder moeten acht geven; maar in de eerste plaats, de tijden toch wél te onderscheiden!

Hoe de volkenwerelden elkander opgevolgd zijn.
De drie tijdperken der wereldgeschiedenis.

Montesquieu deed mij de tijden nog niet genoegzaam onderscheiden. Als wij zijn werk lezen, zoo is 't ons, als of steeds de volken van het Oosten gelijktijdig met de Grieken en Romeinen, ja met ons gebloeid hebben. Hij spreekt 't meest van de tegenwoordige Turken en Chinezen. En zoo gaat 't velen; men beschouwt de geschiedenis, als of men eene landkaart beschouwt, waarop alles ons als gelijktijdig voorkomt. Daarvoor moeten wij ons al terstond wachten, en merken wij dan vooreerst dit op, dat er voortgang en opvolging in de ontwikkeling dier drie volkenwerelden plaats heeft gehad, zoodat eerst de Oostersche volken, daarop de Grieken en Romeinen, en ten laatste de Germanen tot beschaving en kracht gekomen zijn. Maar geven wij ook in 't algemeen hierop acht, dat in den voortgang der eeuwen de beschaving van het oosten naar het westen en noorden is voortgegaan. Zonder deze opmerkingen is de geschiedenis des menschdoms, alsmede de geschiedenis der menschheid, bij geene mogelijkheid wel te overzien. Volgt mij, vrienden, als ik u op de tooneelen, welke de wereldgeschiedenis ons bij de opvolging der tijden oplevert, doe letten.

De toestand des menschengeslachts vóór den bloei der Israëlieten en Phoeniciërs. — De voorwerelden.

Volgens de oudste oorkonden des menschdoms vinden wij voor 't eerst beschaving aan de hoofdrivieren van het Oosten, aan den Euphraat, aan den Nijl, ook aan den Indus en Ganges. Vóórdat er nog een Israëlitisch volk bestond, lezen wij reeds van het bouwen van Babel aan den Euphraat, van Ninive aan den Tigris, alsmede van het oude Ur der Chaldeën, van waar Abraham afkomstig was. Ook toen reeds nemen wij aan de oevers van den Nijl beschaving waar. Getuige dezelfde Abraham, toen hij in Egypte kwam. Intusschen, zoo min er nog in die tijden, twintig eeuwen vóór het christendom, Israëlieten waren, zoo min waren er Phoeniciërs, 'k laat staan Carthagers. Griekenland en Italië en gansch Europa was nog woest en onbeschaafd.

Het eerste tijdperk. Het menschdom ten tijde der Hebreën en Phoeniciërs.

Het ligt voor ons als in de schemering der tijden, wat wij ten aanzien dier voorwerelden des menschdoms aan die rivieren van het Oosten, inzonderheid aan den Nijl ontwaren; maar ziet! tien eeuwen later en even zooveel eeuwen vóór ons hoofdtijdvak in de wereldgeschiedenis, ziet, hoe toen aan de middel-

landsche zee de Phoeniciërs zich in volle kracht en luister vertoonen. Niet steden en rijken, maar staten vinden wij daar reeds. De Tyriërs, gelijk reeds voormaals de Sidoniërs, varen en drijven handel vooral door de middellandsche zee, terwijl de Israëlieten, aan de beide oevers der Jordaan gevestigd, na Jerusalem tot hunne hoofdstad gemaakt te hebben, hun rijk tot aan den Euphraat en den Nijl uitbreiden. Voortgang van beschaving te gelijker tijd aan die beide hoofdrivieren van het Oosten, welligt ook aan den Indus en Ganges: maar noch Carthago noch Rome bestaat er, en Sparta zoowel als Athene begint nog slechts staat te worden. Alleen doet zich Homerus in Ionië hooren.

Ziedaar het eerste tijdvak van beschaving na die onzekere voorwerelden. Wij zien hier niet slechts een volk, maar eene geheele volkenwereld zich ontwikkelen, die, hoe vol verscheidenheid, toch veel overeenkomst in zeden en gewoonten heeft, en zich naar alle kanten, bijzonder naar het westen, uitstrekt. De oudste Oostersche oorkonden doen ons dezelve al vrij bestemd en naauwkeurig kennen. Maar vervolgen wij den voortgang der tijden en des menschdoms; een nieuw tooneel doet zich voor ons op.

Het tweede tijdperk. — Het menschdom ten tijde der Grieken en Romeinen.

Na verloop van vijf eeuwen, in de vijfde eeuw vóór het begin onzer tijdrekening, is de glans van Phoenicië en van het rijk der Hebreën verdwenen; maar ziet! nu komt Griekenland tot vollen bloei en luister. Eene gansch nieuwe beschaving heeft zich reeds voorlang aan de kusten van klein-Azië en op de eilanden der Aegeïsche zee, bijzonder op Delos geopenbaard. Athene, de voedster der kunsten en wetenschappen, de zetel der wijsgeerte, der staatkunde en der welsprekendheid, begint tot oppermagt te komen. Rome is nog in haar begin en onbekend bij de volken; maar ziet! dáár in Azië aan den Euphraat heeft zich intusschen dat wereldrijk der Perzen, en hier in Afrika aan de middellandsche zee Carthago, de laatste en voornaamste der Phoenicische coloniën, de magtigste der Oostersche republieken, gevormd. Merken wij in dit alles niet voortgang en gestadige ontwikkeling des menschdoms op? Zien wij ook niet, hoe nu reeds, in den loop der eeuwen, strekking der beschaving van het oosten naar het westen en noorden te ontwaren is. Het vervolg der geschiedenis zal ons dit nog duidelijker doen bemerken.

Het is éène volkenwereld, de wereld der Grieken en Romeinen. De verwantschap der talen doet zulks ten duidelijkste zien. Maar gelijk eerst Athene, zoo

komt in dezelve naderhand, vier, vijf eeuwen daarna, Rome tot oppergezag. Veel is er in dien tusschentijd, sedert de eeuw van Pericles en Demosthenes, veranderd; Macedonië ten noorden van Griekenland is Grieksch rijk geworden, en heeft, na het bemagtigen van het groote wereldrijk in het Oosten, het rijk der Perzen, gelegenheid voor de Grieksche beschaving geopend, om zich naar het Oosten uit te breiden. Carthago in het westen, na den hoogsten trap van magt en gezag bereikt te hebben, is om het gebied der wereld met Rome in wedstrijd gekomen. Maar nu ook ziet men Rome, de magtigste der republieken, die bestaan hebben, wereldstaat worden, en haar wereldgebied, na ook Carthago overwonnen en verdelgd te hebben, zonder tegenspraak over Italië, over Griekenland, over Afrika en Azië uitoefenen, terwijl zij het geheele westen tot Brittannië toe, is beginnen te beheerschen en te beschaven. Nu breidt zich het menschdom, en met het menschdom de beschaving al meer en meer naar het noorden en westen uit.

Het derde tijdperk. — Het menschdom gedurende de tijden der nieuwe geschiedenis.

Wij beschouwen het menschelijk geslacht in deze opvolging der eeuwen gedurig in eenen geheel anderen toestand. Maar hoe verandert niet het tooneel der wereldgeschiedenis na den val van het westelijk

gedeelte des Romeinschen gebieds! Het is als of het menschdom in de middeneeuwen niet meer in volken, maar in christenen en mahomedanen verdeeld is, schoon men tevens den Germaan zoowel toen als vervolgens meer en meer tot rijpheid ziet komen, en christenstaten zich in Italië, Frankrijk en Spanje tot eene nieuwe volkenwereld ziet vormen. Het gevolg intusschen van al, wat men ziet gebeuren, is dit, dat in noord-Europa die volkenwereld tot stand komt, waarvan wij tegenwoordig ooggetuigen zijn; *die*, zeg ik, welke geheel van die vroegere Oostersche, en van die latere Grieksch-Romeinsche onderscheiden, te regt de *Germaansche* genoemd wordt. Zij is de magtigste aller volkenwerelden, en strekt zich door haar gebied, en vooral door hare volkplantingen over Indië ten oosten en Amerika ten westen uit. Verlangt men een overzigt der wereldgeschiedenis, zoo neme men deze opvolging der volkenwerelden wel in acht. Maar men verzuime niet tevens op te merken, dat zich steeds aan elke derzelve ten oosten een dergelijk rijk aangesloten heeft, aan de wereld der Hebreën en Phoeniciërs het Babylonische, aan die der Grieken en Romeinen het Perzische rijk, en zoo almede aan de nieuwere volkenwerelden, bijzonder aan de Germaansche, het rijk der Arabieren onder hunne Caliphen en dat der Ottomannen en Turken. Met dit op te merken ziet men tevens, dat het Oosten, hoedanig dan ook van aard en aanleg, toch almede in dezelfde tijdperken der geschiedenis meer en meer

in ontwikkeling is voortgegaan, en dat, hoezeer ook de strekking der beschaving naar het westen en noorden zij voortgegaan, het oosten er toch in gedeeld heeft. Maar nu de beginselen der volken, voornamelijk dier drie van elkander zoo geheel verschillende volkenwerelden.

De beginselen der drie volkenwerelden in de drie tijdperken der wereldgeschiedenis. — Godsdienst, het beginsel van het Oosten.

Niets is er in het geheele werk van Montesquieu, wat van mijne jeugd af aan zóó mijne aandacht getrokken heeft, als die zoo juiste, zoo belangrijke onderscheiding van de *natuur* en het *beginsel* der regeringsvormen. Zonder dezelve is 't onmogelijk, de geschiedenis des menschdoms ons volgens haren natuurlijken voortgang, 'k laat staan als de geschiedenis van een levend geheel, en van een werkend wezen voor te stellen. Montesquieu doet er zich dus over hooren: *Il y a cette différence*, zegt hij, *entre la nature du gouvernement et son principe, que sa nature est, ce qui le fait être tel; et son principe, ce qui le fait agir. L'une est sa structure particulière, et l'autre les passions humaines qui le font mouvoir.* (1) *Cette distinction*, voegt hij er met zeker welgevallen in eene noot bij, *est très-importante et j'en tirerai bien*

(1) *De l'esprit des loix.* III, 1.

des conséquences; elle est la clef d'une infinité de loix. En voor ons zal dezelve, zoo wij haar in al hare uitgebreidheid willen toepassen, wel ten sleutel der geheele wereldgeschiedenis dienen.

Het is toch zoo min in al het overige als in de regeringsvormen, de uiterlijke toestand der volken, maar hun innerlijk beginsel van werkdadigheid geweest, dat hen heeft doen handelen, zoo als zij gehandeld hebben, en hen heeft doen worden, wat zij geworden zijn. En zoo is 't niet genoeg na te vorschen en aan te geven, hoedanig oudtijds de toestand van het Oosten geweest zij, hoedanig vervolgens de toestand der Grieken en Romeinen zij geworden, en hoe 't thans met de latere volken, met *onze* regeringsvormen, met *onze* instellingen en zeden gelegen zij: dat behoort tot den vorm van alles; wij moeten vooral de *beginselen*, welke die vormen bezield hebben, en zoodanig als zij geweest zijn of nog zijn, hebben doen worden, trachten op te sporen.

Loopen wij dan op nieuw de geschiedenis des menschdoms door, en letten wij bijzonder, gelijk wij reeds begonnen hebben, op de tijdperken, die ons in den voortgang der eeuwen gedurig als nieuwe tooneelen ter beschouwing opleveren; maar vestigen wij voornamelijk de aandacht op het belangrijkste aller tijdperken van ons geslacht, de vestiging van het christendom.

Het is met godsdienst, dat alle menschelijke volmaking aanvangt. *A Jove principium.* In het sche-

merlicht der voorwerelden, aan den Nijl, aan den Euphraat en Indus is weinig bestemds te onderkennen: maar zucht voor godsdienst valt daar van zelfs in 't oog. Wij ontdekken daar overal priesterregeringen; en in het eerste tijdperk der geschiedenis, toen de Phoeniciërs, toen de Hebreën tot volle kracht kwamen, was 't toen niet godsdienst, die de eerstgenoemde met elkander en met hunne volkplantingen, hoe wijd en zijd ook verspreid, verbond, en voor de laatste, het volk van Jehovah, de ziel hunner wetten en instellingen, het leven van hunnen staat en hun rijk was? En ook het rijk der Babyloniërs, dat zich ten oosten aan die volkenwereld aansloot, was ook dáár niet eene heilige priesterkaste heerschende? Én toen én sedert altijd in het Oosten: overal priestergeslachten, die of aan het hoofd der natiën stonden, of op de vorsten en koningen den sterksten invloed uitoefenden. Men denke slechts aan de Braminen der Indische, en de Magen der Medische en Perzische volkstammen. Van dáár ook, uit dat zelfde Oosten, zijn de godsdiensten over den aardbodem verspreid. De Grieksche Godenleer, hoe geheel Grieksch ook in vorm en schoonheid, is in den grond van Oosterschen oorsprong, en ons christendom, hoe geheel Europeisch ook thans, het is, zoowel als de oud-Abrahamitische en Mozaïsche godsdienst, uit het Oosten, uit Palaestina voortgekomen, en heeft zich van daar naar alle zijden, bijzonder naar Europa en Amerika voortgeplant.

Ziedaar het beginsel van het oude Oosten. Het is niet *vrees*, gelijk Montesquieu meende — vrees houdt terug, maar doet niet leven en werken: dit doet *godsdienst;* godsdienst bezielt menschen en volken: godsdienst gaat met vaderlandsliefde gepaard, en doet heldendaden verrigten. Maar Montesquieu dacht alleen aan het tegenwoordige Oosten, en beoordeelde het nog zeer eenzijdig. Ten blijke zijne magtspreuk: *c'est le bâton qui gouverne la Chine.* Maar leverde zoo het Oosten, als de wieg en bakermat van den godsdienst, alle eeuwen door nieuwe godsdiensten en eindelijk den eenig waren op; zoo was Griekenland, zoo werd ook Italië in het tweede tijdperk der geschiedenis het vaderland en de zetel der wijsgeerte en burgerlijke vrijheid.

De beginselen der Grieken en Romeinen. Wijsgeerte en burgerlijke vrijheid.

Ook dáár, in Griekenland, ving de beschaving met godsdienst aan: ten blijke Delos en het Delphisch orakel in de vroegere tijden. Maar gelijk priesterkasten en koningstammen het Oosten, zoo zijn steeds scholen van wijsgeeren, en vooral vrije staten, Griekenland en daarna ook Italië eigen geweest. Wij denken hier terstond aan Thales, aan Pythagoras, aan Xenophanes, de stichters dier eerste scholen in Ionië en Italië; maar, hetgeen hier voornamelijk op te letten valt, had niet die oude tempel te Delphi,

ofschoon geheel voor den godsdienst gesticht, de wijsgeerigste aller spreuken ten opschrift, *ken u zelven?* en Socrates, die zoowel als Pythagoras vereerder van den bestaanden godsdienst was, is die niet te allen tijde voor den vader der wijsgeerte gehouden, en wel daarom vooral, omdat hij uit dat zelfde *ken u zelven* de ware wijsgeerte afleidde? Zoo kwam *wijsgeerte* in Griekenland uit godsdienst te voorschijn, en werd daar evenzoo het beginsel der kunsten en wetenschappen, het beginsel der staatkunde, ja het beginsel almede der zedelijke beschaving en volmaking des menschen, als reeds, zoo vele eeuwen te voren, *godsdienst* zulks bij de Hebreën geweest was en nog altijd bleef. Er ontstonden in die vrije staten overal staatsmannen, als in het vroegere Oosten overal en priesters en propheten ontstaan waren, en die hadden daar hoog gezag; maar 't was door het beoefenen der wijsgeerte vooral, dat zij dat gezag, dat zij dien heilzamen invloed kregen. Wijsgeeren, niet priesters of propheten, waren die zeven, en zoo vele andere wijzen, die alle, niet een eenige bijna uitgezonderd, aan 't hoofd hunner staten stonden, en derzelver wetgevers zoowel als bestuurders waren. En in vervolg van tijd, toen Athene, toen eindelijk ook Rome tot den hoogsten trap van beschaving, waarvoor zij vatbaar waren, gekomen waren, was 't toen ook niet de wijsgeerte van Anaxagoras en de Ionische school, die Pericles — de wijsgeerte van Socrates en der Socratische school, die Demosthenes —

de wijsgeerte ook eindelijk van Plato, die Cicero vormde? De wijsgeerte was te dien tijde voor alle beschaafde Grieken, voor alle beschaafde Romeinen als een nieuwe godsdienst geworden, waarin zij voor zich vergoed vonden, hetgeen hun, om wel te leven, om wel te handelen, om wel te sterven, in hunnen voorouderlijken godsdienst ontbrak.

Hoe geheel anders vertoont zich aan ons in dit tweede tijdperk der oude geschiedenis het beschaafde menschdom, dan in het vroegere, in dat der Phoeniciërs en Hebreën, vooral in die voorwerelden! Maar 't was *wijsgeerte* niet alleen, die dat alles te weeg had gebragt, 't was inzonderheid, gelijk wij reeds gezegd hebben, *zucht voor burgerlijke vrijheid*, die tevens op de wijsgeerte den hoogsten invloed uitoefende. Wat dit beginsel niet in Griekenland en Italië te weeg gebragt heeft, is voor onze oogen blijkbaar, wanneer wij de landkaart voor ons nemen. Hoe oneindig de uitgebreidheid van Azië en Afrika, en hoe klein Griekenland! hoe klein ook Italië! Maar ziet eens, in zoo bekrompen omtrek, de menigvuldige vrije staten aan de kusten van Azië, op de eilanden der Aegeïsche en middellandsche zee, op Peloponnesus, in Hellas, in noord-Griekenland, en dan niet minder gewis in de streken, waarheen de Ioniërs, de Atheners, de Spartanen, de Corinthiërs volkplantingen hebben gezonden. Die volkplantingen, die zich daar in 't oneindige vermenigvuldigd, en wijd en zijd zich, vooral over

Sicilië en Italië, verbreid hebben, alle hadden zij het voorbeeld van haar moederland nagevolgd, alle waren zij vrije staten. Welk een onderscheid, zoo wij daarbij het Oosten vergelijken, den zetel in de vroegste tijden en sedert altijd, der rijken die de wereld beheerschten.

Maar ziet verder, wat die zucht tot burgerlijke vrijheid met wijsgeerte gepaard in die staten, over al die streken zoo wijd en zijd verspreid, ziet, wat die niet in Rome heeft te weeg gebragt! Zij deed daar *wetten* ontstaan. Terwijl de wijsgeerte, door middel van spreuken der wijsheid, den mensch zedelijk vrij zocht te maken, zoodat hij zich zelven beheerschte, zoo was 't die zucht tot burgerlijke vrijheid, die al die staten door middel van *wetten* tot vrijheid en zelfbeheersching bragt. En wat waren die wetten? Zij waren in 't begin, ik beken 't, even als steeds in het Oosten, ten naauwste met godsdienst verbonden. Lycurgus liet de zijne door het Delphisch orakel bekrachtigen, en Numa zeide de zijne aan de Nymf Egeria verschuldigd te zijn. Maar in vervolg van tijd, naarmate de staten eigen kracht ontwikkelden, werden zij geheel staatkundig en lijnregt tegen de bevelen van Oostersche alleenheerschers overstaande. Die bevelen in het Oosten deden menschen aan de willekeur van menschen zich onderwerpen; maar de wetten der Grieksche staten, als op regt gegrond, en regt en geregtigheid handhavende, beschermden in die staten ieder burger tegen alle onregt, tegen

alle beleedigingen en geweldenarijen, en deden hem zoo als vrij burger van eenen vrijen staat leven. Twee woorden hoorde men in die staten steeds gebruiken. Het eene was *gelijkheid:* en daardoor verstond men niet, gelijkheid van geslacht, van rang, of van gezag — daaruit ontstaat regeringloosheid, — maar *gelijkheid van regt*, zoodat ieder, hij mogt rijk of arm, aanzienlijk of gering, van hooge geboorte en hoog gezag in den staat, of gewoon burger zijn, voor de wetten, voor de vierschaar en den regter gelijk stond. Het andere woord was *vrijheid:* en ook vrijheid onderscheidde men zeer juist van losbandigheid, waardoor men zich aan het gezag der wetten zoekt te onttrekken. Integendeel: vrijheid meende men aan de wetten verschuldigd te zijn, als die door het handhaven van het regt een' ieder zijne vrijheid waarborgden: van waar de spreuk der oudheid, door de wijsgeeren zoo der Grieken als Romeinen als de staatkundigste aller staatsregelen geroemd: *legum servi sumus, ut liberi esse possimus.*

Zien wij, dit alles opmerkende, bij den voortgang der beschaving uit het Oosten naar Griekenland en Italië, niet voortgang des menschen tot zedelijke kracht? Want welk eene kracht in die staten, hoe klein en nietig zij ook schenen! Ver was nog Athene en nog verder Sparta af, van hetgeen elk dezer staten eens worden zou, toen Xerxes met zijne duizenden en honderdduizenden optoog, om beide te verdelgen: en toch, zooveel kracht had die zucht

tot burgerlijke vrijheid, dat vereeren en handhaven der wetten, in beide ontwikkeld, dat Xerxes in één' zeeslag overwonnen werd, en met schande terug moest trekken. En wilt ge in die zelfde oude staten het vermogen der wetten opmerken om alles tot vastheid en bestendigheid te brengen, let dan op Rome en het Romeinsche gebied tegen het einde der oude geschiedenis, en vergelijk daar dat rijk van Xerxes, het Perzische, bij. Het had zich over het geheele Oosten uitgebreid, en onder Darius was het zoo vast mogelijk, naar 't scheen, door de heilzaamste inrigtingen bevestigd. Maar wetten waren er niet. Men volgde slechts de voorschriften van priesters, en de bevelen, de onherroepelijke bevelen der koningen op; en het gevolg dier zwakheid te midden van zooveel schijn van kracht en vastheid was, dat de Spartanen, bij hun optrekken in Azië onder Agesilaüs, de satrapen des rijks deden beven en sidderen, en Alexander van Macedonië met twee, drie veldslagen dat geheele rijk deed instorten, en zelf op deszelfs puinhoopen het Macedonisch wereldrijk vestigde. Zóó niet in vervolg van tijd Rome, zóó niet het Romeinsche gebied in het westen en ook in het oosten. Het was niet door overheersching van vorsten en koningen ontstaan, maar had de wetten tot grondslag, die een' ieder zijne burgerlijke vrijheid waarborgden. Rome had zich de wereld onderworpen, maar hare wetten, op regt en billijkheid gegrond, had zij, met inachtneming van de noodige wijzi-

gingen, den onderworpen volken medegedeeld. Zoo stond die staat, zoo stond dat gebied, bij den aanvang van het nieuwe tijdperk der geschiedenis, vast, en niet dan na vier, vijf eeuwen van geweld en verwoesting gelukte 't den Germanen, deszelfs westelijk gedeelte, van alle inwendige kracht ontbloot, zich te onderwerpen, terwijl Constantinopel met het oostersche rijk, uit Grieken zoowel als uit Romeinen bestaande, zich nog duizend jaar daarna staande hield.

Het is maar zoo. In dit alles zien wij ontwikkeling, verdere ontwikkeling des menschen. Met godsdienst vangt zijne beschaving aan, en wee den mensch, bij wien in de eerste kindschheid niet reeds de kiemen van godsdienst, die in zijne ziel liggen, door opvoeding en onderwijs op de regte wijze tot leven en werking zijn gekomen! Uit die beginselen van godsdienst moet bij hem zucht tot wijsheid, zucht tot zedelijke werkdadigheid en zedelijke vrijheid voortspruiten; maar dan ook, tot oordeel, tot rede, tot gevoel van regt en billijkheid gekomen, handelt hij niet meer omdat hij zoo moet, maar omdat hij zoo wil handelen, doet hij het goede niet meer omdat het hem zoo en zoo voorgeschreven of bevolen wordt, maar omdat hij inziet, wat goed, wat regt, wat heilig is. Ziet, wanneer men het beginsel van het Oosten met dat van Grieken en Romeinen vergelijkt, hoe hoog staan dan niet in de geschiedenis des menschdoms en der menschheid de Grieken en Romeinen boven de oude bewoners van het Oosten!

Daar hebben wij dan het beginsel der tweede volkenwereld, waardoor zij zich van de eerste zoo geheel onderscheidde. Montesquieu vatte dit beter, dan dat van het Oosten; hij noemde het *deugd*, en om het meer te bestemmen, *staatkundige deugd*, *vertu politique*. Maar te regt heeft men er op aangemerkt, dat er in geen' regeringsvorm deugd, hoe dan ook omschreven en bepaald, gemist kan worden, en 't voor ons Germanen wel te bejammeren zou zijn, indien wij dat beginsel in onze staatsvormen bij de opvoeding en de wetgeving niet hadden. Maar vergeven wij 't den grooten man. Wij zijn thans in het leven des menschdoms eene eeuw verder, dan hij 't was, gevorderd: en welligt bedoelde hij met *deugd* hetzelfde, wat wij thans voor dat beginsel houden, *burgerlijke vrijheid.*

Wat wel het beginsel der Germanen moge zijn? Is 't niet het streven naar persoonlijke, individuëele vrijheid, en in 't geheel naar zelfstandigheid?

Wij bekomen alreeds door deze opmerkingen eenig overzigt der oude geschiedenis, waarin de Oostersche volken van de vroegste tijden af, en naderhand de Grieken en Romeinen de hoofdrol gespeeld hebben. Maar nu de Germanen, die hun in den loop der eeuwen opgevolgd zijn: wat is bij deze tot nu toe het beginsel der regeringen en in 't algemeen het begin-

sel van leven en handelen geweest? Volgens Montesquieu is het zeker eergevoel, dat hij *honneur* noemt. En ik beken 't, dit vooral is voor mij een wenk geweest, om op betere, en welligt op de ware beginselen te komen. Doch dat eergevoel, zoo als het bij hem voorkomt, is eene zoo zonderlinge zaak, dat wij hem zelven wel mogen hooren. *Dans les monarchies,* zegt hij, *la politique fait faire les grandes choses avec le moins de vertu qu'elle peut, comme, dans les plus belles machines, l'art emploie aussi peu de mouvements, de forces et de roues, qu'il est possible. L'état subsiste indépendamment de l'amour pour la patrie, du désir de la vraie gloire, du renoncement à soi-même, du sacrifice de ses plus chers intérêts, et de toutes ces vertus héroïques, que nous trouvons dans les anciens, et dont nous avons seulement entendu parler. Les loix y tiennent la place de toutes ces vertus, dont on n'a aucun besoin; l'état vous en dispense.*

Hij schildert vervolgens het hofleven en den hoveling bij al de volken der aarde, en die schets is gewis niet vleijend. *Qu'on lise ce que les historiens de tous les temps ont dit sur la cour des monarques: qu'on se rappelle les conversations des hommes de tous les pays sur le misérable caractère des courtisans: ce ne sont point des choses de spéculation, mais d'une triste expérience. L'ambition dans l'oisiveté, la bassesse dans l'orgueil, le désir de s'enrichir sans travail, l'aversion pour la vérité, la flatterie, la trahison, la perfidie, l'abandon de tous ses engagements, le mé-*

pris des devoirs du citoyen, la crainte de la vertu du prince, l'espérance de ses faiblesses, et plus que tout cela, le ridicule perpétuel jetté sur la vertu, forment, je crois, le caractère du plus grand nombre des courtisans, marqué dans tous les lieux et dans tous les temps. — Maar daarop laat hij volgen: *Je me hâte et je marche à grands pas, afin qu'on ne croie pas, que je fasse une satyre du gouvernement monarchique. Non: s'il manque d'un ressort, il en a un autre. L'honneur, c'est-à-dire, le préjugé de chaque personne et de chaque condition, prend la place de la vertu politique dont j'ai parlé, et la représente partout. Il y peut inspirer les plus belles actions; il peut, joint à la force des loix, conduire au bût du gouvernement comme la vertu même.* (1)

Doch wat is nu dat beginsel van *eer?* Hij drukt het volkomen uit, wanneer hij over de opvoeding in de monarchiën handelt. Gij zult er, vrienden, zoowel als ik, den toon der wereld in vinden, den toon bijzonder van het hofleven in de rijken der latere volken, en bovenal den toon van het Fransche hof, ten tijde van Lodewijk XIV, en ook van Montesquieu zelven. Het is, om 't met één woord te noemen, *de toon des edelmans, waardoor hij zich van den burger onderscheidt. Ce n'est point dans les maisons publiques où l'on instruit l'enfance que l'on reçoit, dans les monarchies, la principale éducation; c'est lorsque l'on entre dans le monde que l'éducation en*

(1) *De l'esprit des loix*. III, 5. 6.

quelque façon commence. Là est l'école de ce que l'on appelle l'honneur, ce maître universel qui doit partout nous conduire. C'est là que l'on voit et que l'on entend toujours dire trois choses: qu'il faut mettre dans les vertus une certaine noblesse, dans les moeurs une certaine franchise, dans les manières une certaine politesse.

Les vertus, qu'on nous y montre, sont toujours moins ce que l'on doit aux autres, que ce que l'on se doit à soi-même: elles ne sont pas tant ce qui nous appelle vers nos concitoyens, que ce qui nous en distingue. On n'y juge pas les actions des hommes comme bonnes, mais comme belles; comme justes, mais comme grandes; comme raisonnables, mais comme extraordinaires. Dès que l'honneur y peut trouver quelque chose de noble, il est ou le juge qui les rend légitimes, ou le sophiste qui les justifie. (1)

Ik laat 't een' ieder over, om het vervolg dier beschrijving te lezen. Maar erkent men in het aangehaalde niet volkomen *den toon van de wereld*, of, gelijk men 't thans ook noemt, *der hoogere societeit*, die zich in Frankrijk naar dien van het hof, en in gansch Europa naar dien van Frankrijk gevormd heeft?

Ge zult wel zeggen: »Hoe kon dit voor u een wenk zijn, om op de regte beginselen van het leven en werken der latere volken te komen? dat beginsel

(1) *Ibid.* IV. 2.

toch van eer, zoo als wij het in Montesquieu vinden, het is ver af van zuiver en goed te zijn, en kan ook geen algemeen volksbeginsel genoemd worden." Dat is zoo; doch ik vind het in Montesquieu niet alleen, maar evenzoo in de ridderromans der middeneeuwen, en daar is het oneindig edeler; het is daar bijzonder gevoel van *eigenwaarde* als *mensch*, en bij gevolg met besef van *menschheid* gepaard. Het lezen van *Curne de Ste Palaye* in zijne *mémoires de la chevalerie* deed mij dit ten duidelijkste inzien. Die riddergeest toch, zoo als men 't uit de geheele opvoeding des Germaanschen ridders ontwaart, onderscheidde zich, behalve door het beginsel van eer, door zelfstandigheid, door grootmoedigheid, door weldadigheid. De zaak der menschheid en bijzonder der onschuld voor te staan, was een der hoofdpligten des Germaanschen ridders. En hoe meer ik vervolgens uit dit oogpunt de zangen van Ossian las, en op het karakter van een' Fingal en Cadmor napeinsde, des te meer overtuigde ik mij er van, dat 't die *zelfstandigheid*, die *grootmoedigheid*, dat besef van *menschenwaarde* en *menschheid* is, wat het karakter des Germaans, vergeleken met dat der Oosterlingen en ook met dat der Grieken en Romeinen, uitmaakt. Maar ook zoo ver gekomen bleef ik daarbij nog niet stilstaan. Bij het navorschen onzer wetten en zeden, kwam ik eindelijk, zoo ik meen, op het ware beginsel. Het staat met die zelfstandigheid en dat besef van menschenwaarde in naauw verband, en verheft

ons evenzoo boven de Grieken en Romeinen, als zucht voor burgerlijke vrijheid den Griek en Romein boven den Oosterling verheven heeft: het is *het beginsel van persoonlijke*, of gelijk men het doorgaans noemt, *van individuëele vrijheid.* Dat besefte Montesquieu nog niet. Hij schreef nog geheel in den geest van Latijnsch Europa. Meesterlijk, moeten wij bekennen, schilderde hij de zeden zijns tijds; maar men kende toen nog in Frankrijk niets hoogers, dan dat beginsel van *eer*, en hij zelf, gelijk uit zijn geheele werk blijkt, hij stelde die oude staten met hunne deugd ver boven de monarchiën der latere volken. Hij kon zich nog niet tot het begrip van zelfstandigheid en individuele vrijheid verheffen, ofschoon het in den aard van Germaansch-Europa lag. Maar thans, in deze onze negentiende eeuw, wie is er, die dat niet beseft en doorziet? Nog onlangs schreef Guizot: *ce que les Germains ont surtout apporté dans le monde Romain, c'est l'esprit de liberté individuelle, le besoin, la passion de l'indépendance, de l'individualité.* En wat verder: *les Germains nous ont donné l'esprit de liberté telle que nous la concevons et la connaissons aujourd'hui, comme le droit et le bien de chaque individu, maître de lui-même, et de ses actions, et de son sort, tant qu'il ne nuit à aucun autre.* (1) Wij Germanen hebben een woord, dat de ouden niet hadden, en ook de volken van Latijnsch-Europa nog

(1) *Cours d' hist. moderne.* I, 287.

heden missen, maar waardoor wij ons echt Germaansch beginsel volkomen uitdrukken: het is, wat wij reeds meermalen gebezigd hebben, *zelfstandigheid.* (1)

Het streven naar iets hoogers in iedere vroegere volkenwereld. Een teeken te meer van den gestadigen voortgang des menschdoms.

Zooveel dan over onze beginselen van leven en handelen. En dat er in deze opvolging der volkenwerelden en derzelver beginselen inderdaad voortgang tot iets hoogers geweest is, blijkt ons ook daaruit, dat de vroegere volken steeds er naar gestreefd hebben om dat te zijn, wat naderhand de latere zijn geworden. Men ziet dat zoo in de regeringsvormen als in het leven en handelen der volken. Het Oosten is steeds de zetel van willekeurig bestuur en van rijken geweest; maar bij de Hebreën reeds wetgeving, en bij de Phoeniciërs republieken. De voornaamste hunner volkplantingen, Carthago, was zoo in vorm eene vrije republiek, dat men haar gewoonlijk met de Grieksche staten vermengd en zelfs met Rome gelijk gesteld heeft. Die zelfde zucht naar iets hoogers vindt men in de wereld der Grieken en Romeinen. Zij woonden in vrije burgerstaten, schoon geen

(1) Den zin van dit woord heb ik zoeken na te vorschen en uit te drukken in mijne *Brieven over hooger onderwijs*, Brief XIV.

denkbeeld daar nog aanwezig was van die regering, waarop in de Germaansche wereld Engeland boogt. Maar Rome streefde reeds naar volksvertegenwoordiging, en volgens Polybius en Cicero was in dat zelfde Rome reeds de vereeniging der drie regeringsvormen, der monarchische, aristocratische en democratische merkbaar. Vooral is dat streven naar iets hoogers in het leven en handelen der volken, bijzonder uit de geschiedenis der slavernij en persoonlijke vrijheid blijkbaar. Bij al de volken der oudheid heerschte slavernij. Menschen werden als lastdieren en handelswaren gekocht en verkocht, en niets strekt den volken der nieuwe geschiedenis meer tot eer, dan hunne gestadige pogingen tot afschaffing des slavenhandels, ja zelfs der slavernij. Maar volgens de wetten van Mozes had er reeds bij de oude Israëlieten vrijlating van slaven plaats, en gelijk te Athene de slaaf bij zijne vrijlating de regten der *μέτοικοι* bekwam, zoo kreeg hij eenmaal te Rome al de regten en voorregten, met uitzondering alleen van de eereposten des vrijen staatsburgers. (1)

Zoo zocht men in de oudheid meer of min te vorderen tot het hooge gevoel van menschenwaarde, hetwelk den grond uitmaakt van hetgeen bij ons *individuëele vrijheid* is. Maar zoo ook ten aanzien der nieuwere geschiedenis. Hoe heeft niet altijd Latijnsch-Europa er naar gestreefd, om dat te worden, wat

---

(1) *Gibbon*, *Decline and fall* etc. I. 2. p. 54. Ed. Basil. 1789.

eenmaal, bijzonder na de hervorming, Germaansch-Europa geworden is! Verwonderlijk de vorderingen, die de Germaansche volkenwereld sedert dien tijd, in zeevaart en handel, in het stichten van staten, in het maken van wetten, in het aanleggen van volkplantingen, in het beoefenen van letteren, van kunsten en wetenschappen gemaakt heeft. Maar hoe had daar niet in de middeneeuwen te allen tijde Latijnsch-Europa naar gestreefd! Hoe was het er ons niet in voorgegaan! Hoe zoeken wij niet nog heden te voltooijen en te verbeteren, wat men daar vóór eeuwen begonnen heeft! Ook zelfs, wat onze kerkhervorming betreft, Luther heeft in de zestiende eeuw het christendom zoeken te herstellen: geheel Germaansch-Europa volgde zijn voorbeeld, en zoo hield het christendom aldaar op, half oud-Israëlitisch te zijn, en werd zooveel mogelijk zuiver euangelisch. Maar hoe vele pogingen reeds tot hervorming, al was 't dan ook maar tot verbetering der zeden, in Latijnsch-Europa, gedurende de middeneeuwen! Geen Paus, die het goede wilde, en moeds genoeg had om zijne ontwerpen uit te voeren en tot stand te doen komen, of hij werd kerkhervormer. En ziet men niet in de pogingen zoowel van de Paulicianen, als in die van Wiclef en Huss dezelfde strekking, om het heilige boek der christenheid alleen tot grondslag voor christelijk geloof, voor christelijk leven en handelen te leggen?

Wat het christendom voor het menschdom geweest is.

Zoo ver bragt mij Montesquieu, en 't was op deze wijze dat ik op zijne wenken al verder en verder voortging. Maar ofschoon ik zoo doende in den Germaan een' hoogeren, een' meer mannelijken aanleg, dan in alle vroegere volken bespeurde, tot volledige kennis der middeneeuwen en latere tijden baatte mij dit alles nog weinig. Daartoe had ik het hooge standpunt noodig, waarop mij vervolgens, zoo als ik gezegd heb, het besef van den aard des christendoms geplaatst had.

Het was mij in 't eerst nieuw en vreemd, wat ik daar te zien kreeg, schoon ik 't toch niet ontkennen kon, dat het zich in waarheid zoo liet aanzien. Zoo gaat 't altijd, wanneer men zijn oude standpunt verlaten, of, gelijk bij mij plaats had, er nog geen gehad heeft. Men weet in 't eerst niet, hoe al, wat men ziet, in verband met elkander te brengen. Maar, na eens uit den aard des christendoms beseft te hebben, wat het was, leerde ik bij langdurige beschouwing meer en meer inzien, waarom het op den aardbodem zoo groote, zoo zonderlinge veranderingen had te weeg gebragt, en tevens, wat mij vooral belangrijk was te ontdekken, hoe veel meer het menschdom aan deszelfs beginselen, dan aan die van het oude Oosten, aan die der Grieken en Romeinen en ook zelfs aan die der Germanen

verschuldigd is. Ook dit, vrienden, wil ik hier wat breeder voor u ontvouwen.

De geschiedenis des christendoms is de geschiedenis der wedergeboorte des menschdoms tot een nieuw leven.

Het christendom werd van die wedergeboorte, die herleving des menschdoms oorzaak juist op dien tijd, dat zich én Grieksche én Romeinsche beschaving overal over den aardbodem verspreid had, en het menschdom door middel der wijsgeerte, der wetten en der burgerlijke vrijheid, volgens Polybius en Plutarchus, den hoogsten trap van volmaaktbaarheid scheen bereikt te hebben. Toen, in dat belangrijkste aller tijdperken der wereldgeschiedenis, toen werd het christendom, zoo als Gibbon te regt opgemerkt heeft, eene der voornaamste oorzaken zoowel van het verval dier beschaving als van den ondergang der Romeinsche heerschappij in het westen; maar het werd ook te gelijker tijd, hetgeen Gibbon niet zoo opmerkt, het begin van eene nieuwe, van eene hoogere beschaving, die met den hoogen inborst en aanleg des Germaans en der latere volken geheel overeenkwam.

Het is niet gemakkelijk dit wel te doorzien, daar de schijn ons het tegendeel doet vermoeden. Ik heb 't reeds gezegd; in plaats van voortgang ziet men voor het uiterlijke niets dan teruggang. Het mensch-

dom zóó ver voortgegaan, schijnt op zijne voetstappen terug te keeren. Want ziet eens: na de verheffing des christendoms tot godsdienst van den staat door Constantijn, was 't toen niet in waarheid, als of alweder het beginsel van het oude Oosten, godsdienst of liever *eerbied voor den priester*, het beginsel van denken en handelen voor de volken van Europa geworden was? Denkt aan Theodosius, zoo als hij te Milaan in de vierde eeuw voor Ambrosius, en aan Hendrik IV, zoo als hij te Rome in de elfde eeuw voor Hildebrand verschijnt: is 't niet weder de priester, die op den koning zijn gezag uitoefent, even als zulks, in de kindschheid des menschdoms in het vroege Oosten had plaats gehad? Denkt aan de geestelijkheid in de Grieksche zoowel als in de Latijnsche kerk, die zich daar geheel van de wereldlijken afzondert, en op dezelve haren invloed uitoefent: is 't niet weder eene Oostersche priestercaste, die aan 't hoofd der volken staat? Rome zoowel als het oude Byzantium of Constantinopel, en Rome wel inzonderheid is priesterstad geworden, waar de opperpriester met zijne kardinalen de plaats der oude consuls en imperators met de oude senatoren, de *patres conscripti*, bekleedt. Teruggang des menschdoms noemt men dat gewoonlijk, en dat was 't ook in den uiterlijken vorm. Europa scheen geheel tot het oude Oosten teruggekeerd. Maar in dien overouden vorm, gelijk ik mede reeds gezegd heb, heerschte een nieuwe geest; het was de geest des christen-

doms, die liefde ademde, en zich allerwege in het stichten dier zedelijke maatschappij, die zich naar alle kanten uitbreidde, alsmede in het vormen der geestelijke orden, zoo kerkelijke als wereldlijke, in beider strekking tot bevordering van menschelijkheid en beschaving openbaarde; en zoo was 't niet eigenlijk teruggang, maar, zoo als wij 't uitdrukken, *wedergeboorte* tot een *nieuw* leven, dat aanstaande was. Evenzoo naderhand in de twaalfde en volgende eeuwen, toen, te midden der heilige oorlogen tegen de ongeloovigen, staten op nieuw in Europa te voorschijn kwamen, bijzonder in Italië en Latijnsch-Europa, die zich grootendeels op gelijke wijze, als oudtijds de Grieksche staten, en later de Romeinsche republiek, vormden. Toen weder scheen 't, als of Europa tot de vroegere tijden der Grieken en Romeinen teruggekeerd was, en door dezelfde beginselen als toen gedreven werd. Maar die nieuwe geest heerschte ook hier in dit alles, en nu nog meer dan te voren met besef van menschenwaarde. Men ontwaarde dien te midden dier heilige oorlogen in den Germaanschen ridder, zoo als hij de zaak des christendoms zelfstandig, grootmoedig, weldadig handhaafde, en niet minder in die zelfde staten en republieken, waarin men met het beginsel van burgerlijke ook dat van persoonlijke vrijheid, en met beide besef van menschenwaarde heerschen zag. En zoo was 't ook hier inderdaad niet eigenlijke teruggang, maar vordering in het nieuwe leven des

menschdoms, dat sedert deszelfs wedergeboorte had aangevangen.

Al dat vreemde, al dat zonderlinge, al dat bijna onbegrijpelijke en onverklaarbare, dat men in de middeneeuwen ziet gebeuren, het verklaart zich van zelfs, zoo wij maar opmerken, dat de geschiedenis des christendoms de geschiedenis is der wedergeboorte des menschdoms tot een nieuw leven. Van daar die schijnbare teruggang. Op nieuw kwam zoo het menschdom als tot zijne kindschheid terug; op nieuw nam het zoo vervolgens in verstandelijke en zedelijke volmaking toe. Zulks ligt geheel in het denkbeeld van *wedergeboorte*, van *een nieuw leven* opgesloten.

De leeftijden der kindschheid en der jeugd moest het menschdom op nieuw doorloopen, om eenmaal tot het ware leven, tot volle rijpheid, tot mannelijke volmaking te komen. Het is uit dat oogpunt, het is van dit standpunt, dat wij de middeneeuwen te beschouwen hebben, zoo als zij voortloopen tot den tijd der hervorming. Het waren eeuwen van onkunde, van bijgeloof, van volslagene zedeloosheid. Maar te midden van dit alles oefende het christendom door deszelfs geest van liefde en weldadigheid, van menschelijkheid en zedelijke zelfstandigheid, en zelfs ook door middel van het priesterdom, dat, in spijt van deszelfs beginselen, het hoofd had opgestoken, den heilzaamsten invloed op het menschdom uit. Het werd nog daarenboven in de vijftiende en

zestiende eeuw voor de volken van zuid-Europa, vooral voor de Portugezen en Spanjaarden, een spoorslag te meer om nieuwe landen te ontdekken, zich over den aardbodem uit te breiden, overal tot in het verre oosten en westen toe, coloniën te stichten. Het was toch het christendom eigen, hetgeen geen' godsdienst hoegenaamd immer eigen was geweest, om onophoudelijk en tot de verste grenzen toe, ja in 't oneindige te pogen zich uit te strekken. Maar ziet nu, wat wij, na verloop dier eeuwen, aan de tijden der hervorming te danken hebben gehad.

De beginselen van het vroege Oosten waren voor het Oosten en de kindschheid des menschdoms, en zoo ook de beginselen der Grieken en Romeinen voor de Grieken en Romeinen en 's menschdoms ontluikende jeugd geschikt geweest: zij hadden beide volkenwerelden doen worden, wat zij volgens hare natuur worden konden en wezen moesten; maar zij waren te laag voor den aanleg des Germaans, te laag vooral voor den geest des christendoms. Het was dan ook verkeerd en het had de schadelijkste gevolgen, toen men den oud-Israëlitischen godsdienst met de priesterregering, en naderhand de philosophie der oude Grieksche scholen, bijzonder die van Aristoteles, met de gemeenebest-regering zocht te herstellen. Het gelukte ook niet. Veeleer zelfs volgde men de gebreken, dan het goede en voortreffelijke van al dat oude na. En van dáár die schadelijke, die voor Europa zoo verderfelijke

gevolgen van dat alles. Zóó toch was die hierarchie, zóó die schoolphilosophie met hare aanmatiging in de wereld gekomen, die met den aard des vrijen Germaans en niet minder met den geest, den vrijheidademenden geest des christendoms strijdig was. Het werd dus eenmaal tijd, dat men al dat ontijdige, al dat verkeerde, al dat tegennatuurlijke te verbeteren zocht, en wie moest dat eerder dan de Germaan ondernemen? Het was dan ook niet in Latijnsch-, maar in Germaansch-Europa, dat men de hervorming of herstelling des christendoms stand zag grijpen. Luther was 't in Saxen, en Zwingli in Duitsch-Zwitserland, die de volken van noord-Europa aan het dwangjuk dier hierarchie en aan het gezag dier schoolwijsheid te onttrekken zochten, ten einde de christen, daarvan bevrijd, tot ware zelfstandigheid in denken en handelen mogt komen. En sedert ook, sedert die zelfde zestiende eeuw, wie kan 't ontkennen? is Europa gestadig, en niet alleen Germaansch-, maar ook Latijnsch-Europa meer en meer tot mannelijke zelfstandigheid gekomen en voortgegaan.

Hoe in de geschiedenis des menschdoms de leeftijden des menschen kenbaar zijn. Het hooge beginsel des christendoms.

Ziedaar, vrienden, tot overzigt der wereldgeschiedenis, van de volkenwerelden, die zich in dezelve

gevormd hebben, en bijzonder van de beginselen, welke die volkenwerelden hebben bezield, het een en ander opgemerkt. Het doet ons inzien, dunkt mij, niet alleen dat het menschdom waarlijk bij den voortgang der tijden is vooruitgegaan, maar ook op welke wijze die voortgang heeft plaats gehad. Geheel was dezelve met die natuurlijke vorderingen des menschen overeenkomstig, zoo als hij van leeftijd tot leeftijd voortgaat om zoo tot rijpheid en mannelijke zelfstandigheid te geraken. Sommige der latere schrijvers en wijsgeeren hebben ons daar opmerkzaam op zoeken te maken, b. v. Pascal, op die bekende plaats. *Non seulement chacun des hommes s'avance de jour en jour dans les sciences, mais tous les hommes ensemble y font un continuel progrès, à mesure que l'univers vieillit, parce que la même chose arrive dans la succession des hommes que dans les âges différents d'un particulier. De sorte que toute la suite des hommes, pendant le cours de tant de siècles, doit être considérée comme un même homme, qui subsiste toujours, et qui apprend continuellement.* (1)

Maar dat is inzonderheid tot 's menschen kennis en zijne vorderingen in de wetenschappen betrekkelijk. Het menschdom is ook in zedelijkheid, in zedelijke en godsdienstige zelfstandigheid voortgegaan:

(1) *Oeuvres* II. 30. Zie ook *Adolf Müller's allgem. Betracht. über die Weltgesch.* voor zijn *Leben des Erasmus.* Hamb. 1828. Maar het ontbrak hem aan critiek.

en dat wel door de wijsgeerte der Grieken, maar voornamelijk door den geest, den hoogeren geest, die in het christendom heerscht, en die na deszelfs vestiging en ook na deszelfs herstelling de beschaafdste volken bezield heeft. Geen schrijver of wijsgeer heeft dit immer zoo ingezien, en ons, om het geheel te beseffen en op de geheele wereldgeschiedenis toe te passen, belangrijker wenken gegeven, dan de geleerdste, en tevens de wijsgeerigste der eerste verkondigers van het christendom en de voornaamste der apostelen, Paulus.

Mijne historiestudie, zoo als ik 't verhaald heb, heeft mij van lieverlede op dat hooge standpunt der wereldgeschiedenis, het ontstaan en de vestiging des christendoms, doen komen. Maar *Paulus* had er mij, bij het lezen zijner brieven, van zelfs op kunnen brengen. Hij toch, hij stond reeds daar, de heilige apostel. Het geheele vroegere menschdom beschouwde hij als in den staat der kindschheid verkeerende; maar nu, sedert het christendom aan 't licht was gebragt, nu kwam hem het menschdom als *volwassen* voor. Tot christenen sprekende, die niet meer van godsdienst of Joden of Grieken of Romeinen waren, maar met dien hoogen geest waren bezield geworden, noemde hij hen volwassenen en vermaande hij hen, om nu voortaan te denken en te handelen, niet als kinderen plegen, maar als 't volwassenen past. En wat is dat wel voornamelijk? Het is het ***vaststaan in de waarheid:*** het is het ***vrij zijn***

door de waarheid: het is in één woord, gelijk wij 't uitdrukken, de ware menschelijke, de zedelijke *zelfstandigheid.* Zóó deed zich Paulus hooren, de ware grondvester des christendoms: en wie der stervelingen is ook immer in den geest des christendoms dieper ingedrongen, dan hij? Bij alle pogingen tot hervorming der christenheid, bij die voornamelijk van Luther en Zwingli, herhaalde men steeds wat *hij* geleerd en zag men gebeuren, wat *hij* voorspeld had. Het was hem te zijnen tijde om het christendom, in vergelijking van het heidendom en jodendom, maar niet om wereldgeschiedenis te doen. Maar maken *wij*, maken wij in deze onze tijden van zijne wenken gebruik, gaan wij op zijne wenken voort, hoe klaar wordt ons dan het overzigt der wereldgeschiedenis niet!

Overzigt der wereldgeschiedenis.

Het wordt ons op deze wijze zoo eenvoudig als verheven en voor ons zelve ten uiterste belangrijk. Wij zien dan den mensch in de geschiedenis des menschdoms, en wederkeerig het menschdom in de geschiedenis van iederen mensch, van leeftijd tot leeftijd, in volmaking voortgaan. Ver is 't er dan van af, dat wij, gelijk velen doen, de vorderingen des menschdoms in de vroegere geschiedenis, om tot het christendom te komen, zouden minachten. Evenmin zien wij dan op de wijsgeerte der Grieken en

Romeinen, als op den godsdienst der oude Hebreën neder. Dat alles, zeggen wij dan, en zoo ook de beoefening van kunsten, van letteren, van wetenschappen bij de Grieken en Romeinen, al dat vroegere was ter opvoeding des menschdoms, om voor het christendom rijp te worden, dienstbaar. En ook aan den anderen kant, zoo wij Mozes en de propheten, Socrates en Plato op hoogen prijs stellen, zóó ver is 't er van af, dat 't beleedigend voor hen zou zijn, wanneer wij hen aldus tot de kindschheid en de jeugd des menschdoms terugbrengen, dat *dit* juist hunne voortreffelijkheid, die wij maar met geene mogelijkheid bereiken, 'k laat staan te boven gaan kunnen, uitmaakt. Éénmaal toch slechts kon in het menschdom de zin der kindschheid, éénmaal slechts de zin der jeugd dat doen ontstaan, wat toen te voorschijn gekomen is. Doch, om dit wel te doorzien, moeten wij nog eerst, in 't vervolg onzer onderzoekingen, de geschiedenis der menschheid ook in den mensch nog wat dieper doorgronden; maar hier, vrienden, wat die voorstelling des menschdoms, als van den staat der kindschheid tot dien der jeugd, en zoo tot dien des jongelings en 's menschen rijpheid voortgaande, betreft, denkt er eens op na, beantwoorden niet in waarheid de vorderingen des menschdoms in den voortgang der eeuwen, beantwoorden die niet volkomen aan onze eigene vorderingen in ons leven? Was 't niet in onze kindschheid het Oosten, die overoude wereld, en al wat ons van dat

aartsvaderlijke leven verhaald werd, hetgeen toen 't meest onze aandacht trok? Begon niet in een' volgenden leeftijd, in den bloei onzer jeugd, de poëzij van Homerus, de letteren, de geschiedenis en de wijsgeerte der Grieken en Romeinen bij ons belang te wekken? En toen wij als jongelingen voor den mannelijken leeftijd rijpten, begon ons niet toen eerst Ossian en de geschiedenis der Germaansche volken verstaanbaar en belangrijk te worden? werden wij toen niet voor 't eerst geschikt om den hoogen geest des christendoms te vatten? Het was ook op dien leeftijd, dat wij, als daartoe nu eerst bekwaam geworden, toegang tot de christelijke gemeenschap kregen. Toen was 't, vrienden, toen voor 't eerst, dat wij eenigermate Paulus leerden verstaan, als hij van het hooge beginsel, en van het hooge doel des christendoms gewaagt. Zoo komen de vorderingen des menschdoms geheel en al met de onze sedert onze kindschheid overeen, en zoo mogen wij in onzen eigenen voortgang, van leeftijd tot leeftijd, den voortgang des menschdoms, en ook omgekeerd, in dien van het menschdom onzen eigenen voortgang, als in een' spiegel, beschouwen.

BESLUIT DEZES BOEKS.

Ik ben dan aldus door middel der eerste geschiedkundigen van vroegeren en lateren tijd en vooral door besef van het christendom op zekere hoogte gekomen, om de wereldgeschiedenis te overzien: maar wat ik hier ten slotte nog bij wil voegen, het strekte mij, vrienden, tot groote voldoening, toen ik zag, hoe mijn leermeester in de wereldgeschiedenis, dien ik na den ouden Polybius bekomen had, de te regt door mij zoo hooggeschatte Montesquieu, hij mogt dan nog ver af zijn gebleven van de beginselen der regeringsvormen wel aan te geven, toch reeds in zijnen tijd de beginselen des christendoms wel gevat, ten minste te regt boven die andere beginselen gesteld had. Merkwaardig kwamen mij zijne woorden voor. *Mr. Bayle*, zegt hij, *après avoir insulté toutes les religions, flétrit la religion Chrétienne: il ose avancer que de véritables Chrétiens ne formeroient pas un état qui pût subsister. Pourquoi non? Ce seroient des citoyens infiniment éclairés sur leurs devoirs, et qui auroient un très-grand zele pour les remplir; ils sentiroient très-bien les droits de la défense naturelle; plus ils croiroient devoir à la religion, plus ils penseroient devoir à la patrie. Les principes du Christianisme,* laat hij hierop volgen, *bien gravés dans le coeur, seroient infiniment plus forts que*

ces faux honneurs des monarchies, ces vertus humaines des républiques, et cette crainte servile des états despotiques. (1) Overigens moet ik nog één ding u hier in acht doen nemen. Wij erkennen in dit alles het wijze beleid der goddelijke voorzienigheid, waardoor aldus de mensch in den loop der eeuwen als opgevoed en tot een beter leven opgeleid is geworden; maar kenbaar is dat beleid inzonderheid zoo bij het ontstaan van den Mozaïschen, als van den christelijken godsdienst. De laatste strekte als tot *wedergeboorte* des menschdoms *tot een nieuw leven*, gelijk dat bij den mensch plaats heeft, wanneer hij *mensch* staat te worden, en sedert dien tijd is ook het menschdom tot deszelfs rijpheid beginnen te komen; maar de kiemen van dit nieuwe leven, wie bespeurt die niet reeds in hetgeen van de vroegste tijden af aan, volgens de oudste aller oorkonden, Abraham, en vervolgens Mozes en de propheten hebben geloofd? Dit vooral levert den waarnemer der geschiedenis, zal hij bij dat waarnemen tevens, volgens het zeggen der ouden, de tolk der goddelijke voorzienigheid pogen te zijn, stof tot diep en grondig onderzoek op.

---

(1) *De l'esp. des loix.* XXIV. 6.

DERDE BOEK.

DE GESCHIEDENIS DES MENSCHDOMS.

HET MENSCHDOM.

Problemen der wereldgeschiedenis. — Hoe de historische critiek met waarnemingen te paren?

Wij gaan er toe over, om nog wat dieper, dan wij tot hiertoe gedaan hebben, de geschiedenis zoo des menschdoms als der menschheid te doorgronden, alsmede, om ons op dat aangewezen standpunt wel te plaatsen. Ik stel daartoe mijnen vrienden deze twee problemen ter beantwoording voor; vooreerst: *waarom is eerst het Oosten, toen, zoo veel later, Griekenland en Italië, en eindelijk, 't laatst van allen, ons Europa tot bloei en beschaving gekomen?* en ten andere, betrekkelijk inzonderheid de geschiedenis der menschheid: *waarom komt de voortgang van den mensch, in de geschiedenis des menschdoms, met de opvolging onzer leeftijden zoo geheel overeen?* Maar hier, bij het oplossen dezer problemen, hier vooral

zal wel voornamelijk voorzigtigheid noodig zijn. Zoo ergens de historische critiek met opmerken en waarnemen moet gepaard gaan, zoo is 't hier. Ligtelijk toch komt men, met dat reden van alles te geven, tot hypothesen of stellingen *a priori*, gelijk men 't noemt, ja, tot magtspreuken, om daar alles uit te verklaren. Niets gevaarlijker intusschen bij het beoefenen der geschiedkunde. Zóó toch brengt men van zelfs in de geschiedenis zijn eigen oordeel over, in plaats van er tot het regt beoordeelen zijner eigene meeningen en tot kennis der waarheid door in staat gesteld te worden. Ik wil dus, voordat wij de oorzaken van het gevondene trachten op te geven, eerst nog bij voortduring, gelijk wij tot hiertoe gedaan hebben, met u *waarnemen:* en dat wel op dezelfde wijze, als de natuuronderzoekers 't gewoon zijn te doen, wanneer zij de natuur waarnemen. Deze beginnen zoo niet maar terstond met reden van alles te geven, of problemen op te lossen, veel minder met als de bovennatuurkundigen *a priori* te *construëren;* maar met toe te zien en op te merken, met *waarnemen*, hoe 't in de natuur toegaat; zóó krijgen zij veel in 't oog, waarvan zij nooit iets vermoed hadden, en waarvan zij ook niet terstond bij eenige mogelijkheid reden weten te geven. Maar genoeg: zij doen ontdekkingen in de natuur, en de eene ontdekking, zoo als 't gaat, brengt tot eene andere. Zóó handelen de natuuronderzoekers, en zóó wilde ik nu ook, dat wij te werk gingen.

In plaats van alles in de geschiedenis terstond te willen verklaren, 'k laat staan van te bewijzen en te betoogen, dat iets zóó of zóó zijn moet, wenschte ik er *waarnemingen* met u in te doen. Het veld der geschiedenis is zoo oneindig ruim en zoo vol verscheidenheid. Wij hebben den geheelen aardbol en het geheele menschdom ter beschouwing voor ons. Daarbij doen zich voor onzen geest de onderscheidene tijden van het menschdom op. In den loop der eeuwen komt het ons gedurig anders voor, en zoo geeft het ons van tijdperk tot tijdperk een nieuw tooneel te beschouwen. Wat is daar dus niet, even als in de natuur, waar te nemen! wat zal er ook, na ons, niet altijd, en, hoe verder de tijden voortgaan, nog steeds meer en meer in waar te nemen zijn! Het zal er maar op aankomen, dat men daartoe, zoo als Plato 't noemt, een' *σκοπὸς*, eene *specula*, een hoog standpunt gekozen hebbe, en daartoe, vrienden, om dat te vinden, en van daar op de geschiktste wijze onze waarnemingen te doen, heb ik u dit alles voorgedragen, ten einde gij zien zoudt, hoe 't mij tot nu toe met het zoeken daarnaar gegaan is, welke wenken ik van tijd tot tijd, bij mijne vier-en-dertigjarige historiestudie, van dezen en genen der voornaamste geschiedkundigen ontvangen heb en daarop heb trachten voort te gaan. Gij kunt 't dus nu zelve beoordeelen, of ik het regte standpunt van beschouwing gekozen heb. Doch al is er nog een ander en hooger, al zal de nakomeling in volgende eeuwen, te zijnen

6*

tijde, evenzoo in staat zijn om een hooger te vinden, als *wij* nu een hooger ontdekt hebben dan dat, waarop Polybius vóór een paar duizend jaren stond — ik voor mij geloof 't niet, maar ondersteld, dat 't zóó ware — toch zal 't niet vergeefs zijn, dat wij van dit *ons* standpunt, hoedanig dan ook, onze waarnemingen doen, evenmin, als 't vergeefs geweest is, dat Polybius van het zijne waarnam; alleen zullen wij maar in acht moeten nemen, dat wij onpartijdig blijven, niet met vooringenomenheid aan het waarnemen gaan, niet toezien en zoeken op te merken, ten einde voor onze geliefkoosde meeningen en gevoelens blijken en bewijzen te vinden, noch ook *dat* alleen gadeslaan, wat wij terstond bij het bemerken begrijpen. Dat alles zou onze pogingen vruchteloos doen zijn. Wij moeten daarentegen als echte natuuronderzoekers handelen. Juist dat, wat met onze meeningen strijdt en ons onbegrijpelijk voorkomt, maar duidelijk door ons waargenomen wordt, juist *dat* moet 't zijn, waarop wij 't meest de aandacht vestigen. Zóó toch komen wij voornamelijk tot ontdekkingen, daar wij anders slechts voedsel voor onze vooroordeelen opdoen. Zóó ook zelfs kan 't ons gebeuren, dat wij te zien krijgen, wat nog weinigen opgemerkt hebben. Want om wel en met vrucht waar te nemen — Plato zeide dit reeds en al onze natuurkundigen bevestigen 't — wordt minder een scherp gezigt, dan opmerkzaamheid, en vooral onbevoor-

oordeeldheid vereischt. Alle vooroordeelen verblinden ons, zoodat wij met het sterkste gezigt niets zien noch waarnemen.

Het zij dan zoo: merken wij op, hoe zich het menschdom over den aardbodem verspreid, hoe het zich in staten en volken verdeeld, hoe het zich in het Oosten, hoe het zich in Griekenland en Italië, hoe het zich in Europa gevestigd hebbe. De geschiedenis der volkplantingen, zoo ik mij niet bedrieg, zal ons dat, met behulp der historische critiek, duidelijk maken; maar trachten wij, bij dit onderzoek, zoo veel mogelijk uit de oudste oorkonden onzes geslachts nut te trekken: die toch moeten de grondslagen aller opmerkingen en waarnemingen, en der geheele historische critiek zijn. Het zal ons zoo doende, hoop ik, in staat stellen om eenmaal niet alleen de voorgestelde problemen op te lossen, maar ook, hetgeen steeds het doel mijner historische onderzoekingen geweest is, de *geschiedenis der menschheid* in de geschiedenis des menschdoms op te sporen.

Hoe het menschdom zich over den aardbodem verspreid hebbe. Het verschil der landen en hemelstreken.

Waar ook onze reizigers in de latere eenwen gekomen zijn, overal, zoo de landen maar eenigzins

bewoonbaar waren, vonden zij inwoners; en dat niet alleen in de verst afgelegene streken der aarde, maar ook op eilanden, zelfs midden in den oceaan. Men verwondert zich daarover en zegt: hoe zijn daar dan toch overal menschen gekomen? Maar nog iets. Doorgaans ziet men de inwoners voor de landen, en de landen voor de inwoners geschikt. Zijn de volken dan door die streken, waarin zij zich bevonden, voor dezelve geschikt geworden? of hebben zij door zeker instinct de oorden gevonden, waartoe zij van nature de meeste neiging hadden? Geen onderzoek is voor de geschiedenis des menschdoms van hooger belang. Van deszelfs uitslag hangt 't af, of wij den mensch ons in de geschiedenis, als werktuig, als geheel en alleen door uitwendige oorzaken aan het leven en werken gebragt, dan of wij ons hem als zelfwerkend, waarlijk *levend* wezen zullen voorstellen. Wij moeten dus hier wel toezien.

Het is zoo: menschen en volken worden van zelfs, door lang verblijf in landen, aan dezelve gewoon; zij worden er, zoo als men 't noemt, *geacclimateerd:* en zoo zou men kunnen zeggen, dat de volken door de streken, waarin zij zich bevonden, geschikt zijn geworden. Maar ik vraag: wat heeft hen in die streken doen komen? zij zijn er toch niet als planten en boomen ontstaan. Toeval, zegt men, toevallige omstandigheden, als aardbevingen, hongersnood, pestziekten, vooral oorlogen en het verja-

gen van het eene volk door het andere; dit een en ander heeft er hen heengebragt. Ik beken 't: dikwijls hebben dergelijke omstandigheden aanleiding aan stammen en volken gegeven om van woonplaats te veranderen: de oude geschiedverhalen zijn er vol van; doch zou dat genoegzaam zijn om te verklaren, hoe 't toch gekomen zij, dat de volken als geboren schijnen te zijn voor het leven en de wijze van leven in hunne landen; de Scythen en Mogolen b. v. om door noord-Azië te zwerven, daarentegen de Aethiopiërs en de Aegyptiërs om aan den Nijl stil en rustig voor den landbouw te leven en werkzaam te zijn? En wat de *oorlogen* betreft, steeds moeten dan de sterkeren de zwakkeren uit de beste en begeerlijkste streken verdreven hebben, om er voor zich zelve bezit van te nemen. Doch het tegendeel ziet men plaats hebben: het zijn juist de zwakkeren, het zijn priestervolken, die men in die vruchtbare streken aan den Nijl, aan den Euphraat, aan den Indus in de oude tijden vindt, daar de sterkeren b. v. dezelfde Scythen en Mogolen, die woeste horden, die onder Gengiskhan en Tamerlan eenmaal de wereld, van China af tot in het hart van Europa, met dolle woede verwoestten, daar die volken te allen tijde noord-Azië, de onvruchtbaarste streken van den bewoonbaren aardbodem, tot woonplaats gehad hebben. Vrienden, in de vraag zelve: hoe heeft het menschdom zich over den aardbodem verspreid, ligt, dunkt mij, het antwoord opgesloten. Het menschdom heeft, ge-

lijk men daarmede van zelfs te kennen geeft, ***zich***, heeft *zich zelf*, naar onderscheid van aard en aanleg, over onderscheidene streken des aardbodems uitgebreid. In zoo ver het tot stil en rustig en tevens werkzaam leven aanleg had, heeft het zich aan rivieren in vruchtbare streken gevestigd, daar de stammen van woesten aard naar de gebergten van den Caucasus en Taurus en de steppen van noord-Azië voortrukten; daar konden zij vrij als nomaden zwerven en verwoesten.

Wat ons daaromtrent de oudste oorkonden der geschiedenis doen vermoeden. — Het natuurinstinct in de nog ruwe stammen.

Om zulks behoorlijk na te gaan, stellen ons de oorkonden der oudheid eenigermate in staat. Volgens de oudste van dezelve is het menschdom uit de streken aan den Euphraat en Tigris afkomstig (1); het werd vervolgens door een' watervloed bedolven, waaruit slechts Noach met zijne vrouw, zonen en dochteren op een schip gered werden, en deze waren 't, wier nageslachten zich over de aarde verspreid en zoo dezelve bevolkt hebben. Het is waar, de geschiedenis dier nageslachten is niet veel meer dan geslachtregisters en heeft slechts tot Abraham en zijne zonen

(1) *Genesis*. II. 14.

betrekking; zoodat ons het onderzoek overblijft, hoe Aegypte, Aethiopië, gelukkig Arabië, inzonderheid hoe Indië en Amerika bewoners hebben gekregen. Maar desniettegenstaande brengt ons die geschiedenis, zoowel als de natuur der zaak, op het denkbeeld, dat, in plaats van toeval of oorlog, de onderscheidene aard der geslachten en stammen de oorzaak geweest is, dat de eene stam zich her- de andere derwaarts begeven heeft. Abraham, vinden wij daar geschreven, ging naar Kanaän, terwijl Loth, zijns broeders zoon, het Oosten verkoos. Evenzoo naderhand de zonen van Abraham; Izaäk bleef in Kanaän en Ismaël, de woeste zoon van Hagar, begaf zich naar Arabië. En niet anders had 't plaats met de Israëlieten en Edomieten; de eerste van Jakob, den noesten en ervaren schaapherder en landman, afkomstig vestigden zich in het vruchtbare Kanaän, daar het nakroost van Esau, den woesten jager en zwerver, het gebergte ging bewonen, om daar te gaan jagen en zwerven. Wenken zijn dit, schoon niet meer dan wenken, om in te zien, hoe de onderscheidene streken, de onderscheidene climaten, onderscheidene soorten van stammen hebben aangetrokken, al naar de bijzondere geaardheid hetzij der stamvaders hetzij der stammen zelve. En hierin, daar 't op de *geaardheid* der nog ruwe stammen aankwam, zal wel 's menschen natuurinstinct voornamelijk de drijfveêr geweest zijn.

Het zijn de dieren toch niet alleen, en onder de-

zelve de vogelen voornamelijk, die door natuurinstinct gedreven worden; de mensch ook, al is hij redelijk wezen, wordt er tot het bereiken zijner bestemming door aangezet, dan vooral, wanneer de rede zich bij hem nog niet genoegzaam ontwikkeld en kracht verkregen heeft; maar ook dan nog, wanneer hij werkelijk redelijk wezen is geworden, hoe oefent ook dan nog niet het instinct bij zijn werken en handelen invloed op hem uit? Men noemt dat in den mensch *aard*, aanleg, natuuraanleg; maar heeft het niet bij velen inderdaad het vermogen van *instinct*, zoo als hen dit van jongs af aan onophoudelijk en onweêrstaanbaar tot hunne bestemming aandrijft? In zeelieden is zulks vooral van hunne eerste kinderjaren af aan blijkbaar. En dit vermogen voorwaar het is groot, het is veel grooter en sterker, en doet oneindig meer ondernemen en uitvoeren, dan dat der rede. Naar aard en aanleg snellen de trekvogels op gezette tijden, zonder door moeijelijkheden en gevaren weêrhouden te worden, van het eene werelddeel en climaat naar het andere: en hoe vinden zij niet overal juist *hunne* plekken uit? Wij kunnen er ons, geloof ik, geen denkbeeld van maken, wat niet voor dieren, maar zoo ook voor menschen en stammen het natuurinstinct vermag, om daarheen te trekken, daar te komen, daar te leven, waartoe hunne natuur hen aandrijft. En zullen wij ons dan verwonderen, dat het menschdom, na zich sedert dien vloed vermenigvuldigd en in onderscheidene stam-

men en horden afgedeeld te hebben, zich in de vierduizend jaren, die sedert verloopen zijn, door het instinct der onderscheidene geaardheden over de wereld verspreid heeft? Zullen wij ons verwonderen, dat, waar men tegenwoordig komt, men overal, op bewoonbare plaatsen, bewoners vindt?

Het ontstaan van volkenwerelden. De voorwerelden in het Oosten.

Waar goud of zilver of kostbaarheden van welken aard ook, bijzonder waar tevens eene vruchtbare natuur was, die heerlijke vruchten opleverde, daar vond men van de vroegste tijden af aan, volgens de oudste bescheiden, menschenbeschaving. Natuurlijk. Want dat toch was 't, wat den mensch, in zoo ver hij voor de eerste ontwikkeling der menschheid vatbaar was, 't meest tot zich moest trekken. Vraagt niet: hoe heeft men die oorden ontdekt? hoe is men onafzienbare woestijnen doorgekomen, om Indië, om gelukkig Arabië, Aethiopië, Aegypte te bereiken? Genoeg; er zijn daar van de vroegste tijden af menschen geweest: dáár, in al die streken, het is niet te ontkennen, heeft de eerste beschaving des menschdoms plaats gehad: en natuurinstinct, zoo als ik gezegd heb, doet alles vinden, alle gevaren trotseren, en gevaren niet alleen van woestijnen, maar ook van zeeën, zelfs van den oceaan. Denkt

aan Amerika. In dit zoo afgelegene en zoo lang geheel onbekende werelddeel, vonden de Spanjaarden, toen zij het ontdekt hadden, tot hunne verbazing, beschaving, en wel, zoo 't scheen, zeer oude beschaving. Zij vonden dezelve juist in die streken, en in die ook alleen, waar het goud in overvloed was en eene milde natuur heerschte, als in Mexico en Peru. En wil men weten, van waar de bewoners dier rijke streken derwaarts gekomen zijn, thans laat men hen niet meer uit Azië door het noorden te land derwaarts heentrekken, om zich te verbeelden, hoe geheel Amerika en ook het zuidelijk gedeelte er van, bevolkt zij. Evenzoo, zeggen wij, kunnen daar menschen over zee gekomen zijn, als op Otaheiti en de overige zuidzee-eilanden, waar men wel gewis niet *te voet* is kunnen komen. Ver verwijderd van het vaste land liggen die eilanden daar midden in den wijden onafzienbaren oceaan.

Het zijn deze eenvoudige opmerkingen omtrent menschen en landen en vooral omtrent 's menschen instinct, die ons gemakkelijk doen beseffen, hoe daar, in het Oosten, van de vroegste tijden af, aan den Euphraat, aan den Indus, bijzonder aan den Nijl volken gekomen en zich gevestigd hebben. Men ziet daar tevens uit, hoe de oasen van het Oosten, die vruchtbare oorden te midden der dorste woestijnen, zoo als Meroë, Ammonium, Palmyra en zoo vele andere, bewoners tot zich getrokken hebben. En zoo

krijgen wij er tevens begrip van, hoe zich volkenwerelden gevormd hebben, ten minste ontstaan zijn. Maar gaan wij tot de historische tijden over.

Het ontstaan des Israëlitischen volks in Kanaän. De vestiging der Phoeniciërs aan de middellandsche zee.

Is 't ook niet evenzoo een land vloeijende van melk en honig, eene oase geweest (1), waar in latere eeuwen, en niet meer door instinct, maar volgens verkiezing en door Jehova's wil, het nageslacht van Israël heentoog. Het vormde zich daar aan beide zijden der Jordaan stamswijze, deels met veehoederij, deels met akkerbouw zich bezig houdende, deels ook op de bergen jagende, deels eindelijk, als de Levieten, die heilige stam, in steden levende. Wij zien hier al terstond, hoe ons de geschiedenis doet vatten, ten minste doet bespeuren en beseffen, op welke wijze zich in voor-historische tijden die voorwerelden des menschdoms gevormd hebben. Maar nu de Phoeniciërs, hoe die zich aan de middellandsche zee gevestigd hebben?

Zij woonden eerst, volgens oude berigten, aan den Arabischen zeeboezem, die stoute zeevaarders der oude wereld; maar hun aanleg, of, zoo ge wilt,

(1) Ezechiël. XXVII. 14.

hun instinct voor zeevaart en handel deed hen, volgens die zelfde berigten, bij gelegenheid eener aardbeving in hunne streken, de kusten der middellandsche boven die der roode zee verkiezen. Geene betere gelegenheid om aan hunnen oorspronkelijken aard te voldoen. Onvruchtbaar was dat land, maar het lag aan die wijduitgestrekte zee, die voor hen een oceaan was en waardoor zij naar Tarsis voortstevenden, als wij in onzen tijd door den waren oceaan naar Amerika varen. Voorts verschafte hun de Libanon overvloed van hout om schepen en vloten te bouwen. Zij schijnen eerst alleen op Ophir, dat is, gelukkig Arabië en Aethiopië, hun *Indië*, gevaren te hebben: maar eenmaal in Phoenicië gevestigd, ziet men hen naar hetgeen men toen *wereldhandel* zou genoemd hebben streven. Zij varen Arabië om, en stichten op Tylos en Aradus volkplantingen. Maar wat meer is, aan beide zijden der middellandsche zee, zoowel in Europa als in Afrika, verspreiden zij zich in volkplantingen heinde en ver, stichten in Afrika het eens zoo magtige Carthago en komen zelfs met hunne schepen in Brittannië en de oostzee, om van daar tin en barnsteen te halen. Wat zij niet al gedaan hebben, die oude Phoeniciërs, tot welk een' trap van rijkdom en pracht zij gekomen zijn, vernemen wij uit de dichtstukken hunner naburen, de Hebreën, (1) die reeds vroeg met hen in handels-

(1) Jeremia. X. 9 Ezech. XXVII.

betrekkingen schijnen gestaan te hebben, en ten tijde van David en Salomo verbonden met hen sloten. En zeker, schoon beide van verschillenden oorsprong waren, en hemelsbreed van elkander in godsdienstbegrippen verschilden, veel hadden zij gemeen. Eene en dezelfde taal, een en hetzelfde letterschrift, zoo in Tyrus en Sidon en beider volkplantingen, als in Jerusalem. Zij vormden, in het eerste tijdperk der geschiedenis, van Ur der Chaldeën en Babylonië aan den Euphraat tot Carthago en Tarsis toe, ééne volkenwereld.

Hoe de Grieken en naderhand de Romeinen zich in Europa gevestigd hebben. Europa in vergelijking met het Oosten.

Bij het waarnemen van den onderscheiden aard en aanleg der volken wordt ons hoe langer hoe meer het onderscheid der landen en hemelstreken belangrijk; en hier, aan de Grieken en Europa gekomen, mogen wij dit ons werelddeel wel opzettelijk met het Oosten vergelijken. Heeren is ons hierin voorgegaan; maar ook Hippocrates kan ons tot leidsman dienen. In zijn onsterfelijk werk *de aëribus, aquis, locis* schildert hij Europa als door ligging en climaat van alle landen des aardbodems 't meest geschikt, om tot ontwikkeling der schoonste zielsvermogens te komen. Van daar ook, zegt Plato, dat Minerva hier

haren zetel gevestigd heeft. Geen wonder dus, dat bij de verspreiding des menschengeslachts die stammen derwaarts getogen zijn, welke voor kunsten en wetenschappen den schoonsten aanleg hadden. Maar vergelijken wij hier Griekenland niet slechts, maar, als Heeren deed, geheel Europa met het Oosten. Het onderscheid valt ons terstond in 't oog. Hier, in Europa, meestal vruchtbare plaatsen, weinige of geene woestijnen, terwijl het Oosten, Azië en Afrika, grootendeels woestijn is, en slechts hier en daar, bijzonder aan de hoofdrivieren, vruchtbare streken bevat. Doch merken wij dit vooral op: die gezegende streken van het Oosten, als Indië, gelukkig Arabië, Aethiopië, brengen schier van zelfs de heerlijkste vruchten voort; maar Europa vorderde in de oudste tijden, in Griekenland zelfs en in Italië, vlijt en werkzaamheid om tot landbouw geschikt te worden. Het was vol moerassen en bedekt met wilde bosschen, waar geene zonnestraal doordrong. Ziet, werd er dus in de stammen des menschdoms, die derwaarts togen, niet hooger aanleg, ten minste meer innerlijk vermogen en werkdadigheid vereischt, dan in die, welke in de gelukkige oorden van het Oosten bleven? Zóó eerst, door zulken aanleg konden de Grieken, en naderhand de Romeinen worden en doen, wat zij geworden zijn en gedaan hebben.

De hooge aanleg der Germaansche volken. Was niet noord-Europa alleen voor derzelver ontwikkeling geschikt?

Het was nog ten zuiden der Alpen en Carpaten, in die gematigde luchtstreek, dat de Grieken en Romeinen zich vestigden, schoon de Romeinen hun gebied ver naar het noordwesten uitbreidden. Maar de Germanen, die nog ten tijde van Caesar en Tacitus, door midden- en noord-Europa, woest en ruw daar heenleefden, wat hen wel naar die oorden heengevoerd hebbe? Daar vooral moerassen en ontoegankelijke wouden; en was het climaat van zuid-Europa zacht en mild, daar in het noorden was het streng en koud. Intusschen, gelijk wij 't heden zien, dat zelfde Europa, hoedanig dan ook oorspronkelijk, het was tot Brittannië en Scandinavië toe bij uitstek voor landbouw geschikt, zoo maar menschenvlijt en gestadige werkzaamheid er de hand aan sloeg. En dan, wat dat climaat, die noordewinden, die koude, die dampen en nevelen betreft, voor Oosterlingen en ook voor Grieken en Romeinen had dat weinig bekoorlijks; maar lezen wij Ossian's zangen, al zijn zij dan ook in den geest der Germanen verdicht, hoe zien wij dan niet, dat hier juist de hemel, hier het land voor Fingals en Cadmors was, en hier eerst de Germaansche stammen hunnen hoogen aanleg, hunnen moed, en tevens hun diep gevoel van menschheid en mannelijke grootmoedigheid konden ontwikkelen?

Hoe zij derwaarts gekomen zijn, die stammen, is niet met zekerheid na te gaan. Zij schijnen zich van de Oostersche afgescheiden te hebben. Maar de bergen en meeren van Zwitserland, de rivieren van ons Europa, de Rhijn, de Elbe, de Maas, de oevers vooral van den Rhijn, hoe waren die niet voor eene hoogere menschensoort geschikt! Hoe ziet men niet nog heden, hoe de Germanen er door aangetrokken werden, zich daar vestigden en wat zij daar uitvoerden. *Ce fleuve*, zegt Mad. de Staël van den Rhijn, *ce fleuve raconte, en passant, les hauts faits des temps jadis.* (1) En dan die andere middellandsche zee in het hooge noorden, was dat meer niet van natuur bestemd, om tot oefenplaats van *zeeschuimers* te dienen, wier afstammelingen eenmaal, wat de Germaansche volken, de Engelschen, Hollanders, Denen en andere gedaan hebben, den geheelen aardbol stonden om te varen? In één woord, was die hemelstreek, waren die landen en rivieren en meeren niet veel meer dan het Oosten of ook zuid-Europa voor stammen geschikt, die, waartoe wij nu gekomen zijn, het oppergezag der wereld zouden verkrijgen?

Ik gewaagde daar van Heeren en zijne vergelijking van Europa met het Oosten. Ik wil hem hier voor mij laten spreken. »Hoe billijk, zegt hij, en onpartijdig men ook in zijne beoordeeling van andere landen en volken zij, het blijft echter onloochenbaar, dat het

(1) *De l'Allem.* I. 1. (*Oeuvres.* X. 22. Ed. 1830.)

edelste, het voortreffelijkste, wat de menschheid in allen opzigte ons doet aanschouwen, op Europeschen grond of ontkiemd, of ten minste tot rijpheid is gekomen. Wat de voortbrengselen der natuur betreft, in rijkheid en verscheidenheid derzelve munten Azië en Afrika ver boven Europa uit; maar in al wat het werk des menschen is, is het overwigt aan de zijde der Europesche volken. Bij hen toch was 't, dat het huisselijk leven, door de echtelijke verbindtenis van één' man met ééne vrouw, in 't algemeen dien vorm aannam, die bepaaldelijk vereischt wordt, zal zich de veelzijdige aanleg der menschelijke natuur ontwikkelen en tot een' hoogen trap van veredeling geraken. En al vond slavernij en lijfeigenschap bij hen ingang, zij waren 't tevens en de eenigen, die op grond hunner ontwaakte bewustheid van het onregtvaardige van dien toestand, tot opheffing van denzelven het teeken gaven. Bij hen was 't voornamelijk en zelfs uitsluitend, dat staatsinrigtingen zich ontwikkelden, voor volken, bij wie de bewustheid hunner natuurlijke regten zich luide verkondigt, gepast. Terwijl Azië, bij al de lotverwisselingen zijner groote rijken, nogtans niets in staat is te vertoonen dan een bestendig herlevend despotisme, ontwikkelde zich in Europa de kiem der staatkundige vrijheid en droeg bij al de verscheidenheid der vormen, die zij aannam, in verschillende landen van hetzelve de heerlijkste vruchten, die van daar naar andere werelddeelen werden overgeplant. De

eenvoudigste uitvindingen in de mechanische kunsten mogen voor een deel het Oosten toebehooren, maar welk een' graad van ontwikkeling hebben zij niet door de Europeërs erlangd! En wanneer wij onzen blik op die zoo veel edeler kunsten vestigen, die de menschelijke natuur als 't ware boven zich zelve verheffen, welk een afstand tusschen den Jupiter van een' Phidias on een Indisch Godenbeeld! Het Oosten had zijne annalisten, maar nimmer bragt het een' Tacitus, een' Gibbon voort; het had zijne dichters, maar nimmer verhief het zich tot oordeelkunde; het had zijne wijzen, die niet zelden door hunne leer op hunne natie krachtig werkten; maar een Plato, een Kant, konden aan de oevers van Ganges en Hoangho niet bloeijen. En verder dat staatkundig beleid, dat de volken van het kleine werelddeel, te naauwernood uit hunnen woesten toestand te voorschijn tredende, van lieverlede over de verre landen van de grootere werelddeelen uitbreidden, is het niet allermerkwaardigst? Ook het Oosten had groote veroveraars; maar in Europa alleen traden veldoversten op met eene krijgskunst, dezen naam in volle mate waardig." (1)

Schoone en verhevene, maar tevens ware beschrijving van Europa met het Oosten vergeleken. Zij is Polybius waardig. »Maar van waar, vraagt Heeren verder, van waar deze meerderheid, deze wereld–

---

(1) *Ideën über die Polit. u. s. w. der Griechen.* init.

heerschappij van het kleine Europa?" Zijn antwoord hierop is, en niets is zekerder: »Niet de ruwe kracht, niet de louter physische vermogens der massa — *de geest* was 't, die dat voortbragt." Doch hij zoekt nog dieper te gaan; hij zegt: »maar daarmede is de vraag nog niet opgelost; want juist *dat* is 't, wat wij weten willen, van waar deze verstandelijke meerderheid der Europeërs gekomen zij." Maar evenmin kunnen wij deze vraag beantwoorden, als wanneer men omtrent onderscheidene menschen vraagt, van waar de een dezen, de ander een' geheel anderen aanleg heeft, de een van den anderen in natuurgaven, in zielsvermogens, in moed en kracht hemelsbreed verschilt. Genoeg, zoo wij van bijzondere menschen spreken, dat men uit den *geest*, en niet uit omstandigheden en toeval, of uit physische oorzaken, maar uit den *geest*, die een' ieder bezielt, opmaakt en verklaart, waarom hij zoo of zoo geleefd, dit of dat in zijn leven ondernomen en gedaan heeft. En zoo is 't voor ons ook bij het beschouwen der aarde en harer bewoners genoeg, nagevorscht te hebben, hoe de onderscheidene stammen des menschdoms, naar onderscheiden aard en zielsvermogens, gedeeltelijk in het Oosten verschillende woonplaatsen bekomen hebben, gedeeltelijk naar Europa voortgetrokken zijn, en daar ook weder gedeeltelijk naar de zuidelijke, andere naar de noordelijke gewesten heen zijn getogen. De aard der oorspronkelijke stammen, wie twijfelt er aan? is ver-

schillend geweest: die een werelddeel, als Europa oorspronkelijk geweest is, dat deden worden, wat het heden is, moeten wel vol innerlijke kracht en met de schoonste zielsvermogens begaafd zijn geweest; hoe anders daartoe eenmaal, tot zulk een reuzenwerk, in staat te geraken? Maar voorts de oorzaken van dien onderscheiden aard der volken en van hunne zoo geheel verschillende gaven en zielsvermogens na te vorschen — dit laten wij, geschiedvorschers, volgaarne, zoo zij er kans toe zien, aan diepere psychologen over.

De volksverhuizingen.

Zóó dan trok in voor-historische tijden het menschdom, in stammen en volken zich afscheidende, naar verschil van aard en aanleg, van het oosten naar het westen en noorden voort; en ziedaar, op welke wijze de mensch zich over den aardbodem verspreid heeft. Maar vergeten wij niet op te merken, hoe die ruwe stammen, eenmaal in hunne streken tot zelfgevoel en kracht gekomen, naar het zuiden en oosten wederkeerden. Nadat Pelasgen en Hellenen lang door Thessalië en Epirus hadden rondgezworven, keerden de Heracliden, de magtigste dier stammen, naar Peloponnesus terug, en togen de Ioniërs, de Doriërs en Aeoliërs naar de eilanden der Aegeïsche zee en de kusten van Azië. En evenzoo de Germanen. Twee, drie eeuwen na Caesar en Tacitus ver-

spreidden zij zich, bij diergelijke volksverhuizing, over geheel zuidelijk en oostelijk Europa en waar niet al? heen. Wij moeten dit opmerken, zeg ik, want zoo bevroeden wij, waarom er in de beschaving van Griekenland zoo veel Thracisch, en in die van geheel Europa, ook van het zuidelijke, zoo veel Gothisch en Noordsch is. Men is daardoor wel eens op het denkbeeld gekomen, om de geheele beschaving des menschdoms uit het noorden af te leiden. Wij mogen dien terugkeer der volken ook in de tijden der hoogste beschaafdheid der volkenwerelden waarnemen. Maar alleszins zijn die verhuizingen der stammen hoogstbelangrijk. De zeden van het noorden zijn er door met die van het zuiden vereenigd. Ook rekent men van die tijden af den aanvang zoo der Grieksche als der Germaansche geschiedenis.

Hoe de voor-historische tijden door de historische opgehelderd worden. De verspreiding des menschdoms, zigtbaar in de geschiedenis der volkplantingen.

Gij zegt hier welligt, vrienden: hoe natuurlijk zich ook die verspreiding des menschdoms uit den onderscheiden aanleg der menschen en het onderscheid der landen en hemelstreken verklaren laat, het is ons toch niet genoeg, om er historisch zeker van te zijn. Dat is 't ook niet, is mijn antwoord, maar hoe ten aanzien van voor-historische tijden historische ze-

kerheid te erlangen? Intusschen ik heb 't al aangewezen, dat de tijden der geschiedenis ons doen beseffen, hoe zich de voorwerelden des menschdoms gevormd hebben, en hier, dunkt mij, na dit algemeen overzigt der volken bekomen te hebben, stelt ons de geschiedenis der volkplantingen volkomen in staat, om van die voor-historische verspreiding des menschdoms, ja ook van deszelfs verspreiding naar het westen en noorden, ons heldere denkbeelden te vormen.

Het stichten van volkplantingen is van latere, van meer beschaafde tijden. Toen hebben de Phoeniciërs, toen de Grieken en Romeinen, toen ook, inzonderheid in de nieuwe geschiedenis, de Portugezen, Spanjaarden, Nederlanders, Engelschen, Franschen, zich her- en derwaarts in volkplantingen verspreid, nadat zij zich tot staten of rijken gevormd hadden. Zij handelden toen niet meer door natuurinstinct, maar volgens plan en doel. En wat deden zij toen? Derwaarts togen zij heen, waar hun aard en aanleg hen heenvoerde. De Phoeniciërs, Oosterlingen van oorsprong en natuur, trokken voornamelijk naar Ophir en Tarsis, en vestigden daar 't liefst hunne volkplantingen, waar schatten waren, bijzonder naar het rijke Tarsis. De Grieken daarentegen zochten alleen hunne zucht voor vrijheid en landbouw in te willigen. Het was neder-Aegypte aan de monden van den Nijl, het waren de streken aan den Propontis en aan den Pontus Euxinus, aan de monden van den Do-

nau: het was bovenal het zoo bij uitstek vruchtbare Sicilië en zuid-Italië, waarheen zij in tallooze volkplantingen heentogen. Die zucht voor *goud* en *zilver* merkt men zoo niet in de Ioniërs en Doriërs als in de Phoeniciërs op, en veel minder nog in de Romeinen. Grieken en Romeinen hebben door hunne volkplantingen geheel zuid-Europa en de Romeinen nog daarenboven west- en noord-Europa beschaafd. Hetzelfde ziet men in de nieuwe geschiedenis. Nadat Diaz en Columbus voor Europa, de een in oost-Azië, en de ander in den wester-oceaan, in Amerika, eene nieuwe wereld ontdekt en geopend had, streefden ja de Europeërs als om strijd naar Indië; maar wat Amerika, die eigenlijk gezegde *nieuwe wereld*, betreft, waar elk zeevarend volk naar eigen goeddunken volkplantingen kon stichten, daar zag men Portugezen en Spanjaarden naar het rijke Mexiko en Peru stevenen en zich daar vestigen, terwijl de Engelschen en noord-Europeanen de noorderstreken van dit werelddeel, waar noch goud noch zilver, maar vruchtbaarheid van grond was, tot hun colonieland bestemden. (1) Ziet ge niet, vrienden, wat ik zoo even gezegd heb, hoe de historische tijd den voorhistorischen kan ophelderen? Maar nog iets anders, en, naar 't mij voorkomt, van niet minder belang: het betreft de rigting der beschaving onzes geslachts.

---

(1) *Robertson*, *Hist. of America*. VIII. 23. IX. 203. (*Works*. Ed. Lond. 1817.)

De voortgang des menschdoms en der beschaving van het oosten naar het westen en noorden almede in de geschiedenis der volkplantingen zigtbaar.

De Phoeniciërs, ik beken 't, en zoo ook de Grieken, zij hebben in het Oosten volkplantingen aangelegd; de eerste Tylos en Aradus aan de Perzische golf, de laatste Cyrene en andere staten aan de kusten van Afrika; maar de rigting van de coloniën der oude wereld was naar het westen. Het was toch voornamelijk naar de kusten van Afrika en naar Hispanië, naar Tarsis, dat de Phoeniciërs, naar Sicilië, Italië en Gallië, dat de Grieken coloniën heenzonden; die westelijke landen waren de eigenlijk gezegde *colonielanden* van beide. En opmerkelijk, hoe zij, derwaarts altijd heentrekkende, hunne beschaving voortgezet en uitgebreid hebben, ja, hoe die staten reeds bijna verdwenen waren, toen die westelijke coloniën van dezelve tot kracht en aanzien kwamen. Denkt aan Carthago, toen het met Rome wedijverde: hoe gezonken was toen niet de toestand van Tyrus en de Phoenicische staten! Denkt aan Syracuse, toen het, te midden van denzelfden kamp der magtigste republieken der wereld, zich nog tegen Rome verzette: wat was er toen van Corinthe, van de Doriërs, in 't geheel van de Grieken geworden! (1) En wat zal ik van Rome zeggen? Rome was, bij het ontstaan

(1) *Cadavera oppidum* noemt haar Ser Sulpicius bij *Cicero Epist. ad Fam.* IV. 5.

des christendoms, meesteresse der wereld zoo in het oosten als in het westen, maar in het westen en noorden, in Hispanië, in Gallië en Brittannië stichtten zij voornamelijk, en met de beste gevolgen, wijd en zijd coloniën, of trokken ook de burgers dier wereldrepubliek van zelfs derwaarts heen, en legden zoo in Latijnsch-Europa, dat daarvan nog heden dien naam draagt, de gronden dier beschaving, die eerst na de slooping van het westersche rijk in vervolg van tijd tot stand is gekomen.

De rigting en strekking der beschaving was oudtijds, gelijk uit dat alles blijkt, van het oosten naar het westen en noorden, maar ook, na de vestiging des christendoms, is zij standvastig dezelfde gebleven. Het christendom zelf, dat begin van een nieuw leven voor het menschelijk geslacht, gelijk het in het Oosten ontstaan was, zoo breidde het zich terstond en met den uitmuntendsten uitslag over Griekenland, over Italië, over west- en noord-Europa uit. In Azië toch en Afrika, waarheen het zich almede verspreid had, nam het in de zevende eeuw een' anderen vorm, dien van het Islamismus aan, en verbasterde daar; maar in Europa, in Amerika, in het westen en noorden, is het standvastig *christendom* gebleven en heeft zich aldaar steeds meer en meer gevestigd, en vastheid, onwrikbare vastheid bekomen. Maar opmerkelijk, hoe in de colonien, ook der nieuwere, der christen-volken, die rigting der beschaving altijd dezelfde gebleven is. Toen deze van de vijftiende en

zestiende eeuw af aan volkplantingen gingen aanleggen, trokken zij, het is waar, naar het oosten, naar de oost-Indiën, naar China en Japan; maar hoe onzeker is aldaar hun verblijf geweest, en de Engelschen ook zelve, hoe magtig zij in Indië geworden zijn, toch bevinden zij zich daar altijd als vreemdelingen en kunnen er zich niet dan met moeite staande houden. Geheel anders daarentegen is 't hun in het westen, in Amerika, in de nieuwe wereld, gegaan. Daar hebben steeds en Portugezen, en Spanjaarden en ook Engelsche en andere noord-Europesche volken hun eigenlijk colonieland gehad, en hebben het er nog: daar is van tijd tot tijd een nieuw Portugal, een nieuw Spanje, een nieuw Engeland, in 't geheel een nieuw Europa ontstaan. Het is Europa, dat daar als in deszelfs *nieuwe wereld* heerscht, en, gelijk Heeren zegt, naarmate Europa veroudert, des te meer ontwikkelen zich in die landen de zaden eener nieuwe cultuur.

Het is zonderling voorwaar, dat men tot nu toe zoo zelden met behulp der historische critiek de geschiedenis der coloniën tot opheldering der voorhistorische geschiedenis des menschdoms heeft aangewend. Want, is 't niet zoo? hoe zich het nog ruwe menschdom verspreid, hoe het zich bijzonder naar het westen en noorden uitgebreid heeft, men ziet dit ten duidelijkste in de rigting en strekking der coloniën, zoo ten tijde der oude, als ten tijde der nieuwe geschiedenis.

Het is hier, dat de volken, tot gebruik der rede gekomen, met doel en plan hetzelfde hebben gedaan, wat zij te voren, als nog bijna redelooze stammen, volgens natuurinstinct begonnen hadden. Maar zoo kan ons ook die terugkeer, waarvan wij reeds gewaagd hebben, der nog ruwe stammen, die tot de historische tijden behoort, tot eene gewigtige opmerking in de wereldgeschiedenis brengen.

Opmerking in de wereldgeschiedenis.

Nemen wij hier waar, dat, gelijk het menschdom in 't algemeen naar het westen is voortgegaan, zoo de volkenwerelden, ten minste de Europesche, elk in 't bijzonder, na den trap harer beschaving bereikt te hebben, naar het oosten zijn teruggegaan, en dat daaruit meer algemeene en ook zekere nieuwe beschaving is voortgekomen. Hetgeen wij reeds ten aanzien der ruwe stammen aangemerkt hebben, hetzelfde kan men waarnemen bij de Grieken en Romeinen, na hunne ontwikkeling en beschaving. Nadat de eerstgenoemde in Griekenland tot hunne volle kracht gekomen waren, stichtte Alexander in neder-Aegypte Alexandrië, den zetel in vervolg van tijd eener nieuwe, eener algemeene beschaving. En zoo ook de Romeinen. Nadat hun gebied de grootste uitgestrektheid bekomen had, bouwde Constantijn, op de grenzen van Europa en Azië,

Constantinopel; ook dit werd eenmaal de zetel eener nieuwe, zoo wel Grieksche en Oostersche, als Romeinsche beschaving. Op beide plaatsen wereldhandel ter verbinding van het oosten met het westen, en tevens vereeniging van oostersche en westersche beschaving. Alexandrië werd het middenpunt der Grieksche philosophie en letteren: dáár dat museum, dáár die bibliotheek, dáár die vereeniging van wijsgeeren en geletterden, en die verzameling aller schriften. En Constantinopel daarna, zes eeuwen na de stichting van Alexandrië, toen het christendom zich reeds lang over de wereld verspreid had, en een punt behoefde om zich te vestigen, toen werd Constantinopel de zetel van den godsdienst, die eenmaal de geheele wereld verbinden moest.

Ik noem dit eene gewigtige opmerking in de wereldgeschiedenis, en, zoo ik meen, te regt. Wij zien zoo niet alleen, hoe zich in den loop der eeuwen die volkenwerelden des menschdoms bij opvolging gevormd hebben, en door middel harer beginselen van denken en handelen tot bloei en kracht gekomen zijn, maar ook, wat niet minder belangrijk is, hoe die volkenwerelden zich ter verbreiding eener hoogere beschaving vereenigd hebben. Uit dat oogpunt beschouwd, wordt ons de eeuw van Alexander, en zoo ook vooral de eeuw van Constantijn hoogstgewigtig. En wat zullen wij nu van deze onze negentiende eeuw zeggen? Ik meen te mogen opmerken, dat zich de Germaansche wereld reeds volkomen gevormd en

over den aardbodem in oost en west uitgebreid heeft. Maar leven wij thans niet weder in een' tijd van terugkeer naar het Oosten? Vóór vijftig, zestig jaren sprak men in Europa niet dan van Amerika; thans is de strekking algemeen naar Griekenland, naar Aegypte, naar de kusten van Afrika en de roode zee. Het is of onze geheele zeevaart eene andere rigting gaat nemen. Sedert eeuwen heeft het compas ons door den oceaan doen kruisen en een' weg naar de beide Indiën doen vinden; thans stevenen wij met behulp der stoommachine door de middellandsche en roode zee naar den Indus en Ganges. Frankrijk heeft zich reeds te Algiers, en Duitschland reeds in Griekenland gaan vestigen. Wat moet daar nog verder van worden? Is 't niet, als of Europa zich op nieuw, en nu, wegens onze zoo veel hoogere beschaving, met de heilrijkste gevolgen voor het menschdom, over het oude Oosten en de geheele wereld gaat uitbreiden; en niet slechts, als ten tijde van Alexander en zijne opvolgers, Europesche beschaving allerwege gaat bevorderen, maar ook, als ten tijde van Constantijn, het middel tot die beschaving, de beginselen des christendoms, daartoe gaat gebruiken? De geschiedenis der bijbelverspreiding sedert het begin onzer negentiende eeuw, dat hoogstmerkwaardig verschijnsel onzer tijden, doet ons de strekking daartoe van Europa, ten minste van Germaansch-Europa, ten duidelijkste beseffen.

Van hoe veel belang is toch niet, vrienden, de histo-

rische critiek! Door dat *onderscheiden van tijden en volken* deed zij ons daar zoo even de drie volkenwerelden des menschdoms in derzelver beginselen van leven en handelen kennen en beoordeelen; en hoe brengt ons nu niet dat *opmerken en waarnemen* in de geschiedenis, dat noodzakelijk met hare beoefening gepaard gaat, tot voorstelling en besef, hoe het menschdom zich over den aardbodem verspreid, hoe het zich in het Oosten, in zuid-Europa en ook in noord-Europa gevestigd heeft, alsmede hoe het uit Europa weder naar deszelfs oorspronkelijke woonplaatsen, tot beschaving van dezelve, heeft zoeken terug te keeren.

Wij merken zoo doende in het menschdom niet alleen, bij den voortgang der eeuwen, vordering ten aanzien van deszelfs onderscheidene deelen, maar ook wederkeerige werking ter verbetering en volmaking, van het oosten op het westen en van het westen op het oosten. Het wordt in ons oog een geheel, dat zich zelf door onderlinge zamenwerking zoekt te volmaken, en dat wel om eenparig in godsdienst, in zedelijke en verstandelijke beschaving voortgang te maken. Maar die zelfde historische critiek, hoe is 't ons niet in deze onze laatste onderzoekingen gebleken! zij bestaat niet alleen in onderscheiden van tijden en volken en in gestadig opmerken en waarnemen, zonder hetwelk dat onderscheiden niet denkbaar is; maar ook in *vergelijken* van tijden en volken met elkander, ja, wat meer is, door dat *vergelijken* brengt zij ons op het spoor, om

te *ontdekken*, wat ons nog verholen was gebleven, zoo als al wat de voor-historische tijden betreft. Het is haar niet genoeg, de wereldgeschiedenis ons te openen: zij gaat verder; uit de historische tijden, die zij ons in 't ware licht voorstelt, doet zij ons vermoeden en tot hoogen trap van waarschijnlijkheid komen, hoe 't in de voor-historische met het menschdom toegegaan zij. En ook daar blijft zij nog niet stilstaan. Hetgeen hare methode in letterkundige onderzoekingen medebrengt, uit het bekende namelijk tot kennis of waarschijnlijk vermoeden van het onbekende te komen, daarnaar streeft zij bij het beoefenen der geschiedkunde, zoowel wat het toekomende, als wat het verledene en onheugelijke betreft. En zulks wel voorzeker niet ligtvaardig, niet zonder vrucht. *Praesens aetas,* zeî Wyttenbach, *parturit futuram*, de zaden der toekomst liggen in het verledene en tegenwoordige. Ziet, hoe niet de critiek, op de wereldgeschiedenis aangewend, ons eenig inzigt in de toekomst geeft. En dat is niet om te voorspellen wat er gebeuren zal, en op hoedanige wijze het gebeuren zal: niets is ligtzinniger, dan dit te wagen. Maar wij menschen, wij zijn niet als de dieren die zonder toekomst bij den dag, van uur tot uur voortleven, wij zijn niet als de blinden, die niets vooruitzien en voortgaande in 't onzeker om zich heen tasten; als redelijke wezens moeten wij uit het verledene het tegenwoordige kennen, maar ook tevens zoo uit het verledene

als uit het tegenwoordige den gang der menschelijke zaken opmaken, en daarnaar moet ieder, die op de menschelijke zaken eenigen invloed kan uitoefenen, gestadig streven. Maar daartoe, ik vraag 't, wat is daartoe den geschiedkundige nuttiger, ja noodzakelijker dan *de historische critiek?*

Maar voor het tegenwoordige zij dit over die gewigtige zaak genoeg. Ik keer eindelijk terug van waar ik begonnen ben, en geef mijnen vrienden in overweging, of niet uit al het aangewezene het probleem kan opgelost worden, waarvan ik hierboven gesproken heb: *waarom* namelijk *eerst het Oosten, toen Griekenland en Italië en eindelijk, zoo veel later, ons Europa tot bloei en beschaving gekomen is.* Niets duidelijker nu, dunkt mij. Het menschdom toch had, gelijk uit al onze navorschingen blijkt, in die westelijke, en vooral in die noordelijke streken langer tijd tot vestiging en vooral tot ontwikkeling noodig, dan in de gewesten van het oosten, waar het, om zoo te spreken, te huis was, en daarenboven, wat in 't bijzonder deszelfs ontwikkeling betreft, hoe hooger aanleg er in den mensch is, des te langzamer komt hij tot zijne rijpheid, tot volledige ontwikkeling aller zijner zielsvermogens. En zoo zal 't dan ook wel met het menschdom gegaan zijn.

Doch het is ons bij de beoefening der wereldgeschiedenis niet alleen om de geschiedenis des *menschdoms* te doen: wij moeten ook in dezelve, zoo als van den beginne af, gezegd is, de geschiedenis der *mensch-*

heid zoeken na te sporen. Zóó welligt kunnen wij almede tot oplossing van ons tweede probleem komen; waarom toch wel de voortgang der menschheid in de geschiedenis des menschdoms met de opvolging onzer leeftijden zoo juist overeenkomt. Dat is, ik beken 't, eene moeijelijke vraag. Maar hoe dieper wij de geschiedenis der menschheid zullen nagevorscht hebben, des te hooger, ik zie 't vooruit, zal ons standpunt ter beschouwing der geheele wereldgeschiedenis worden. Welaan! treden wij met goeden moed de geschiedenis der menschheid in.

VIERDE BOEK.

DE
GESCHIEDENIS DER MENSCHHEID.

DE MENSCH.

De voorstelling der wereldgeschiedenis volgens Polybius.

Wij komen nu eindelijk met opzet, vrienden, aan het hooge begrip der wereldgeschiedenis, waarmede ik bij mijn schrijven begonnen ben. Wij stelden ons haar, volgens Polybius, voor, niet als verspreide, als doode leden eens ligchaams, gelijk zij in jaarboeken en chronieken voorkomt, maar als een levend en bezield geheel, waarin men den mensch in zijne ontwikkeling, in zijne beschaving en volmaking aanschouwt. Dit begrip was ook ten tijde van Polybius, zoo als ik begonnen heb te zeggen, niet nieuw. Reeds Plato in zijn meesterstuk den *staat* stelde den staat als dusdanig een geheel voor, waarin men 's menschen zielsvermogens met al zijne deugden en ondeugden kon beschouwen. En daarbij liet Plato 't niet. Hij bezigde die voorstelling om ons in dat groot geheel den mensch gemak-

kelijk en volkomen te doen kennen, ja zelfs, om de groote vraag der zedekunde, of regtvaardigheid genoeg is om gelukkig te wezen, naar eisch te beantwoorden. Welligt mogen wij thans ten aanzien der wereldgeschiedenis iets dergelijks of nog iets hoogers ondernemen. Het menschdom heeft zich, gelijk wij gezien hebben, in den loop der eeuwen van tijdperk tot tijdperk, als een mensch in zijne onderscheidene leeftijden, ontwikkeld, en schijnt thans tot zijne rijpheid al vrij ver gevorderd te zijn. Kan ons dus, vraag ik, kan ons het menschdom in deszelfs voortgang niet leeren, hoe ieder mensch van zijne kindschheid af door godsdienst, door wijsgeerte, bijzonder door de beginselen des christendoms tot zijne volmaking moet komen, en hoe daartoe onze opvoeding, ons onderwijs en onze opleiding moet ingerigt worden? En dan nog dit. Plato dichtte een' volmaakten staat, zoo als er geen volgens zijne eigene bekentenis bestond; maar wij, in deze onze geschiedkundige beschouwingen, wij doen niets dan volgens de echte oorkonden en gedenkschriften der geschiedenis, toezien en opmerken wat er gebeurd zij, en zoo ligt het menschdom, niet zoo als wij het ons verbeelden, maar zoo als het in onderscheidene tijden geweest is, en zoo als het thans is, voor ons. Het is dus een belangrijk onderzoek, dat wij aanvaarden. Beurtelings moeten wij op het menschdom en op den mensch het oog vestigen: door het menschdom zullen wij zoo doende den

mensch, en door den mensch het menschdom al dieper en dieper leeren kennen. En zoo, door dat *waarnemen* in de wereldgeschiedenis, zal ons gewis de geschiedenis der menschheid in haren voortgang duidelijk worden: wat meer is, zóó en zoo alleen kan ons de wereldgeschiedenis zelve tot het hoogste practisch nut, ik bedoel de vorming van het opkomend geslacht en de handhaving van orde en regt in onze staten, strekken. Dat zal, dunkt mij, volgens de uitdrukking van Polybius, maar in hoogeren zin, *pragmatische geschiedenis* kunnen heeten. Maar eerst met een woord, wat wij door *menschheid* te verstaan hebben.

Wat wij hier door menschheid te verstaan hebben.

Wij verstaan er niet slechts *menschelijkheid* en *beschaving* door, schoon een ieder, naarmate hij in den eigenlijken zin meer *mensch* wordt, tevens in menschelijkheid en beschaving toeneemt. Om er een juist begrip van te krijgen, moeten wij den mensch in zijne leeftijden waarnemen. Als kind is hij nog niet wat hij als knaap, en als knaap nog niet wat hij als jongeling en man staat te worden; maar in ieder dier leeftijden komt in hem een bijzondere zin op, die hem al meer en meer als mensch tot zijne zelfstandigheid doet vorderen. Het is deze ontwikkeling van den *mensch* in den mensch, die

wij, volgens den aard der uitdrukking, door *geschiedenis der menschheid* verstaan. (1) Bij het schrijven van zoo menig boek over dit onderwerp heeft men te weinig, naar 't mij voorkomt, den mensch op deze wijze waargenomen. Ik heb dit, zoo veel mij mogelijk was, trachten te doen. Aristoteles, zoo wel als Horatius, bragt mij er op, en bij de opvoeding mijner kinderen heb ik mij daar bijzonder op toegelegd. Ziet hier de slotsommen mijner ervaring.

's Menschen ontwikkeling bij den voortgang zijner leeftijden.

Het woelige, dartele van den knaap vond ik in het kind nog niet; veel minder het zelfstandige, waar de jongeling naar streeft, en de man zich door kenmerkt. De kindschheid is de leeftijd van gehoorzaamheid, van ootmoed en onderwerping. Niet, dat het kind zich tegen de bevelen van ouders en opvoeders nimmer verzet: verre van daar: geen kind, of het is soms stug, onwillig, ongehoorzaam; maar het beseft dan toch tevens, dat gehoorzaamheid, dat eerbied voor de ouders en eerbied vooral voor God zijn hoogste pligt is, en zoo is op dien leeftijd de mensch voor de beginselen van godsdienst vatbaar. Dit verandert, naarmate het kind opgroeit,

(1) *Soc.School.* I. 286, 289, 300 vgl. II. 252—262, 268 vgl. III. 123 vgl.

zich naar ziel en ligchaam ontwikkelt, en de zin des knaaps er in opkomt. De leeftijd des knaaps is die van zelfwerkzaamheid, van zedelijkheid, bijzonder van leerlust en van streven naar kennis en wetenschap. In 't eerst is het volgens Horatius,

Imberbis juvenis, tarde custode remoto,
Gaudet equis canibusque et aprici gramine campi. (1)

Maar met het woelige, dartele, ja onbezonnene van dien leeftijd paart zich eenigermate het gebruik der rede. Het kind gelooft en vertrouwt; maar de knaap onderzoekt, vorscht na, tracht zich van alles reden te geven. Hij wil zijn' pligt doen, even als toen hij nog kind was, doch nu niet meer, omdat 't hem voorgeschreven is, maar omdat hij zelf begrijpt, dat hij zóó denken, zóó leven en handelen moet. Gelijk zin voor godsdienst zich te voren in hem openbaarde, zoo wordt hij nu voor wijsgeerte, voor het beoefenen van kunsten en wetenschappen vatbaar. En hoe verandert in dezen leeftijd het geheele leven des menschen niet! Voor het kind is het ouderlijk gezin alles; daar leeft de mensch in dien leeftijd geheel in: maar voor den knaap is dit niet genoegzaam: hij wil daar buiten. Met zijne makkers te wedijveren om den prijs zoo in het leeren als in het spelen, dat is zijne verlustiging, en daardoor vormt hij zich ook meer en meer, om een-

---

(1) *Ad Pison.* 161.

maal in de maatschappij werkzaam te worden. In één woord: wat hem te voren het ouderlijk huis was, dat wordt hem nu, om eenmaal mensch te worden, het oefenperk en de school. Maar opmerkelijk in dit alles, hetgeen ik elders met opzet aangewezen heb (1), hoe het beginsel van liefde, dat in den mensch zoo van kinds af aan zich openbaart, bij de opvolging van leeftijden eene andere rigting krijgt, en hem op iederen leeftijd al meer en meer tot zelfstandigheid brengt. Als kind mint hij ouders en bloedverwanten; hunne eer is dan zijne eer: hij is daar fier op en wil die handhaven: maar als knaap zoekt hij buiten het gezin een' gezel, een' makker, een' vriend, met wien hij alles gemeen heeft. Dan eerst wordt hij voor vriendschap vatbaar, maar zoo ook begint hij besef van vrijheid, ja van mannelijke zelfstandigheid te krijgen. Vrij en onafhankelijk te midden zijner vrienden te leven, alles voor hen over te hebben, alles voor hen te doen, dit vooral is den zin diens leeftijds eigen.

Wie is er onder u, die dit niet zelf, zoo wel als ik, opgemerkt heeft? Maar bijzonder heb ik zoeken na te gaan, wat 't zij, hetgeen den jongeling van den knaap onderscheidt. Is 't, dacht ik, dat de mensch op dien leeftijd, met vriendschap, hoe innig en standvastig ook, niet tevreden, voor een hooger genot van liefde en vereeniging vatbaar

(1) *Socrat. School.* II. 256 vgl.

wordt en daarnaar streeft? Dat zal 't wel voornamelijk zijn, begreep ik; maar welk eene verandering, dacht ik tevens, ondergaat hij dan als zedelijk wezen niet! Hij weet in 't eerst niet, wat hij wil: de vermaken der kindschheid en ook die der dartele jeugd zijn hem onverschillig geworden: hij ziet er op neêr, als zijner nu onwaardig. Zijn hart heeft zich als voor eene andere wereld geopend: daarin moet hij nu voortaan leven en werkzaam zijn. Maar hoe aan die behoefte, die hooge zedelijke behoefte te voldoen? Vaak ziet men op dezen leeftijd den mensch tot zwaarmoedigheid en dweeperij neigen. Maar dit alles is bij hem het begin van een nieuw leven, waarvoor hij begonnen is rijp te worden. Het is teruggang, maar om des te sneller, des te zekerder, des te standvastiger voort te gaan. Weldra wordt hij man, en ziet hem dan daar, als volkomen mensch, in volle zelfstandigheid leven en handelen.

Zoo ontwikkelt zich de *mensch* in den mensch, en ik geef 't u in te denken, hebben wij niet reeds die zelfde opklimming der menschheid in de beginselen der drie volkenwerelden, tijdens de drie hoofdtijdperken der wereldgeschiedenis, waargenomen? Zien wij niet in die tijdperken het menschdom eerst in den staat der kindschheid, daarna in dien der bloeijende jeugd, en eindelijk in dien des jongelings en mans voor ons? Maar het tafereel is te schoon, te groot, te majestueus, en voor ons

allen te belangrijk, om er niet met alle aandacht en naauwkeurigheid acht op te geven.

De mensch in de voorwerelden, bijzonder in het oude Aethiopië en Aegypte.

Beginnen wij alweder met de vroegere werelden aan de rivieren van het Oosten, en zoeken wij die van de volkenwerelden in de volgende tijden wel te onderscheiden. Maar deze opmerking vooraf. Bedrieg ik mij niet, zoo moeten wij voor de geschiedenis der menschheid 't meest op het oude Aethiopië en Aegypte letten. Uit Indië is veel te voorschijn gekomen, dat opmerkelijk is. Die oude godsdienstleer der Braminen, die overoude taal, het Sanskrit, die menigvuldige letterkundige, ja wetenschappelijke schriften, die sedert een honderd jaren tot ons overgekomen zijn, dat alles getuigt van eene zeer vroege en uitgebreide beschaving in die streken van het Oosten. Zoo ook de voorwerelden aan den Euphraat en Tigris. Ook daar eene zeer oude taal, het Parsisch, ook daar belangrijke gedenkstukken van vroegere eeuwen, en dan die leer van Ormusd en Ariman en de kasten der Magi, die door middel der Meden en Perzen op de volkengeschiedenis van het Oosten zoo veel invloed heeft uitgeoefend. Zij zijn belangrijk voor de geschiedenis der menschheid, die voorwerelden, ook

China en Japan, die almede gezegd worden zeer vroeg tot beschaving gekomen te zijn. Maar vooral en in de eerste plaats, meen ik, moeten wij hier letten op de oude bewoners van Aethiopië en Aegypte. Naar Indië heeft steeds het menschdom in de historische tijden heen gewild, om deszelfs vruchten en schatten te verwerven, en naar de boorden van den Euphraat en Tigris, om daar te heerschen. Maar Aegypte bleef steeds in 't oog der volken de zetel der vroegste beschaving. In de schriften der Hebreën komt Mozes, de stichter van hunnen godsdienst en hun wetgever, voor als onderwezen in al de wijsheid der Aegyptenaren. Aan Aegypte meenden de Grieken hunne Goden en godenleer verschuldigd te zijn, en hunne beroemdste wijzen en wijsgeeren trokken derwaarts voornamelijk om wijsheid te leeren, Pythagoras, Solon, Plato en zoo vele anderen. Geene oude, overoude taal aldaar, ik beken 't, als het Sanskrit en de Parsische talen, maar in plaats van dat *hieroglyphen;* en hoe hebben deze niet te allen tijde de aandacht aller beschaafde volken tot zich getrokken! hoe zoekt men die ook nog weder niet te ontraadselen! Het is het beeldschrift des menschdoms in die oorden, in overoude tijden, toen het nog geene taal of letterschrift had, maar door beelden zich trachtte uit te drukken.

Gewigtig dus voor de geschiedenis van het Oosten de oude en zoo wijduitgestrekte Indische wereld: gewigtig ook Babylon, de heerscheresse der

volken. Ook kan men er ter doorgronding der *menschheid* veel uit leeren. Maar zoo 't ons om *geschiedenis der menschheid* te doen is, dan, dunkt mij, moeten wij met Aegypte aanvangen. Van daar toch en niet van de streken aan den Indus en Euphraat zien wij de beschaving geregeld door de wereld voortgaan, en derwaarts, niet naar Indië en Babylonië, zien wij het menschdom bij deszelfs beschaving, om er kennis en wetenschap op te doen, zich weder heen begeven: dáár hoogstwaarschijnlijk die beeldspraak reeds, voordat er of Sanskritische of Parsische, ja ook Semitische talen, waarin de oudste aller geschiedkundige gedenkstukken, die der Hebreën, geschreven zijn, gesproken werden. En wat vinden wij nu daar? Het menschdom, zou ik zeggen, in zijne eerste nog sprakelooze kindschheid.

De eerste ontwikkeling des menschdoms.

Dierdienst zien wij daar heerschen. Hoe kinderlijk nog! Want waarin schept het kind meer vermaak dan in dieren? Toen de Israëlieten uit Aegypte getogen waren, maakten zij, volgens het verhaal van Mozes, een gouden kalf en dansten daaromheen. Aldus eerden zij hunnen Jehovah. Hoe veel verhevener, zoo als hun Mozes denzelfden Jehovah voorstelde! Maar dat lage ging bij die vroegste bewoners van het Nijldal met het hoogste gepaard. Zij

staarden tevens naar den hemel, naar de lichtende punten aan denzelven, de sterren en planeten, en namen bijzonder den loop der zon en maan waar. Geene sterrekunde daar nog, zoo min als landbouw, volgens beginselen en methoden, maar eenvoudig, zoo als het kind doet, opmerken en waarnemen. Intusschen heeft het menschdom aan die zelfde opmerkzaamheid der Aegyptische priesters de kennis van het zonnejaar, de nuttigste aller sterrekundige ontdekkingen voor de beoefening des landbouws, te danken gehad. Wilt ge zien, hoe dat lage bij hen met het hooge gepaard ging, aanschouw dan des nachts den sterrenhemel en let op de namen der sterrebeelden. Zij zijn van Aegyptischen oorsprong, die sterrebeelden, en bestaan uit dieren. Geheel zinnelijk daar die eerste ontwikkeling des menschdoms. Zij komt in alles met de eerste ontwikkeling des menschen in zijne vroegste kindschheid overeen. Hooge verbeelding daar, maar zonder gevoel of besef van het schoone en bevallige. Ten blijke de overblijfsels hunner hemelhooge, wijduitgestrekte tempels, bijzonder hunne pyramiden. Maar te midden van al dat zinnelijke ontdekt men tevens kiemen van hoogere beschaving. In hunne beschouwingen der dieren vond Herodotus het begin der verhevene leer van de onsterfelijkheid der ziel. Raadselachtig daar alles; men denke aan dat beeld der Godheid met een' sluijer voor het aangezigt: alles wordt daar onder geheimzinnige beelden voorgesteld. Maar geen

wonder. Het menschdom doet zich daar aan ons voor in zijne nog sprakelooze kindschheid. Geene taal of schrift nog daar, maar beeldspraak, hieroglyphen. Men vindt die ook elders; men vindt ze ook zelfs in Amerika: maar het land der hieroglyphen, wie erkent dit niet? is Aegypte. Het menschdom sprak daar tot de volgende eeuwen, ook tot ons nog heden, niet door woorden en letters, maar door teekenen en beelden.

Genoeg alweder vooreerst van de voorwerelden, die alle en wel bijzonder de Aegyptische in den nevel der vroege oudheid voor onze oogen schemeren. Ik haast mij om op vasten grond, op de geschiedenis te komen.

De oudste gedenkschriften der geschiedenis.

Geene geschiedenis der volken, dan die men uit de gedenkschriften der volken zelve putten kan: en als zoodanig komt ons al terstond de geschiedenis der Israëlieten voor. Hunne schriften bevatten in de eerste plaats de schoonste, uitvoerigste verhalen van den voortijd, en vervolgens hunne geschiedenis van den oorsprong en het begin des volks af tot de vestiging des christendoms toe, en dat wel in een bijna onafgebroken verhaal. Geen grooter schat voor den geschiedkundige, om het oude Oosten te leeren kennen. Men vindt er, behalve de lotverwisselingen des volks, almede veel in, waaruit men deszelfs nabu-

ren, de Phoeniciërs, de Chaldeën, de Meden en Perzen, ook het oude Aegypte kan leeren kennen. En, wat ons hier, tot het opsporen van de geschiedenis der menschheid, van het grootste belang is, wij treffen hier eene verzameling aan van zangen, van spreuken, van wetten en inzettingen, ja zelfs eene hoogstvolledige beschrijving van den geheelen volksgodsdienst: alles geschikt om er den aard en aanleg, den geest en het karakter des volks uit op te maken. Welnu, trachten wij zulks al terstond bij het beschouwen der eerste volkenwereld te doen.

De mensch in de volkenwereld der Hebreën en Phoeniciërs. Hoe de zin des kinds in die wereld heerschende is.

Het is een merkwaardig verschijnsel in de wereldgeschiedenis, het ontstaan van volkenwerelden. Ik bedoel hiermede, dat in de hoofdtijdperken der geschiedenis nooit één volk bijzonder te voorschijn is getreden, maar er zich altijd om heen, voornamelijk ten westen en ten oosten, andere volken vormden en opkwamen, die almede eene hoofdrol speelden. Wij hebben dit reeds opgemerkt: de Hebreën hadden ten westen en noorden de Phoeniciërs met hunne coloniën en ten oosten de Chaldeën en Babyloniërs. Zoo naderhand de Grieken: op gelijke wijs hadden zij ten westen de Romeinen, en ten oosten

het Perzische rijk. Maar vooral is daarin opmerkenswaardig, dat het middenvolk altijd de kiemen der menschheid, om zoo te spreken, bevat heeft, die voor volgende eeuwen het schoonste en belangrijkste opleverden: zoo als aan de Hebreën het menschdom de kiem der ware godsvrucht en aan de Grieken de kiem der ware wijsgeerte, de beginselen aller kunsten en wetenschappen te danken heeft gehad. Eene reden te meer, om hier de Hebreën en naderhand de Grieken, volgens hunne gedenkschriften, met bijzondere belangstelling waar te nemen.

§ 1.

De Hebreën.

Het eigene hunner oude verhalen is, gelijk men 't noemt, het *patriarchale*. Het zijn familiegeschiedenissen tot de voorvaderen en hun huisselijk leven betrekkelijk. Geene oorkonden of gedenkschriften der oudheid, waarin men zoo, als hier, den zin des kinds ontwaart. Het ademt hier alles gehoorzaamheid en onderwerping aan den wil van Jehovah, als aan dien eens vaders en geleiders, en dat geloof, dat vertrouwen, die eerbied gaat daar met zeker besef van zelfstandigheid gepaard, in zoo ver de mensch daarvoor in zijne kindschheid vatbaar is. Met behulp van Jehovah, het hooge voorwerp hunner liefde en vereering, voelen zich die aartsvaders tot

alles bekwaam. Maar letten wij verder op de geschiedenis des volks.

Het is nog bij voortduring in den grond familiegeschiedenis, wat wij daar in de historische gedenkschriften der natie aantreffen. Het volk, uit die aartsvaders voortgesproten, is en blijft altijd in stammen en familiën afgedeeld. Als zoodanig zien wij het, volgens rang van geboorte, door de woestijn voorttrekken, als zoodanig vestigt het zich in Kanaän, het van ouds her aan de voorouderen beloofde land. En voorts is de geheele geschiedenis des volks niet die van een' staat of van velerhande staten, maar stamgeschiedenis. Eerst zien wij onder die stammen den stam van Ephraïm, vervolgens dien van Juda tot oppergezag komen. Onder David bekomt het volk zijne opperheerschappij van Aegypte en Phoenicië af tot den Euphraat toe; het wordt het magtigste volk van dat tijdperk, maar het blijft nog altijd een stamvolk, en naderhand verdeeld, ziet men er de rijken der twee en der tien stammen uit ontstaan. Niet dan in later tijd ziet men, dat Jerusalem den vorm eens staats erlangt. Maar in die geheele geschiedenis, zoo wij er den geest der natie in willen waarnemen, overal is daar 's menschen kinderzin zoo ten goede als ten kwade kenbaar. Gehoorzaamheid en onderwerping aan Jehovah's wil is de roem der eerste mannen, die haar in hare oorlogen doen zegevieren: en aan den anderen kant, wat de natie zelve betreft, is er wel ooit een volk geweest,

dat zóó als het Israëlitische de stugheid en ongehoorzaamheid des kinds vertoonde?

Door godsdienstzin, gelijk wij opgemerkt hebben, kenmerkt zich de kindschheid des menschen. Wij zien dien in de vroegste werelden, bijzonder in de Aegyptische, een duizend jaar vóór David, heerschen. Maar in deze gedenkschriften der Israëlieten, hoe straalt daar niet die zin in alles, op iedere bladzijde, door! Godsdienst is daar alleen het beginsel van leven en handelen des geheelen volks. De regering is er in den vorm stamregering, maar in aard en wezen is zij theocratie, godsregering. De stam der Levieten heeft volgens de instelling van Mozes het hoogste aanzien, en afgescheiden van al de overige stammen, moet hij op dezelve zijnen invloed uitoefenen. De hoogepriester, uit dien stam gekozen, staat daar als een hooger wezen, tusschen Jehovah en het volk in, en maakt het volk met den wil van Jehovah, als deszelfs opperheer en koning, door den Urim en Thummim bekend. En merkt hier vooral op de propheten, de grootste, de wijste mannen der natie, een' Mozes, Samuël, Jesaia, Jeremia op: is 't niet van Gods wege altijd, dat zij het volk leeren, vermanen, waarschuwen, dreigen? Geene wetten daar, geene voorschriften of inzettingen, geene bevelen dan van goddelijken oorsprong. Godsdienst in één woord is het beginsel der regering, de ziel der staatkunde. Maar ziedaar ook in de natie even als in hare voorvaderen, besef van zelfstandigheid. Hoe stug en

weërbarstig ook tegen hare aanvoerders, hoe ver ook nog af van eigenlijk gezegde *burgerlijke*, 'k laat staan van *personele* vrijheid, zucht voor *volksvrijheid* heerscht hare geheele geschiedenis door. Om niet langer den Aegyptenaren dienstbaar te zijn, verliet men Aegypte oudtijds, en ten blijke, hoe veel prijs het volk als volk op vrijheid stelde, vierde sedert jaarlijks de Israëliet, ter nagedachtenis aan die bevrijding van het Aegyptische juk, het Pascha, het voornaamste en luisterrijkste zijner feesten. Dat was vrijheid, dat zelfstandigheid in het oog der natie, maar het was geheel op godsdienst gegrond en met den geest der kindschheid overeenkomstig. De natie had dit aan Jehovah te danken. Jehovah had haar uit Aegypte uitgeleid, en al wat zij verder deed, om zich evenzoo van de Kanaäniten en alle andere volken vrij en onafhankelijk te maken, alles besefte zij aan Jehovah verschuldigd te zijn.

Maar, gelijk gezegd is, behalve die verhalen en geschiedenissen, vinden wij in dien eerwaardigsten bundel almede de schoonste, verhevenste lofzangen en gedichten, als ook spreuken van wijsheid, die wij nog heden met even veel bewondering als vrucht voor ons leven en handelen gebruiken. Die spreuken komen hier voor als van een' vader tot zijnen zoon gerigt, en ten aanzien dier poëzij, men heeft die meermalen met de Grieksche en Germaansche vergeleken, maar het karakter er van is kinderlijk geloof en godsdienstijver. Verhevenheid vinden wij

niet zelden in Homerus, bijzonder in Pindarus, ook in Ossian; maar aan deze zangen en gedichten is bij uitsluiting kinderzin eigen. Van daar dan ook, dat wij nog heden, hoe ook beschaafd, hoe ook tot mannelijke zelfstandigheid gekomen, met die zelfde oude gezangen, even als David te zijnen tijde, God verheerlijken. Kinderzin toch, vooral in het godsdienstige, moet den mensch in alle leeftijden tot zijn uiteinde toe bijblijven. Wee hem, die denzelven door verkeerde opleiding en zedebederf verloren heeft!

§. 2.

De Phoeniciërs.

Tot het eerste tijdperk der wereldgeschiedenis zijn de Phoeniciërs zoowel als de Israëlieten betrekkelijk. Beide behooren, gelijk reeds aangewezen is, tot eene en dezelfde volkenwereld: maar de Phoeniciërs met hunne coloniën maken in dezelve den overgang uit tot de zoo veel hoogere volkenwereld, die eerst vijf eeuwen daarna tot stand en vastheid gekomen is, de wereld der Grieken en Romeinen.

Om de Phoeniciërs regt te leeren kennen ontbreekt 't ons aan gedenkschriften. Het volk zelf heeft er ons schier niets van nagelaten, en de Grieken hebben deszelfs zeden en gebruiken geheel volgens hunne eigene manier van denken en handelen beschreven. Willen wij zoo veel mogelijk de Phoeniciërs in 't

ware licht zien verschijnen, zoo moeten wij alweder de geschiedboeken der Israëlieten opslaan. Dat toch zijn echt Oostersche gedenkstukken, en daarenboven de Israëlieten kenden hen van nabij. Niet alleen stonden beide natiën in handelsbetrekkingen tot elkander, en gingen de koningen van Tyrus met die van Jerusalem verbonden aan; maar de geschiedenis der tien stammen, nadat deze zich van Juda en Benjamin hadden afgescheiden, is geheel met die der Phoeniciërs doorweven. En wat is 't nu, dat wij daar vinden? Evenzoo godsdienstijver als bij de Israëlieten, maar niet zoo zuiver, niet zoo edel en verheven als in den Jehovahdienst. Verre van daar. Het rijk der tien stammen werd er ten eenenmale door verpest. Verder vinden wij daar zucht tot pracht en weelde, die alle verbeelding te boven gaat. Men leze de dichtstukken van Jesaia, waarin de propheet van den stam Juda den val van Tyrus voorspelt. Hij beschrijft daar den rijkdom der Tyriërs, als uit alle oorden der wereld bijeen verzameld, geheel overeenkomstig met de statie en den luister van Jerusalem, toen de Israëlieten voormaals onder Salomo tot hunnen hoogsten bloei geklommen waren. Dat was in 't oog dier volken het hoogste geluk, de roem en luister eens volks. Voorts zoo wij deze berigten en beschrijvingen van Oosterschen oorsprong met die der Grieken vergelijken, zoo zien wij, hoe ver reeds oudtijds de Phoeniciërs zijn genaderd tot hetgeen in latere eeuwen de Grieken en Romei-

nen geworden zijn. Sidon en Tyrus en zoo veel andere steden aan de middellandsche zee, waren *staten*, niet ongelijk aan de Grieksche gemeenebesten. Zij dreven ook handel even als de Grieken, ja zetteden hunne zeetogten veel verder voort, dan immer de Grieken het naderhand gewaagd hebben. Maar merkt in dit alles den geest des kinds op. Koningen zien wij in die staten met koninklijk gezag en koninklijken luister heerschen en die handel, die voor dien tijd inderdaad wereldhandel kan genoemd worden, bestond die niet hoofdzakelijk in het opsporen van goud en zilver, het voornaamste lokäas van den nog kinderlijken mensch? Carthago, de grootste der Phoenicische volkplantingen was, gelijk wij reeds meermalen opgemerkt hebben, de magtigste aller Oostersche gemeenebesten en wedijverde zelfs om het oppergezag met Syracuse en Rome. Maar, gelijk te regt aangemerkt is, 't was niet door innerlijk vermogen, door de vereenigde kracht der staatsburgers, gelijk te Rome, maar door schatten, waarmede men soldaten huurde, en ten laatste door het zilver van Hispanië, dat die republiek zich staande hield. *Rome's grootheid*, zegt Heeren, *was op een' rots gebouwd; Carthago's grootheid op een' grond van goudzand.* (1)

(1) *Ideën.* Vol. II. P. 1. p. 298 (*Hist. Werke*, Gött. 1825. Vol. XIII.)

§ 3.

Het Babylonische rijk.

Wij moeten tot het tweede tijdperk, dat der Grieken en Romeinen overgaan; maar geene volkenwereld in de geschiedenis des menschdoms, gelijk wij hierboven opgemerkt hebben, of er sloot zich ten oosten een magtig rijk aan. Wij zullen dit meer in 't groot ontwaren, wanneer wij de geschiedenis der Grieken en Romeinen, en vooral die der Germanen uit 't oogpunt der menschheid nader zullen beschouwd hebben. Alsdan zal het magtigste aller Oostersche rijken, het Perzische, en daarna het wereldrijk der Arabieren onze aandacht tot zich trekken. Maar hier, in dit eerste tijdperk der wereldgeschiedenis, vertoont zich als zoodanig reeds met betrekking tot deze eerste volkenwereld het Babylonische rijk aan de oevers van den Euphraat. Deszelfs koningen werden eenmaal voor de Hebreën en Phoeniciërs geducht. Nebukadnezar nam Jerusalem in en verdelgde Tyrus. Maar voormaals had er tusschen de Babyloniërs en Phoeniciërs naauwe betrekking en onderlinge gemeenschap bestaan. Deze toch voedden met hunne schatten en kostbaarheden de weelde van Babylon, en hoe de Hebreën dat rijk kenden, blijkt ons uit hunne schriften. Zij hadden daar trouwens, helaas! gelegenheid toe, daar de stam van Juda door den geweldenaar van Babylon naar den Euphraat gevankelijk weggevoerd werd. Niets in-

tusschen is ons uit al, wat wij van dat magtige en luistervolle rijk weten, blijkbaarder dan die zelfde zin der kindschheid, dien wij zoo overal in het Oosten opmerken. Het kind, ik beken 't, vertoont zich hier, en ook in 't leven en de bedrijven der Phoeniciërs, niet van zoo gunstige zijde, als wij het in de oude verhalen en gedenkschriften der Hebreën en in hunne voorvaderen ontwaren, maar, hoedanig dan ook, dien zelfden zin, den zin des kinds zien wij eveneens in al die pracht en weelde, in dat bovenmate hooge, groote gouden beeld des Babylonischen konings, en waar niet al? doorstralen.

Overzigt der eerste volkenwereld.

Voorts, indien wij die geheele volkenwereld, die zich van den Euphraat tot Carthago en Tartessus uitstrekte, in oogenschouw nemen, zij is voor de wereldgeschiedenis, maar zoo ook voor de geschiedenis der menschheid als de eerste trap van menschelijke beschaving hoogstbelangrijk. Geen dierdienst meer hier, als in de Aegyptische voorwereld: schrift ook in plaats van hieroglyphen. Het menschdom, hoezeer ook nog in den staat der kindschheid, is reeds gaan spreken en schrijven. En wat ieder van derzelver volken in 't bijzonder betreft, de Phoeniciërs zijn reeds zeer nabij de Grieken gekomen: zij hebben hun zelfs door Cadmus het letter-

schrift medegedeeld: de Babyloniërs daarentegen blijven nog ver beneden het middenvolk dezer wereld. Maar dat zelfde middenvolk, dat volk van Jehovah, al beschouwen wij het ook geheel en alleen, gelijk wij 't hier doen, uit een *geschiedkundig* oogpunt, hoe verheft zich dat niet in het kinderlijk godsdienstige ver boven de Phoeniciërs, ja zelfs boven de volken van lateren leeftijd, de Grieken ook zelfs en de Romeinen! Ik heb 't gezegd en wij christenen kunnen 't beoordeelen en waarderen: de kiem van echten godsdienst ontwaren wij in deszelfs schriften.

Bij het waarnemen van dat alles komt welligt bij dezen en genen mijner vrienden de gedachte op: hoe komt dat? waarom zoo in die voorwereld aan den Nijl de nog sprakelooze kindschheid, de *infantia* des menschengeslachts? Waarom hier, in deze latere volken, het *kind* en dat wel in al deszelfs eigenschappen, zoo goede en voortreffelijke als kwade en verkeerde? Vrienden! laat ons voortgaan, zonder ons door die vragen te laten ophouden. Eerst *waarnemen*, als gezegd is, en dan vragen: *hoe komt dat zoo?* Zoo doen de natuuronderzoekers immers, en zoo doende komen zij tot de belangrijkste ontdekkingen. Welnu, volgen wij dan hun voorbeeld! Wij gaan het menschdom in deszelfs prille, bloeijende jeugd waarnemen.

De mensch in de volkenwereld der Grieken en Romeinen. Hoe de jeugd des menschdoms daar kenbaar is.

Zij bepaalde zich nog bij het Oosten, die eerste volkenwereld, schoon de Phoeniciërs reeds door hunne volkplantingen een deel van Europa, van Sicilië en Hispanië begonnen te bebouwen en te beschaven. De zetel der Grieken en Romeinen daarentegen, tot welke wij nu overgaan, was Europa zelf, dat vruchtbare, maar in David's en Hiram's tijd nog grootendeels woeste en onbebouwde land. De middellandsche zee scheidde het van het oosten, van Azië en Afrika af; maar die zelfde zee verbond ook de drie werelddeelen. Zij is toch eigenlijk gezegd het groote, uitgestrekte, binnenlandsche meer, dat, aan geen volk toebehoorende, aan al de omliggende volken toegang tot elkander verleende, om onderling met elkander handel te drijven.

§. 1.

De Grieken.

Geene schooner gelegenheid tot ontwikkeling voor noeste en vrijheidademende stammen, als de Helleniscche waren, dan welke Europa, bijzonder aan dit wereldmeer, opende. Overal daar eilanden: de Aegeïsche zee is er vol van. Overal daar aan de kusten, zoo der eilanden als van het vaste land,

natuurlijke havens. Wat kon voor scheepvaart en zeehandel geschikter zijn? En dan de hemelstreek, het climaat van zuid-Europa. Zoo ergens, was 't in dat land, onder dien hemel, dat zich volken van gelukkigen aanleg, met zin voor kunst en letteren, gemakkelijk en als van zelfs konden ontwikkelen. En wat zien wij daar ook niet in het tweede tijdperk der wereldgeschiedenis, vijfhonderd jaar na den bloei der Hebreërs en Phoeniciërs gebeuren! Wij hebben 't reeds opgemerkt. In het Oosten schier overal koningen en heerschappijen, maar daar, in al die streken, waar zich Grieken gevestigd hebben, er is geen eiland, geene zeekust, geen plek gronds in die binnenlanden, die bewoonbaar mogt heeten, of wij vinden er vrije staten, die zich zelve regeren, als op zeden en wetten gegrond. (1) Een hoogere zin moet daar heerschen, zou men zeggen, dan wij in het Oosten waargenomen hebben, en wel de zin der prille, der bloeijende jeugd, de zin des knaaps. Sla slechts de mythologie der Grieken, hunne oude verhalen der Goden en heroën en in 't geheel hunnen godsdienst gade. Niets bevalliger dan die mythologie. De schoonste gewrochten der beeldende kunsten, die wij nog heden bezitten, zijn er uit ontleend, de Apollo, de Venus de Medicis, de Torso, de Gladiator, de Laocoön. Welk een onderscheid in vergelijking met die diergestalten in het oude Aegypte

(1) Zie vooral *Hippocrates*, *de aëribus*, *aquis*, *locis*, c. 41. 54.

en ook met de wangedrochten der Tyriërs, der Carthagers, der Babyloniërs! Wie ontwaart er niet zin voor het schoone en bevallige in, den knaap zoo eigen? Maar denkt ook aan het leven en bedrijf hunner Goden en heroën. Hoe weinig in hunne verhalen daaromtrent van de ondergeschiktheid, de zedigheid, de gehoorzaamheid des kinds, die wij in de verhalen der oude Hebreën aangetroffen hebben! Het is daar op den Olymp een eindeloos twisten der Goden over de menschelijke zaken. Jupiter zelf heeft moeite om zijn gezag staande te houden: en Jupiter, de vader der Goden en menschen, aan hoe vele buitensporigheden maakt hij zich niet schuldig! Ziedaar de knaap in al zijne loszinnigheid. En hoe dit alles geheel met den zin der Grieken overeenkwam, ziet men uit hunne blijspelen. Op het tooneel gedoogde men niet alleen die voorstellingen der Goden, maar ook zelfs in den beschaafdsten tijd der Atheners, in de eeuw van Phidias en Pericles, was 't dat voornamelijk, waarmede zich het volk der Atheners verlustigde. Intusschen ging bij hen dit wufte, dartele, spottige van den knaap verwonderlijk met dien hoogeren zin voor het schoone en bevallige gepaard. Op denzelfden Olymp, den zetel van twist en gekijf, waar de Goden zich aan ambrozijn en nectar te goed doen, is 't Hebe, de schoone Hebe, de jeugd zelve, die den nectar inschenkt, is 't Apollo die, met de cither in de hand, de Muzen ten reije aanvoert. Maar de godsdienst der Grieken

was tweeledig. Zij hadden behalve de dichterverhalen en wellustige feesten ook mysteriën. Dáár eigenlijk gezegde godsdienst, ten minste beginselen om wel te leven en wel te sterven. De leer der onsterfelijkheid werd daar geheimzinnig voorgesteld, en die heilige plegtigheden werden er door wasschingen en zuiveringen voorbereid. Het was daar *ἔφυγον κακὸν, εὗρον ἄμεινον· ik heb het kwade ontvlugt, ik heb het betere gevonden.* Ook daarvan kreeg men op het Atheensch tooneel iets te aanschouwen. In de kikvorschen, eene comedie van Aristophanes, zag en hoorde men, behalve het belagchelijke koor der kikkers, de rijen der ingewijden, met de schoonste, verhevenste muzijk en poëzij de Goden lofprijzen. Zoo wisselde bij de Grieken even als bij den knaap het belagchelijke met het hoogernstige af, ja ging er mede gepaard. Maar merkt hier daarenboven op, dat uit die zelfde mysteriën veel, oneindig veel is voortgekomen van hetgeen voor de beschaafde Grieken hunne wijsgeerte uitmaakte. In Plato's Phaedo, die, meer dan eenig ander wijsgeerig geschrift der Grieken, eene waarlijk verhevene en troostvolle godsdienstleer bevat, vinden wij van den beginne af aan melding der mysteriën gemaakt, als de beginselen behelzende der ware wijsgeerte. Maar die zelfde wijsgeerte, de roem, de triumf der Grieken, is die niet geheel in den zin des knaaps door hen voorgedragen? Zij is hoog en schier onbereikbaar. Volgens hunne uitdrukkingen is zij een streven naar

het schoone, het ware, het goede; een streven vooral naar het heilige en goddelijke, een streven, in één woord, naar wijsheid, en om daartoe, ja tot kennis en wetenschap der goddelijke en menschelijke zaken te komen, wat schrijven zij daartoe haren beoefenaren niet voor? Kennis van zich zelven in de eerste plaats — en wat is voor den mensch moeijelijker? Verder geregeld onderzoeken en redeneren volgens de methoden der dialectica — wat spant het denkvermogen des menschen meer in? Intusschen, wanneer wij Plato zijne verhevene leer, vol van de afgetrokkenste beschouwingen, hooren voordragen, zijn 't niet knapen meestendeels, is 't niet een Phaedrus, een Theaetetus, een Charmides, een Cebes en Simmias, alle in den bloei der jeugd, met welke hij Socrates in zijne dialogen over die onderwerpen laat spreken?

Maar wilt ge den Griek geheel leeren kennen, let dan op zijne spelen, waaruit inzonderheid de leeftijden des menschen te kennen zijn, en geeft vooral op de wijze, waarop hij er zich in oefende, acht. Zij zijn zoo wel als hunne feesten talloos en ademen in hunne dansen en zangen de vrolijkheid en dartelheid der jeugd, bijzonder de spelen en feesten op Delos, door hunne dichters bezongen, en nog veel meer die vier, die luisterrijkste aller spelen en feesten, waarheen gansch Griekenland stroomde om ze te aanschouwen, de Pythische, Olympische, Nemeische, Isthmische. Alwie daarin den prijs wegdroeg, hij maak-

te zijn' staat zoowel en zijn geslacht als zich zelven beroemd, en was 't niet Pindarus, de eerste lierdichter der natie, die hunnen roem door zijne zangen vereeuwigde? Maar let vooral, zeg ik, op de *wijze*, waarop men zich in die spelen oefende. Geene tournooijen nog daar, als die der Germaansche ridders in de middeneeuwen, maar spelen geheel in den zin des knaaps. Wedstrijden waren 't om te worstelen met elkander, te loopen tegen elkander, den schijf om 't verst te werpen, en bijzonder paarden te mennen: paarden, op den kar gezeten of staande, met zweep en teugel om 't behendigst te besturen, om 't snelst voort te drijven, en dat alles om een' eikenkrans, alleen om roem te behalen. Hier vindt men, wat Horatius te kennen gaf:

Sunt quos curriculo pulverem Olympicum
Collegisse juvat, metaque fervidis
Evitata rotis, palmaque nobilis
Terrarum dominos evehit ad deos. (1)

Waar vond men zoo iets in vroegeren tijde in het Oosten, waar heeft men naderhand, hetzij in het Oosten, hetzij ook in Europa iets dergelijks gevonden? Maar zoo ook die geheele Grieksche wereld. Wij hebben er almede in opgemerkt, hoe niet daar het vaderland der kunsten en wetenschappen, en tevens het vaderland der burgerlijke vrijheid geweest is. Maar is niet het leeren, het beoefenen van

(1) *Od.* I. 1. 6.

kunsten en wetenschappen even zoo als het spelen en wedijveren om den prijs, den leeftijd des knaaps eigen? En dat stichten van staten, dat zamenwonen in gemeenebesten als vrije burgers, dat uittrekken uit die staten om elders weêr nieuwe te stichten, en daar evenzoo gemeenschappelijk zamen te wonen — zij noemden dat *ἀποικεῖν· ἀποικίαι* heetten hunne volkplantingen — is dat niet geheel in den geest des knaaps, die het ouderlijk huis gaat verlaten, waar hij als kind aan den wil des vaders onderworpen was, om met de zijnen nu vrij en onafhankelijk zamen te leven en zamen te werken? Dat is volgens het begrip diens leeftijds *zelfstandigheid.* En wat was zelfstandigheid anders in 't oog der Atheners, der Spartanen, der Thebanen, ja der Romeinen? Het ware eergevoel, de ware zelfstandigheid, die des mans, kenden zij nog niet. Maar vrije burgers van een' vrijen staat te zijn, aan geen ander volk, maar ook niet in hun midden aan de willekeur van een' tyran onderworpen te zijn, aan geen gezag ter wereld, dan alleen aan dat der wetten en der regtvaardigheid te gehoorzamen, maar daaraan ook geheel ondergeschikt te zijn en zoo met ziel en zin voor den staat te leven, ja voor den staat alles, zelfs het leven over te hebben, dat was de zelfstandigheid dier oude Grieken en Romeinen.

Het is een zonderling verschijnsel in die wereld, dat roemen op armoede, dat men daar aantreft. Demaratus, de Spartaan, zeide tot Xerxes in zijn

bekend gesprek met den Perzischen alleenheerscher: armoede is in Griekenland inheemsch; maar dapperheid komt daarbij, die wij aan kloek verstand en aan onze staatswetten verschuldigd zijn. Zoo roemde almede en met nog meer fierheid de Romein op de armoede van het oude Rome, toen de eerste staatsmannen en veldheeren zelve hunne spijzen toebereidden en hun land beploegden. Men schreef ook steeds bij die volken het verval der staten aan zucht naar goud en zilver toe. Dat is voorwaar geen Oostersch denkbeeld. Niet minder opmerkenswaardig is 't dan ook, dat noch de Grieken, noch de Romeinen bij het aanleggen hunner colonien naar goudlanden gestreefd hebben: hetgeen de Phoeniciërs en Carthagers, zoo als wij gezien hebben, steeds en 't meest in 't oog hadden. Maar ook hier was de zin des knaaps, die in hen heerschte, blijkbaar. De mensch begint op dien leeftijd naar iets hoogers te staan, dan rijkdom en pracht. Aan zich zelven, aan eigen moed en kracht wil hij dan alles te danken hebben. En van daar de heldendaden der Grieken en dat aanhoudend oorlogen der Romeinen, waardoor zoowel Athene tot de opperheerschappij ter zee, als Rome tot het wereldgebied kwam, maar van daar ook hun vlijt en gestadige arbeidzaamheid in het bebouwen van woeste streken. In plaats van goud en zilver te zoeken, was landbouw vooral hun doel bij het stichten van volkplantingen: en van daar, gelijk reeds gezegd is, dat zuidelijk, ja ook

geheel westelijk Europa door de Grieken en vervolgens door de Romeinen bewoonbaar en beschaafd is geworden.

Die prille jeugd, 't is maar zoo, zij moge dan nog zoo wuft en woelig en onbezonnen zijn, zij is de leeftijd van vlijt, werkzaamheid, onvermoeide arbeidzaamheid en tevens van leergierigheid, van beoefening der schoone kunsten, der fraaije letteren, der wetenschappen, der wijsgeerte. Alwie niet reeds in zijne vroegste jeugd zich daarop toegelegd heeft, hij moge pogen wat hij kan, nooit vergoedt hij in volgenden leeftijd, wat hij in dezen verzuimd heeft. Wee, zeide ik hierboven, den mensch, bij wien in de kindschheid de godsdienstzin niet is opgewekt; maar zoo ook is hij voor het leven en handelen in de maatschappij, voor de beoefening van kunsten en wetenschappen, voor wijsgeerte te eenenmale ongeschikt, die dien tijd van leeren en werken ongebruikt heeft laten voorbij gaan. Dan toch streeft de mensch van zelfs naar het schoone en goede, waarvoor zich dan in hem als een bijzondere zin openbaart. En van daar dat de kunstgewrochten der Grieken nog heden onze modellen zijn: van daar dat de wijsgeerte der Grieken nog heden de beginselen en methoden onzer wijsgeerte bevat: van daar dat wij nog heden ter beoefening onzer kunsten en wetenschappen uit de taal der Grieken en Romeinen, maar bijzonder uit die der Grieken, onze namen en woorden ontlee-

nen. Het zijn altemaal de voortbrengselen van den bloeijenden leeftijd, van de jeugd des menschelijken geslachts.

Het kwam mij, ik moet 't bekennen, zonderling voor, toen ik voor 't eerst daar in Griekenland op deze wijs als het beeld van 's menschen jeugd meende te aanschouwen. Ik vroeg mij ook wel eens, gelijk anderen mij vroegen, hoe die voorstelling van 's menschen leeftijden bij den voortgang der wereldgeschiedenis, daar zij toch zoo kennelijk en onloochenbaar is en de geschiedenis zelve met hare fakkel ons voorlicht en voor ligtvaardige besluiten en gevolgtrekkingen behoedt, te verklaren zij. Lang ben ik het antwoord op deze vraag mij zelven en anderen schuldig gebleven en ik blijf dezelve mijnen vrienden thans nog schuldig. Genoeg vooreerst, dat wij volgens den leidraad der geschiedenis voortgaande ons meer en meer van de waarheid overtuigen en door gedurige waarneming onzen weg vervolgen. Zoo zal zich het probleem wel langzamerhand ontwikkelen en eindelijk tot eene gewenschte oplossing ons leiden. Die voorstelling intusschen, ik ben haar geheel aan het opmerkzaam lezen van de Grieksche dichters en wijsgeeren, aan het vatten van den zin des knaaps, die in de gedichten van Homerus onmiskenbaar zich voordoet, verder aan het lezen van Aristophanes, en de gemeenzame studie van Plato's schriften, alsmede aan het beoefenen der Grieksche geschiedenis uit Griek-

sche werken en in den geest van de oorspronkelijke schrijvers verschuldigd. Elke nieuwe lichtstraal, die bij mij die gemeenschappelijke beoefening van letteren en geschiedenis, die wijsgeerige navorsching van den geest en zin der volken opwekte, vuurde mijnen ijver aan en bragt tot nieuwe ontdekkingen, die vroegere staafden. Inderdaad, men leze die dichters en wijsgeeren en geschiedschrijvers der oudheid, men leze hen zoo als 't behoort, niet als of men tegenwoordige schrijvers leest, maar zoo als ik van jongs af gepoogd heb, geheel in den geest hunner tijden, in verband met de natie, waartoe zij behoorden, er is geen twijfel aan, of zoo doende zal men eindelijk zeggen, gelijk ik met vertrouwen moest verklaren: ja waarlijk, in dat alles is evenzoo de jeugdige leeftijd onzes geslachts, als in de gedenkstukken van het oude Oosten deszelfs kindschheid te kennen.

Maar nemen wij nu verder die geheele volkenwereld waar. Na dus den zin der Grieken nagevorscht te hebben, moeten wij tot het westelijk en oostelijk deel dier wereld overgaan, den Romeinschen staat en het Perzische rijk.

§ 2.

De Romeinen.

De Phoeniciërs maakten, gelijk wij zagen, in de eerste volkenwereld den overgang tot de Grieken

uit: en zoo ook hier de Romeinen. Zij naderen al vrij ver tot de hoogste, de Germaansche wereld, gelijk men zulks in hun leven en handelen ziet. Den knaap ontwaart men nog in alles bij hen; maar hij vertoont zich in hunne schriften en daden zoo beminnelijk, zoo geestig en dartel niet, als in die der Grieken. Hij staat er reeds naar, om tot mannelijke rijpheid en bezadigdheid te komen. Hij gevoelt zich als voorbereid, om iets hoogers te willen en te bedoelen, en de beginselen daarvan brengen in hem den overgang te weeg tot eene hoogere beschaving en edeler staat van ontwikkeling. Wat bijzonder merkwaardig is, bij de Romeinen reeds kwam besef van liefde, eerbied voor de sekse, waardoor de jongeling zich kenmerkt, eenigermate op.

Wat het eerste betreft, hoort Scipio in Cicero's *staat* over de losheid en ligtzinnigheid der Grieken: »Romulus handelde wijsselijk, zegt hij, dat hij Rome niet aan de zeekust stichtte: want ziet! die zeesteden, niet alleen zijn zij aan menigvuldige en onverhoedsche gevaren blootgesteld, maar er huisvest doorgaans, ten gevolge van het onophoudelijk verkeer met vreemden, zedebederf, zoodat alle voorvaderlijke instellingen en gebruiken van zelfs vervalscht worden en te niet gaan. De inwoners, verre van zich aan hunne woonplaatsen te hechten en te verbinden, worden, door hunne verbeelding ontvlamd, telkens verder en verder van huis wegge-

voerd; en al verlaten zij hunne haardsteden niet, hun geest is echter altijd uithuizig. Getuigen Carthago en Corinthe! handel en scheepvaart hadden aldaar akkerbedrijf en wapenhandel doen staken; kon het anders, of dat rondzwerven harer ingezetenen, dat hen verstrooide en krachteloos maakte, verhaastte den val hunner staten? En dan die aanleidingen en verlokselen tot weelde en overdaad, die de zeesteden van alle zijden omringen, en deels gretig opgezocht worden, deels onwillekeurig binnensluipen. Het bekoorlijke eindelijk van de ligging aan zee brengt ook het zijne toe om de neiging tot verkwisting en ijverloosheid te voeden. — Ziedaar de oorzaak van al de rampen, die Griekenland getroffen hebben." (1)

Merkwaardig zijn ook de uitdrukkingen der Romeinen, van mannen gebezigd, die zij prijzen en vereeren. Zij schrijven hun zekere *gravitas*, *severitas*, *dignitas*, *auctoritas* toe. Voor hun volk gebruiken zij de uitdrukking: *populi Romani majestas.* Toen de gezant van Pyrrhus voor den Romeinschen Senaat verschenen, en daar ooggetuige was geweest van dat gezag en die achtbaarheid der Romeinsche patriciërs, zeide die Griek, dat hij gemeend had in eene vergadering van Goden tegenwoordig te zijn geweest. Nepos, na korte schetsen van het leven der voornaamste Grieken ontwor-

(1) *De Rep.* II. 3. 4.

pen te hebben, durfde er bijna niet toe te komen om die uit te geven. Die zeden, dacht hem, komen met de onze zoo weinig overeen, dat men er zich bij het lezen aan ergeren zal. Hij schreef er dus eene voorrede voor aan Atticus, zijn' vriend. »Ongetwijfeld, zoo vangt hij aan, zal dit soort van opstellen den meesten moeten mishagen: men zal het beschouwen als ongepast en ver beneden de waardigheid van beroemde mannen hier vermeld te vinden, wie 't geweest is van wien Epaminondas muzijk leerde, vooral ook onder zijne voortreffelijkheden gebragt te zien, dat hij goed danste en vlug was in het bespelen der fluit." Niets bekender, dan die voorrede van Nepos. Wij hebben haar van kinds af gelezen: niets nogtans voor ons hier belangrijker, om den Romein van den Griek wel te onderscheiden. In de eerste plaats dan het leeren der muzijk, het spelen op de fluit, het dansen: dat was beneden de deftigheid des Romeins. Maar zoo ook de wedstrijd in de spelen, en vooral het spelen op het tooneel. »Geheel Griekenland door, zoo gaat hij voort, was 't bovenmate eervol, overwinnaar te Olympia te heeten: ten tooneele te verschijnen en schouwspeler te zijn voor het volk, strekte niemand onder die natie tot schande; hetgeen bij ons, voegt hij er bij, zonder onderscheid of als onteerend, of als laag en met alle welvoegelijkheid onbestaanbaar beschouwd wordt."

Zóó verhief zich de Romein boven den Griek,

en niet in allen opzigte te onregte. Want met al dat edele, beminnelijke van den knaap vond men bij de Grieken ook al het onedele en lage, ja tegennatuurlijke van dien leeftijd. Cicero spaart zelfs zijnen Plato niet, als hij Scipio tegen die schande doet uitvaren: *Juventutis vero exercitatio quam absurda in gymnasiis! quam levis epheborum illa militia! quam contrectationes et amores soluti et liberi! Mitto apud Eleos et Thebanos, apud quos in amore ingenuorum libido etiam permissam habet et solutam licentiam. Lacedaemonii ipsi cum omnia concedunt in amore juvenum praeter stuprum, tenui sane muro dissaepiunt id quod excipiunt: complexus enim concubitusque permittunt: pallas inter pecus. — Hic Laelius: Praeclare intelligo, Scipio, te in his Graeciae disciplinis, quas reprehendis, cum populis nobilissimis malle quam cum tuo Platone luctari, quem ne attingis quidem.* (1) Ook dit roert Nepos in die voorrede aan. »In Griekenland, zegt hij, geniet de jongeling algemeen meer onderscheiding, naarmate hij van meer minnaars is omgeven." Maar voor de geschiedenis der menschheid is 't hoogstmerkwaardig, wat dezelfde Nepos daarop omtrent de Romeinen laat volgen: »Naar onze zeden daarentegen is meest alles betamelijk, wat bij hen voor schandelijk wordt gehouden. Waar toch is de Romein, die zich schamen zou zijne vrouw tot een

(1) *De Rep.* IV. 4.

gastmaal te doen naderen? of waar is de *materfamilias*, welke niet bij hen het aanzienlijkste deel in het huis inneemt en met de meeste onderscheiding wordt geëerd? Geheel anders in Griekenland. Uitgesloten wordt zij daar van den maaltijd, wanneer er buiten de aanverwanten andere genoodigden zijn: zij vinden hare plaats niet dan in het binnenste des huizes, de *gynaeconitis* genoemd, waar ook niemand dan de naaste bloedverwanten mogen binnengelaten worden." Daarin vooral, in die hooge waardigheid, waarin te Rome de vrouw stond, ziet men den Romein, hoezeer hij ook tot de Grieksche wereld behoort, meer en meer tot den geest, de zeden en gewoonten der Germaansche wereld opklimmen.

Dit, zeg ik, is hoogstmerkwaardig. Niets is mij doorgaans, bij het beoefenen van de geschiedenis der menschheid, belangrijker voorgekomen, dan het zoo geheel onderscheidene *huisselijk* leven der oude volken wel waar te nemen; maar niets ook viel mij moeijelijker, dan den overgang daarin van polygamie tot monogamie en den voortgang tot ons tegenwoordig besef van vrouwenwaarde en tot onze tegenwoordige zeden uit de ware oorzaken af te leiden. Wat men ook daartoe uit het onderscheid van climaat en hemelstreken bijbragt, vergenoegde mij niet: dat moge, dacht mij, invloed er op gehad hebben, maar ver is 't er af, dat het er de oorzaak van zou geweest zijn. Het is alleen, zoo als mij in 't vervolg gebleken is, aan den onderscheiden aard

en zin der Oosterlingen, der Grieken en Romeinen en der Germaansche volken, zoo als die met 's menschen leeftijden overeenkomt, toe te schrijven. In het Oosten heerschte van de vroegste tijden af aan steeds en overal polygamie. De vrouw vereerde men als moeder, zoo als het kind 't doet; maar voorts voor de sekse als sekse had men nog geen' eerbied. Zoo ook nog in Griekenland niet; hoezeer men daar toch reeds van polygamie afkeerig was geworden. Ja zelfs had daar het tegendeel van eerbied voor de sekse plaats: ik bedoel vrouwenhaat. Euripides had den bijnaam van *μισογύνης*, *vrouwenhater*. Wat ook geeft de knaap om de sekse, als hij zoo geheel en onverdeeld onder de zijnen voortleeft? Maar bij de Romeinen begint dit te veranderen. Evenmin als de Grieken hebben zij polygamie en harems gedoogd; zelfs niet in den tijd van Constantijn, toen men daar te Constantinopel alles, eunuchen niet uitgezonderd, uit het Oosten zocht aan te nemen; bij hen vond men ook niet, als bij de Grieken, eene gynaeconitis, eene bijzondere, afgeslotene plaats in het huis, die men voor de vrouw met hare kinderen en slavinnen bestemde. Men leefde daar te Athene niet in huis, te midden der familie, maar op de markt, in de openbare bijeenkomsten der burgers, of ook in de legers en op de vloten van den staat. Het was een gemeenschappelijk leven in die oude staten. Te Sparta wilde men zelfs, dat de vrouw zoo veel mogelijk daar deel aan nam.

Ook was Aspasia daarom te Athene zoo beroemd, omdat zij zoo geheel voor den staat geschikt scheen, en zelfs gezegd werd redevoeringen voor Pericles opgesteld te hebben. Had eene vrouw daar geene bekwaamheid toe, was zij niets meer dan moeder en alleen voor de opvoeding der kinderen geschikt, zoo verwees men haar naar de *gynaeconitis*. In het huis zelf leefde men met zijne vrienden, en gaf hun, als Agatho bij Plato, feesten en gastmalen. Dat was niet Romeinsch. »Welk Romein, zegt Nepos ter aangehaalder plaatse, schaamt zich zijne vrouw op een gastmaal te doen verschijnen? welke *materfamilias* vindt men, die niet het voornaamste gedeelte van het huis inneemt, en aller oogen tot zich trekt?"

Dat was inderdaad eene groote vordering in de geschiedenis der menschheid. De mensch begint als kind, zoo als wij gezien hebben, met ouderliefde; maar dan zoekt hij verder een' gezel, een' makker, een' vriend. In het Oosten begon dit al. Geene edeler en onbaatzuchtiger vriendschap dan die van David en Ionathan. Maar in Griekenland overal in die oude verhalen vriendenparen, Castor en Pollux, Hercules en Iolaüs, Achilles en Patroclus, Nisus en Euryalus, Damon en Phintias. Het was daar in die staten zelfs een staatsregel: *alles onder vrienden gemeen*. Dat ontaardde, ik beken 't, in die afschuwelijke paederastie, en die was bij de Romeinen, gelijk wij weten, zoowel als bij de Grieken, ook onder hunne beschaafdste en beroemdste mannen

heerschende. Maar bij de Romeinen kreeg de liefde eene hoogere, kreeg zij de ware strekking. Plato onderscheidde in de *παιδεραστία* de hemelsche en de gemeene liefde. Hij bedoelde de zuiverste, de edelste vriendschap, waardoor men tot deugd en wijsheid geraakte. Doch liefde is in den hoogeren zin, hoe geheel ook van wellust afkeerig en alleen voor het hart en verstand geschikt, toch nog iets anders dan vriendschap. Zij is sekseliefde, en gaat met eerbied voor de sekse gepaard. Daartoe kwamen, ja, de Romeinen nog niet, maar zij streefden er toch naar. Bij hen reeds eene *ars amandi*, zekere galanterie, gelijk uit Ovidius blijkt, als naderhand zoo veel edeler en hooger bij de Franschen, waarvan de Grieken nog niets wisten. Bij hen ook alleen *elegiae amatoriae*, als die van Tibullus en Propertius, waarin men inderdaad eenig besef van vrouwenwaarde vindt. Wilt ge daaromtrent het onderscheid der Grieken en Romeinen kennen, denkt dan aan Porcia, toen zij met haren Brutus te Elea aankwam en daar op eene schilderij Andromache en Hector afgebeeld zag, zoo als zij bij Homerus voorkomen. »Mij, zeide Brutus, mij zal 't toch niet invallen als Hector Porcia toe te duwen: zorg maar voor spinrok en weefstoel en geef uwe orders aan de slavinnen." En toch, hoe ver nog was de Romein er van af, om de vrouw in hare waarde te kennen! Ook in Porcia zelve vereerde Brutus nog 't meest, even als in zijne vrienden, vaderlandsliefde en vrijheidszucht. Slaat

Plutarchus op, waar hij verhaalt door welk middel en met welke toespraak zij, de wijsgeerige en door kloeken moed uitstekende vrouw, hem heeft zoeken te bewegen om haar deelgenoot te maken van de voornemens, die zijn gemoed vervulden. (1) Hoe geheel blijkt ons daaruit, welk een karakter de Romein in zijne vrouw verlangde, en tevens hoe groot de begeerte van de Romeinsche vrouw was, zich als de vertrouweling van haren man bij zijne groote ontwerpen en ondernemingen te zien aangemerkt. Inderdaad, hoe teeder ook door hare echtgenooten bemind en hoe vast ook aan hen verkleefd, toch zochten de beroemdste der Romeinsche vrouwen, zoo veel 't in haar bereik was, den staat te regeren: zoodat de oude Cato niet te onregte zeide: »Alle menschen heerschen over de vrouwen: wij over alle menschen: de vrouwen over ons."

Ziedaar, vrienden, het een en ander omtrent het openbare, maar ook, wat voor de geschiedenis der menschheid van nog oneindig meer gewigt is, omtrent het huisselijke en inwendige leven der Grieken en Romeinen kortelijk en met algemeene trekken aangewezen. Wij zijn dat alles, zoo als ge ziet, aan de gedenkschriften zelve dier oude volken verschuldigd, en zoo rust het op vasten grond, wat wij omtrent eene hoogere ontwikkeling des menschdoms in die tijden meenen waar te nemen. Maar wat

(1) *Vit. Bruti.* 23. 13.

die bronnen, die gedenkschriften zelve betreft, merkt ge wel op, hoe groot hun aantal en hoe oneindig hunne verscheidenheid is? Hebben wij te voren opzettelijk van de gedenkschriften der Hebreën gesproken, hier mogen wij dezelve wel met die der Grieken en Romeinen vergelijken.

De gedenkschriften der Grieken en Romeinen met die der Hebreën vergeleken.

De schriften der Hebreën, hoe onschatbaar ook in waarde, zij zijn in één' bundel vervat; maar de dichters, de geschiedschrijvers, de wijsgeeren, de redenaars, de schrijvers in één woord der Grieken en Romeinen, bijzonder der Grieken, het is eene boekerij, en wel de uitgelezenste aller boekerijen, die zij uitmaken. Is daaruit, uit dat aantal en die verscheidenheid der Grieksche en Latijnsche schriften — en hoe gering is het nog vergeleken bij dat van den verloren geganen rijkdom! — is daaruit alleen niet op te maken, dat het menschdom daar tot den leeftijd der jeugd, die de tijd is van leeren en onderzoeken, gekomen was? Ik laat 't u over, zelve nu die dichters en schrijvers ter hand te nemen, vooral de geheel oorspronkelijke: want al de overige missen *karakter*. Gij zult u, zoo ik mij niet bedrieg, door het lezen en onderzoeken er van, nog nader van den aanleg, van den geest en

van den bijzonderen zin der Grieken en Romeinen overtuigen. Alleen wil ik u doen opmerken, hoe nieuw dat alles in die tijden was. Waar toch te voren een Homerus, waar een Pindarus, waar een Aeschylus, een Aristophanes? waar vooral een Socrates, een Plato, een Aristoteles, een Demosthenes? Het was in dit tweede tijdperk der wereldgeschiedenis, en toen voor 't eerst in de geschiedenis des menschdoms, dat zulk eene poëzij, zulk eene wijsgeerte, zulk eene welsprekendheid aan 't daglicht kwam. En vergelijkt ge de historische schriften der Grieken en Romeinen met die der oude Hebreën, ziet hoeveel grooter, wijduitgestrekter wereld doen zij ons kennen! Zij bepaalt zich niet tot het Oosten alleen, die wereld, maar al wat daar ook ten westen om die middellandsche zee, dat wereldmeer, ligt, inzonderheid geheel zuidelijk en westelijk Europa, dat alles doen ons die geschiedschrijvers kennen. Caesar en Tacitus voeren ons zelfs de Alpen over, en geven ons een overzigt van Gallië, van Germanië, van Brittannië. Bekrompen nog was,ik heb 't van den aanvang af gezegd, die gezigteinder der geschiedenis, met onze tegenwoordige kennis van den aardbodem en het menschdom vergeleken; maar wij vergelijken hier de Grieken en Romeinen met het oude Oosten. En hoeveel uitgestrekter niet alleen, maar ook hoeveel naauwkeuriger en grondiger komt ons dan niet hunne kennis van landen en volken voor! Herodotus, de

eerste der Grieksche geschiedschrijvers, de vader der geschiedkunde, en zoo ook Polybius, beide zijn ons nog heden voorbeelden van echt historisch en geographisch onderzoek.

§ 3.

Het Perzische rijk.

De beschaving is, gelijk ons steeds is gebleken, van het oosten naar het westen en noorden voortgegaan. Wij zien dit op nieuw in de ontwikkeling der volkenwerelden. De Romeinen, die 't naast bij de Germaansche wereld, en de Phoeniciërs, die 't naast bij de Grieksche gekomen waren, beide strekten zich ten westen en noorden uit. Maar hoe toen intusschen het Oosten? Is het Oosten dan steeds in denzelfden toestand gebleven? Ver van daar. De mensch wil altijd hooger en hooger, en zoo ook het menschdom in alle streken te allen tijde. Ook het Oosten, wat men ook zegge van deszelfs onveranderlijke zeden, het is, schoon op zijne, op Oostersche wijze, met het Westen voortgegaan. Toen de Hebreën en Phoeniciërs op den eersten trap van beschaving, dien der kindschheid des menschdoms, zich ontwikkelden en naar het westen streefden, sloot zich aan hen in het oosten een rijk, het Chaldeesch-Babylonische, aan, dat, zoo als wij waarnamen, in aard en zeden met hen overeenkwam. Maar hoe veel duidelijker, hoe veel meer in 't groot blijkt

ons dat hier niet, bij de beschouwing der Grieksche en Romeinsche volkenwereld! Tot die wereld behoorde evenzoo in het Oosten het groote, wijduitgestrekte, oppermagtige rijk der Meden en Perzen. Nemen wij dat hier ten naauwkeurigste op.

De Grieken kenden dat rijk grondig. Ctesias, die als lijfarts aan het hof des Perzischen konings Artaxerxes Mnemon leefde, heeft deszelfs geschiedenis uit de Perzische gedenkboeken opgemaakt, en ook Herodotus, hoe naauwkeurig hij al, wat die heerschappij betreft, nagespoord heeft, blijkt ons uit zijn verhaal der Perzische oorlogen. En geen wonder: want hoeveel gelegenheid hadden de Grieken niet, de Perzen te leeren kennen! Evenmin is de geschiedenis der Perzen van die der Grieken, als de geschiedenis der Grieken van die der Perzen af te scheiden. Het was in dat tijdperk der wereldgeschiedenis eene gestadige worsteling van dat oppermagtige rijk met de Grieksche gemeenebesten, en nadat 't eindelijk Alexander gelukt was, de Perzen te onder te brengen, hoe stroomden toen niet Macedoniers en Grieken naar de streken dier voormalige heerschappij heen! Men ziet uit dat alles, hoe de geschiedenis der Perzen met die der Grieken verwant was. Maar ook aan de Romeinen, toen zij onder hunne Imperatoren de wereld beheerschten, ook dezen waren toen de Perzen niet vreemd. Twee eeuwen na Augustus herstelde Artaxerxes het oude rijk van Cyrus, dat voortaan met die wereldbe-

heerscheres, tot de tijden der Arabieren toe, gestadig oorlog voerde.

Het was een echt Oostersch Rijk, dat Medisch-Perzische, het uitgebreidste van al de rijken, die nog in het Oosten bestaan hadden. Het strekte zich, volgens het laatste gedenkschrift der oude Hebreën, van Indië tot Morenland, Aethiopië, uit. Het bestuur er van was geheel despotisch, het tegendeel van de Grieksche vrijstaten. De bevelen der koningen waren wetten, en die wetten waren onherroepelijk. Maar desniettemin, zoo wij de Perzische koningen met een' Nebukadnezar en Belsazar, en den godsdienst der Magi met dien der oude Chaldeën vergelijken, mij dunkt, wij vinden dan in dat Perzische rijk wel iets, dat met de Grieken overeenkomst heeft. Hoe ligtzinnig bij Herodotus Xerxes! vindt ge niet in dat geeselen der zee, dat hij beval, en ook in zijne gesprekken met Demaratus veel van het ligtvaardige, overmoedige des knaaps, dat wij bij de Grieken aantreffen? Ge zult zeggen: het is een Griek, die ons dat zoo voordraagt, en zijn verhaal dus eene Grieksche kleur geeft. Maar leest dan dat zelfde echt Oostersch, ja echt Perzisch gedenkschrift, dat ik zoo even aanhaalde, het boek Esther. Merkt ge niet in dat handelen van Ahasveros die zelfde ligtzinnigheid, die men bij de Grieken ontwaart? Merkt ge niet in dat weigeren van Vasti, om zich aan de willekeur des alleenheerschers te onderwerpen, zeker zelfgevoel en karakter, zoo als

wij zulks in de Grieksche en vooral in de Romeinsche vrouwen waargenomen hebben? En die geheele serailgeschiedenis, zij is onloochenbaar in den grond Oostersch, maar is 't dien despoot niet, even als steeds den Griek, om het schoone te doen? — Maar wij hebben hier nog meer waar te nemen. Na den moord van Oropastes, den gewaanden Smerdis, komen in het verhaal van Herodotus de Perzische grooten bijeen, en beraadslagen onderling, welk een' regeringsvorm nu voortaan in te voeren, den koninklijken of den oligarchischen, of ook wel de gemeenebestregering. Zoo iets ter wereld *Grieksch* kan genoemd worden, is 't dit. En zoo kwam 't ook Herodotus voor, zoodat hij er bijna geen geloof aan durfde te slaan: maar hij verzekert ons tevens, en op meer dan ééne plaats bij herhaling, dat, volgens zijne bescheiden, die gesprekken in waarheid zoo hebben plaats gehad. En zeker, al zijn zij in den vorm verdicht, zij zullen toch wel op gronden steunen. Maar ook in de godsdienstleer van Zoroaster, die de heilige leer der Meden en Perzen geweest is, heerscht daar ook niet iets hoogers in, dan hetgeen den zin des kinds eigen is? Bij die vroegere Chaldeën in het Babylonische rijk nog tempels en beelden: maar hier, hoeveel verhevener! de dienst der zon, der maan, der sterren in de gewijde bosschen. Het is verhevener zelfs dan de godsdienst der Grieken, en reeds eenigermate met dien der Hebreën overeenkomende. Van daar dan ook, dat de

Perzen zoowel in Griekenland als in Aegypte de tempels en beelden, die zij daar vonden, verwoestten, en alleen de Hebreën en hunnen Jehovahdienst beschermden en begunstigden. Maar letten wij vooral op hunne schriften. Zij kwamen ten tijde van Darius Hystaspis aan 't licht, toen het rijk gevestigd en in 20 satrapiën afgedeeld was. Men vindt daar eene beschrijving van allerlei uitwendige godsdienstplegtigheden, maar ook, wat met de Grieksche wijsgeerte zoo veel overeenkomst heeft, den strijd van het goede en kwade, als in een heldendicht voorgedragen. Wie toch bespeurt dit niet in den oorlog van Ariman en Ormusd, waarin Ormusd, de koning des lichts, zegepraalt? Zóó ver reeds kwamen de Perzen in den bloeijenden tijd van hun wereldgebied. Wie kan nu nog zeggen, dat de Oosterling altijd blijft, die hij is?

Wij zien dan in deze tweede volkenwereld, waar wij ook ons oog heen rigten, zoo wel in het oostersche als in het westersche gedeelte, den zin eens anderen, eens hoogeren leeftijds dan in die vroegere volkenwereld, die der Hebreën en Phoeniciërs, heerschen. Maar wij moeten dezelve zoo veel mogelijk volledig kennen, ook in die tijden, toen zij, in Europa tot rijpheid gekomen, zich met het Oosten trachtte te vereenigen. En daartoe nog met een woord over de wereldheerschappij der Macedonische veldoversten, en het wereldgebied der Romeinsche republiek.

§ 4.

De wereldheerschappij der Macedonische veldoversten.

De Macedoniërs werden voormaals bij de Grieken, even als de Thraciërs en andere noordervolken, onder de barbaren geteld. Maar wat gebeurt er? Philippus, de zoon van het Macedonische opperhoofd Amyntas, komt in den bloei zijns levens als gijzelaar te Thebe, en daar is 't Epaminondas, een der voortreffelijkste Grieksche staatsmannen en veldoversten, door Cicero *princeps Graeciae* genoemd, en leerling van Lysis den Pythagorischen wijsgeer, die hem zoo in de staatkunde als in de krijgskunde der Grieken inwijdt. Vervolgens aan het oppergezag in zijn land gekomen, maakt Philippus van die lessen, en van al wat hij te Thebe gezien en gehoord en onderzocht had, gebruik, om zich de Atheners en met hen geheel Griekenland te onderwerpen: hetgeen hem dan ook in den slag van Chaeronea gelukt. Maar hij wil nog verder: ook het Perzische rijk wil hij aan zijne staten hechten. En zeker een Macedonisch vorst als hij was daar alleen in staat toe. Macedonië was de overgang van Europa naar Azië. Langs dien weg was Xerxes in Griekenland gekomen. Hier kon dus een wereldrijk ontstaan, dat zich zoowel ten oosten als ten westen uitbreidde. En Philippus paarde met de slimheid en listigheid der Grieken al hun moed en onversaagdheid. Hij

gaf er niet om, zoo als Demosthenes van hem spreekt, dat hij in den strijd nu eens een' arm, dan een been, dan ook een oog verloor, zoo hij maar met de rest van zijn ligchaam zijne plannen ongehinderd kon ten uitvoer brengen. Hij stierf intusschen te midden zijner groote ontwerpen; maar Alexander, zijn allesbelovende zoon, wien hij Aristoteles, den meest practischen aller Grieksche wijsgeeren, tot leermeester had gegeven, volgde hem op in 't bewind. Wat de vader had ontworpen, voert boven alle verwachting de zoon uit. Alexander plaatst zich na den slag bij Arbela op den troon der Perzische alleenheerschers. Het was er nogtans ver af, dat dit wereldrijk, dat het Oosten met Europa had moeten verbinden, tot vastheid kwam. Al ware ook Alexander niet in de volle kracht zijns levens gestorven, zou echter zulks nimmer tot stand hebben kunnen komen. Het lag zoo min in Macedoniërs als in Grieken, om met wijs beleid en koele staatkunde te werk te gaan. In geen tijdvak der Grieksche geschiedenis ziet men meer dan in het Macedonische de jeugd des menschdoms zoo ten goede als ten kwade, bijzonder in het ligtvaardige er van doorstralen. Zij waren beschaafd, die Macedonische vorsten, zoowel Alexander als Philippus, zoowel de opvolgers van Alexander als hij zelf: zijne krijgsoversten, hoe moedig en heldhaftig zij waren, zij munten tevens in letterkunde, in spreken en schrijven uit. Sommige van hen beschreven de helden-

daden van hun heldhaftig opperhoofd, en Alexander, hoe veel werk hij van Homerus en Pindarus maakte, blijkt uit zijne geschiedschrijvers. Geen wonder dan ook, dat zich in dat tijdvak, vooral door het stichten van Alexandrië, Grieksche beschaving over het Oosten verspreidde. Maar met die fijnere beschaving ging ook het eerzuchtige, het overmoedige, het onbesuisde van den knaap gepaard. Men heeft wel eens Alexander met Achilles, zoo als deze bij Homerus voorkomt, vergeleken. Geene vergelijking is juister. Hij zelf, toen hij bij den aanvang van zijnen roemrijken togt in Troas kwam en daar een gedenkteeken van Achilles vond, riep hij uit: *o gelukkig jongeling, die een' Homerus tot verkondiger van uwen heldenmoed gevonden hebt!* En ziet hem verder op dien togt, als hij in Phoenicië, in Aegypte, aan den Euphraat komt, handelen. Vindt ge niet al het levendige, eerzuchtige, heldhaftige en tevens al het beminnelijke, maar ook al het ongestadige en roekelooze, ja al de wraakzucht en wreedheid van Achilles in hem. En zoo ook zijne opvolgers. Zij wilden schier alle Alexanders worden. En van daar die regeringloosheid in die Macedonische wereldheerschappij. Hoe was er dus aan vaste verbinding van het Oosten met Europa te denken? Het einde ook van al dat woelen was, dat vijf eeuwen na Alexander Artaxerxes weder het Oosten den Perzen onderwierp.

§ 5.

Het wereldgebied der Romeinsche republiek.

Gansch anders was 't met de staatkunde van Rome gelegen. Wij hebben reeds opzettelijk waargenomen, hoe ver de Romeinen tot de bezadigdheid en standvastigheid onzer latere tijden gevorderd zijn. Het *festina lente* was hun handelen zoo in den staat als in den krijg eigen. Steeds prezen zij Fabius, den voorzigtigen en beleidzamen, die en te voren en nadat Varro door zijne onbezonnene ligtvaardigheid alles verloren had, volgens Ennius, *cunctando restituit rem.*

Doch daaraan niet alleen, maar ook aan de geheele inrigting van hunnen staat hadden zij hun wereldgebied en bijzonder de vastheid en duurzaamheid er van te danken. Zij zijn aan dat wereldgebied niet door twee, drie veldoversten, als Philippus en Alexander, ook niet naar de uitspraak van den ouden Cato, door de wijsheid en het beleid van wetgevers, als voor Sparta en Athene Lycurgus en Solon geweest waren, gekomen: hun staat had zich zelven gevormd. Ik laat hier Cato, den echten Romein, voor mij spreken. *Is dicere solebat,* zegt van hem Cicero, *ob hanc caussam praestare nostrae civitatis statum ceteris civitatibus, quod in illis singuli fuissent fere, qui suam quisque rempublicam constituissent legibus atque institutis suis; ut Cretum Minos, Lacedaemoniorum Lycurgus, Atheniensium, quae*

persaepe commutata esset, tum Theseus, tum Draco, tum Solo, tum Clisthenes, tum multi alii; postremo exsanguem jam et jacentem (f. *macentem*) *doctus vir Phalereus sustentasset Demetrius: nostra autem respublica non unius esset ingenio, sed multorum, nec una hominis vita, sed aliquot constituta seculis et aetatibus.* (1) Het was het werk van eeuwen, die doelmatige inrigting der Romeinsche republiek, en volgens die inrigting breidden ook de Romeinen langzaam en standvastig hun gebied over de wereld uit. Zóó niet Athene, tot hoe hoogen trap ook van magt en luister die staat in den tijd van Pericles gekomen was. De wetten van Solon, schoon geheel voor een gemeenebest, als het Atheensche was, geschikt, zij waarborgden den staat zijne vastheid en zekerheid niet. Athene was, volgens de vergelijking van Polybius, wat Plato alreeds ingezien had, een schip gelijk, dat door de wuftheid en onkunde der stuurlieden, op de baren dobbert en her- en derwaarts geslingerd wordt. Maar Rome, dat zich zelf gevormd had, aan zijne eigene wetten, zoo als die van leeftijd tot leeftijd, van eeuw tot eeuw, uit de behoeften der tijden en naar den loop der omstandigheden ontstaan waren en gezag gekregen hadden, alles verschuldigd was, Rome werd eenmaal, hetgeen het in waarheid in Cicero's tijd geweest is, volgens zijne eigene uitdrukkingen, niet alleen de zetel van oppermagt en

(1) *De Rep.* II. 1.

roem, *domicilium imperii et gloriae*, maar ook de zetel van deugd en waardigheid, *domus virtutis et dignitatis*, ja zelfs het licht der aarde en de burg aller volken, *lux orbis terrarum et arx omnium gentium*. Dat werd Rome aan het einde der oude geschiedenis, en gelijk het onder de Imperatoren volgens die zelfde wetten en instellingen de geheele oude wereld om het gemeenschappelijke meer der volken, de middellandsche zee, tot aan den Euphraat ten oosten en ten westen en noorden tot Brittannië toe bestuurde, zoo kon de Romein te dien tijde niet zonder reden vermoeden, ja er op bogen, dat door middel van zijnen staat het menschdom eindelijk tot deszelfs volle rijpheid en kracht gekomen was. Maar hoe bedriegelijk was dat vermoeden, hoe ijdel die schijn! Tacitus gaf te dien tijde eene beschrijving van Germanië en van de Germaansche volken, die toen de aandacht begonnen te trekken, en maakte in zijne annalen reeds van het christendom gewag; maar eeuwen moesten er nog verloopen, voordat die nieuwe volkenwereld tot stand en kracht kwam, en het christendom dezelve tot de ware, de mannelijke zelfstandigheid deed geraken.

Overzigt der beide volkenwerelden in de oude geschiedenis.

Wij zijn hier, bij het opsporen van de geschiedenis der menschheid, op de grenzen der oude ge-

schiedenis gekomen. Wat zegt gij er van, vrienden? Stelt ons hier, op dit ons punt van beschouwing, deze zelfde geschiedenis der menschheid, voor zoo ver wij dezelve vervolgd hebben, niet in staat, om de geheele oude wereld en derzelver vordering in menschenbeschaving wel en geregeld te overzien? Wij zien hier, hoe in het menschdom, na de tijden der nog sprakelooze kindschheid, eerst daar in die volkenwereld der Hebreën en Phoeniciërs de zin des *kinds*, godsdienstzin, zich geheel openbaarde, en vervolgens in die der Grieken en Romeinen de zin des *knaaps*, zucht voor kennis en wetenschap, wijsgeerte met streven naar vrijheid en het gemeenschappelijk leven, heerschende werd. Groote vorderingen voorwaar des menschelijken geslachts te dien tijde. Het had reeds door middel van godsdienst de beginselen van godsdienstige beschaving, en door middel van wijsgeerte de beginselen van zedelijke beschaving, ja van vrijheid, ten minste van burgerlijke vrijheid, gekregen. Dat was het — wij mogen 't hier op nieuw opmerken — niet in 't algemeen aan die volkenwerelden, maar eigenlijk aan de middenvolken in dezelve, aan de Hebreën en aan de Grieken verschuldigd. Bij deze alleen en niet bij de Phoeniciërs, niet bij de Romeinen, hoe ver die ook hunnen leeftijd te boven gingen, bij deze alleen ontwaren wij de kiemen van godsdienst en wijsgeerte, waaruit eenmaal zoo veel schoons en belangrijks voor het

menschdom moest voortspruiten. En wat de wijsgeerte betreft, hoe vermogend heeft zij reeds in de oude geschiedenis op de beschaving der Romeinen, ja ook door Alexander op die van het Oosten gewerkt! Zoo is 't dan ook niet te verwonderen, dat 't juist die middenvolken, de Hebreën en de Grieken geweest zijn, wier schriften, even oorspronkelijk als schoon en verheven, zoo geheel het merk van die leeftijden des menschelijken geslachts dragen, en hoe dikwijls ook in volgende tijden nagevolgd, toch steeds voor eenig en onovertrefbaar gehouden zijn. Geen Homerus, geen Sophocles, geen Plato na de tijden der Grieken: en welk eene poëzij, hoe beeldrijk, hoe verheven, hoe onnavolgbaar verheven, die heilige poëzij der Hebreën! Ik ga nog verder. Zullen wij ons nog, dit inziende, verwonderen, dat die gedenkstukken van het oude Oosten alleen tot ons overgekomen zijn, daar die der Phoeniciërs, der Carthagers, der Babyloniërs, zoo zij al bestaan hebben, ons onbekend zijn gebleven, en zoo ook, wat de Grieksche letteren betreft, dat de bloem van dezelve, de zangen van Homerus en de dialogen van Plato zoo geheel bewaard zijn geworden? Hetgeen den zin der Hebreën en Grieken zoo geheel uitdrukte en hun dus onwaardeerbaar was, mij dunkt, dat kon niet verloren gaan.

Wat nu aanstaande was, kon toen wel voorzeker geen menschelijk verstand vooruitzien. Het menschdom stond toen, gelijk wij 't nu eerst, meer dan

achttien eeuwen na die tijden, beginnen te doorzien, door middel van het christendom eene wedergeboorte tot een nieuw leven te ondergaan: het stond weder kind te worden, ja tot de sprakelooze kindschheid terug te keeren, om op nieuw, maar tot een geheel ander en hooger leven zich te ontwikkelen en waarlijk tot de zelfstandigheid des mans te geraken. Maar herinneren wij ons, wat wij van den jongeling gezegd hebben. Het is op dien leeftijd, dat de mensch als een nieuw leven intreedt, om eenmaal *mensch* te worden, wat hij in vorige leeftijden nog niet geweest was. Hoe volkomener en dieper wij ons zelve op dezen leeftijd zullen waargenomen en doorgrond hebben, des te duidelijker zal ons de geschiedenis des menschdoms en der menschheid worden.

De mensch in de Germaansche volkenwereld. Hoe de zin des jongelings en des mans in dezelve waar te nemen is.

De zetel der Germaansche wereld, die zich in dit laatste tijdperk der wereldgeschiedenis ontwikkeld heeft, is noch Azië aan de middellandsche zee, als die der Hebreën en Phoeniciërs, noch zuid-Europa aan dat zelfde wereldmeer, gelijk die der Grieken en Romeinen, maar noord-Europa. Ook daar is een wereldmeer, door de ouden de noorder-middel-

landsche zee genoemd, te weten de Baltische zee, en rondom hetzelve de landen, inzonderheid Scandinavië, waaruit bij het verval des Romeinschen gebieds de Germanen te voorschijn gekomen zijn en zich over Europa verspreid hebben. Groote verandering heeft die volkenwereld sedert ondergaan. Toen, in de eerste eeuwen der Romeinsche Imperatoren, was alles daar woest en onbeschaafd, en nu, zoo men op dat zelfde Scandinavië, op noord-Duitschland aan de oevers van de Elbe, van den Wezer en den Rhijn, op onze Nederlanden aan de monden van den Rhijn en Maas, bijzonder op Engeland ten westen zorgvuldig achtgeeft, tot welken trap van beschaving is daar nu niet alles gekomen! En sla dan ook het oog op Amerika en de oost-Indiën. Toen kende men nog die nieuwe wereld daar in het westen niet, en hoe weinig wist men toen nog van den Indischen Archipel. Nu daarentegen, breidt zich niet die noorderwereld, door middel van hare volkplantingen, over noord-Amerika en ten westen over geheel Indië, en door middel van Rusland tot China uit?

Wij kunnen van die wereld nog weinig zeggen. Zij is slechts sedert drie, vier eeuwen tot ontwikkeling en vermogen gekomen. Eeuwen zullen er nog vereischt worden, om haar zoo te kennen en te beoordeelen, als wij nu in staat zijn om de beide volkenwerelden der oude geschiedenis te overzien. Maar, voordat die eigenlijk gezegde Germaansche

wereld tot stand en vastheid kwam, heeft zich Latijnsch-Europa, Italië, Gallië, Hispanië tot eene nieuwe volkenwereld gevormd. Het was reeds door de Romeinen, gelijk wij aangemerkt hebben, grootendeels bebouwd en beschaafd. Maar ziet! in de tijden der middeneeuwen, toen Europa als 't ware tot de sprakelooze kindschheid scheen teruggekeerd te zijn, ontstaat daar eene nieuwe poëzij, ontstaan daar vervolgens uit die poëzij nieuwe talen, ontstaat daar eindelijk in die talen eene letterkunde, die men met de classische der Grieken en Romeinen kan vergelijken. Die nieuwe beschaving was de voorbode der Germaansche, die er op volgen moest. Zij heeft ook op de ontwikkeling van noord-Europa vermogenden invloed gehad. En die zelfde Latijnsche wereld heeft tevens aan de Germaansche het voorbeeld en zelfs de aanleiding gegeven om zich door middel van volkplantingen over den geheelen aardbodem uit te breiden. En wat is er niet in die zelfde middeneeuwen voorafgegaan! Denkt aan de kruistogten, die heilige oorlogen om het heilige graf den ongeloovigen te ontweldigen, aan de priesterregering der Roomsche Pausen en der Roomsche geestelijkheid: vooral aan dat zonderling verschijnsel in de geschiedenis des menschdoms, die christenmaatschappij, die zich over de wereld verspreid heeft en nog steeds blijft stand houden: ik bedoel de *christelijke kerk*. Het is deze nieuwe, schoon niet oorspronkelijke, niet echt Germaansche

volkenwereld, die wij reeds thans, in deze onze eeuw, eenigermate kunnen overzien en zelfs beoordeelen. En daarom, vrienden, hoe weinig wij ook over *onze* wereld, de geheel oorspronkelijk Germaansche, te zeggen hebben, toch mogen wij 't wagen, Latijnsch-Europa sedert den val van het westersch gebied der Romeinen niet alleen gade te slaan, maar ook met de werelden der oude geschiedenis te vergelijken.

De middeneeuwen.

Ik behoef hier niet eene schilderij van den toestand des menschdoms in de middeneeuwen te geven. Twee der eerste geschiedschrijvers van de voorgaande eeuw, Robertson en Gibbon hebben dit ondernomen, en Robertson wel inzonderheid, om ons te doen opmerken, hoe uit die regeringloosheid, uit dat bijgeloof en onkunde eenmaal orde en verlichting te voorschijn is gekomen. Maar met dat zelfde oogmerk mogen wij hier bijzonder in acht nemen, dat het beschaafde deel des menschdoms te dien tijde al meer en meer tot zekere zwaarmoedigheid, tot mijmerij en dweepzucht en vervolgens tot geestdrijverij neigde. Getuige de geschiedenis der wijsgeerte. Geen Cicero meer ten tijde der Antoninen: ook zelfs geene Antoninen meer ten tijde van Constantinus en Julianus. De Platonische wijsgeerte was eerst in Stoïsche, en naderhand de Stoïsche in

neo-Platonische ontaard. En zag men niet na Julianus de wereld met gnostieken, met eremieten, met monniken vervuld? Meer en meer breidden zich de nevelen der onkunde overal uit, en in een' donkeren nacht scheen zich de menschheid te verliezen.

Maar dat was wel gewis niet aan den christelijken godsdienst toe te schrijven. Wijsgeeren, ook die zelfs, die zich 't meest tegen het christendom verzetteden, gingen hierin al de overigen voor. En zoo kwam niet *door*, maar *in weerwil van* het christendom en deszelfs heilrijke beginselen bijgeloof en dweeperij over de geheele wereld, zoo in Europa als in het Oosten. Welk een onderscheid, die eeuw van Pericles, die eeuw van Augustus in vroegere tijden met deze eeuwen vergeleken! Toen was het menschdom in den bloei zijner jeugd en trachtte reeds verder te komen. Maar nu, erkent men in dezen toestand des menschdoms den onzekeren leeftijd des *jongelings* niet, wanneer hij op al het weelderige, dartele, onbezonnene van de jeugd neêrziet, en zich intusschen in een' staat van volstrekte onzekerheid bevindt? Men ijverde in die tijden tegen de spelen en feesten der voorgeslachten. Weg, zeide men, met die oude fabels in de zangen van Homerus, van Hesiodus, van de tragische en comische dichters! Weg met die Socratische dialogen in de schriften van Xenophon en Plato, en voor dat alles liet men eene ijdele, hersenschimmige,

dweepachtige, ja geestdrijvende daemonologie in de plaats treden. En welk een onzin in de Cabbala, dien men den naam van wijsgeerte, goddelijke wijsgeerte gaf! Het was het *jongelingstijdvak* des menschdoms, die tijd der middeneeuwen; maar men ziet er tevens in, hoe de mensch op dien leeftijd, na al dat mijmeren, eenmaal zich zelven meester wordt, door vaste en hooge beginselen gaat werken en eindelijk tot de zelfstandigheid des mans zich verheft. Ook dit doet ons de geschiedenis der middeneeuwen waarnemen. Ik onthoud mij nog vooreerst, van het christendom te spreken: men moet er veel, men moet er het voornaamste, maar men mag er niet alles aan toeschrijven. Het heeft de Germaansche volken, die de oude wereld overstroomd en in bezit genomen hebben, beschaafd, maar den hoogeren aanleg dier volken, dien hadden die volken aan zich zelve, niet aan het christendom te danken. Slaan wij dan opzettelijk hier den aard en aanleg der Germanen, volgens hunne poëzij en gedenkstukken, gade.

De Germanen.

In dit derde tijdvak der wereldgeschiedenis is in Europa, zoo als ik begon te zeggen, eene nieuwe poëzij opgekomen. Men noemt haar de *romantische* in vergelijking met de poëzij van het oude Oosten en met de classische, of die der Grieken en Romei-

nen, waarvan zij zich geheel onderscheidde. De geest des jongelings was er in heerschende, gelijk die des kinds en des knaaps in de verhalen en gewijde gezangen der Hebreën en in de epische gedichten van den eersten der Grieksche dichters, Homerus, heerschte. *Minnezangers* is de geliefkoosde benaming van de dichters der liddeneeuwen, en inderdaad, welke gedenkstukken dier poëzij, bijzonder de ridderromans der latere volken, wij ook in handen nemen, in alle is het de *min,* de liefde, die er de hoofdrol in speelt. Ik schroom hier van Ossian te spreken: men heeft de echtheid dier zangen in twijfel getrokken, en 't is niet dan uit echte bronnen, dat wij voor de geschiedenis der menschheid zoeken te putten. Maar die zangen en gedichten van Ossian, hoedanig dan ook, zij hebben in de voorgaande eeuw, toen zij door Macpherson in 't licht waren gegeven, de aandacht van gansch Europa tot zich getrokken. Cesarotti zette ze in het Italiaansch, le Tourneur, Lombard en Ginguené in het Fransch, Stolberg en vele anderen in het Hoogduitsch, onze Van der Kasteele en Bilderdijk in het Nederduitsch over. En 't is maar zoo: men vond er den hoogen geest der Germaansche wereld in uitgedrukt. Fingal en Cadmor, voelde men, waren echt Germaansche helden. Dit is hier voor ons genoeg. Die zangen mogen dan volgens sommigen door dien Schot in de achttiende en niet door Ossian zelven in de derde eeuw gedicht zijn: het zijn dicht-

stukken in den geest der Germaansche volken, en daar zij denzelfden geest ademen als al die ridderromans der middeneeuwen, schoon edeler en eenvoudiger, kunnen wij er evenzoo den zin des Germaans in ontwaren. En welke is die nu?

Het is niet liefde alleen, maar ook wat den zin des jongelings zoo kenmerkt, zelfstandigheid, mannelijke zelfstandigheid, die wij er overal in aantreffen. Geen ridder in die verhalen, geen held in de Ossiaansche gedichten, of hij heeft zijne geliefde; maar die liefde gaat met hoog zelfgevoel en mannenmoed en tevens met grootmoedigheid gepaard. Om van die mannelijke zelfstandigheid en grootheid van ziel een helder begrip te krijgen, moet men de Ossiaansche krijgsverhalen lezen. Maar ten einde dit uit het regte oogpunt te doen en dezelve in het ware licht te beschouwen, zullen wij die krijgsbedrijven bij Ossian van diergelijke verhalen doen voorafgaan, die in de gedenkschriften der Hebreën en ook in de heldendichten van Homerus en Virgilius voorkomen. Wij zullen daardoor in staat gesteld worden, om den aard van den Oosterling, van den Griek en Romein en dien des Germaans grondig te leeren kennen en juist te vergelijken. Niets belangrijker voor de geschiedenis der menschheid.

In de geschiedboeken der Hebreën vinden wij meer dan één verhaal van het leven, de lotgevallen en krijgsbedrijven van David, den stichter van het rijk en den grootsten, beroemdsten hunner ko-

ningen. Daar wordt ons zoo eenvoudig als verheven zijne handelwijs beschreven, toen hij voor Saul, den koning, voortvlugtig was, die hem met zijn leger najoeg. Het gebeurde in die tijden, dat, terwijl de koning met zijn' veldoverste en zijne legerbenden des nachts in zijne legerplaats rustte, David hem ontdekte en door niemand gezien, in de nachtelijke duisternis de schoonste gelegenheid had, om hem in den slaap te dooden, en zoo aan de hem voorspelde regering te komen. Maar wat doet David? Eerbied voor Jehovah en zijnen gezalfden weêrhoudt hem van dien aanslag en bestuurt hem in zijn handelen. In plaats van zulk eene zonde, zulk eene gruweldaad, zulk eene heiligschennis te begaan, snijdt hij de slip van den mantel behendig af en vervolgens roept hij Saul toe: »Men zeide, dat ik u dooden zoude, doch mijne hand verschoonde u: want ik zeide: ik zal mijne hand niet uitsteken tegen mijnen heere; want hij is de gezalfde des Heeren," (1) en toont hem wat hij gedaan heeft. Dat was edelmoedigheid, gelijk ook Saul zelf 't bekennen moest: maar geheel in den zin van het Oosten. *Godsdienst* is het beginsel van David's heldenbedrijf.

Zoo handelen niet de helden in de gedichten van Homerus; maar te zamen iets uit te voeren voor het algemeene best, en dat met overleg, met slimheid

(1) 1 Sam. 24, 11. Vgl. 26, 23.

en moed, al bekreunt men zich ook om de hooge pligten der menschheid, ja der menschelijkheid niet, dat is hun roem en leven. Ulysses en Diomedes sluipen des nachts de vijandelijke legerplaats binnen, vermoorden zonder bedenken Dolon en Rhesus, den koning van Thracië, en voeren diens paarden weg. (1) Leest het geheele verhaal, en den knaap zult gij er naar het leven in geteekend zien.

En hoe nu de helden van Ossian? Niets bij hen van dat schalksche, guitige, niets van die slimheid en ligtvaardigheid des knaaps, maar inderdaad ware mannelijke zelfstandigheid, waar de jongeling naar streeft. Getuige zijn Lathmon. De daden daarin voorkomende geschieden bij nacht, juist de tijd, dat de mensch doorgaans handelt, zoo als hij geaard en gezind is, daar hij alsdan door niemand wordt gezien. Gaul en Ossian naderen de legerplaats van Lathmon. Ossian verhaalt:

Onderwijl rukten wij voort, door het dikst van den nacht, en wij kwamen
Aan het geruisch van een stroom, wiens blauwe vloed door 't geboomte,
Dat van het stroomgeruisch galmde, zich slingerde rondöm den vijand.
Aan den boord van dien stroom genaderd, bezagen wij 't leger:
't Sliep. Hunne vuuren, in 't rond, waren uit, en de éénzame treden
Van hunne nachtwachten verr' van het leger verwijderd. Ik strekte
Reeds mijn speer voor mij uit, om mij, over den stroom heen, te helpen.
Straks greep mij Gaul bij de hand, en sprak met de woorden eens braven:
»Zou op een slapenden vijand de zoon van Fingal zich storten?
Zou hij zijn' aanval er doen, als een storm, die het jeugdig geboomte
In den nacht overvalt, en, in het geheim, het ontwortelt?

---

(1) *Ilias.* κ' vs. 203 sqq.

Zo heeft Fingal voorheen zijnen roem niet behaald; en de krijgseer
Rust niet, om zulk een bedrijf, op de grijze hairen van Morni.
Ossian! strijk nu het schild! en laten hun duizenden opstaan!
Laten ze in 't eerste gevecht, dat Gaul onderneemt, hem ontmoeten,
Zo, dat de kracht van zijn arm in een' edelen strijd zich beproeve." (1)

Ziedaar de Germaan. Wie onzer leest dat verhaal, al ware het ook in den geest van het Noorden door Macpherson verdicht, en kent in dat handelen zich zelven niet, zoo als hij zelf in dergelijke omstandigheden zou wenschen gehandeld te hebben? Godsdienst, ik beken 't, komt er niet in voor, als in het heldenbedrijf van David: ook niet die geest van nasporing met slimheid en moed gepaard, dien wij in het verhaal van Ulysses en Diomedes aantreffen. Het is hier mannelijke grootmoedigheid, ware zelfstandigheid, die wij bewonderen. En die kracht, die standvastigheid, vinden wij die niet evenzoo bij de vergelijking van Homerus en Ossian? Men heeft die geheele vergelijking afgekeurd niet alleen om andere redenen, maar ook daarom, wijl bij Homerus geen held te voorschijn treedt of eene godheid is hem op zijde, en de held der helden, Achilles, wordt in het bangste gevaar door Minerva ondersteund, terwijl bij Ossian alle verhalen zonder vermelding van de Goden en van hunne hulpverleening afloopen. Doch juist hierin is het kenmerkende van den leeftijd gelegen. Ossian's helden worden door zedelijke begin-

(1) Ossian door Van der Kasteele. bl. 119.

selen bezield, en die zijn 't, die als de stem der godheid hen aanvuren en heldendaden doen bedrijven. Hoe geheel anders ook, dan in de epische gedichten van Latijnsch-Europa! Moed en kracht vertoonen zij, de bezongene helden: maar zelfstandigheid, hooge en vaste beginselen, die missen zij: het is de godheid die tusschen beide moet komen en het hagchelijk gevaar afwenden. Hoe echter de aanleg des Germaans voor een' hoogeren godsdienst, in zijne godenleer heerschende, vatbaar was, bewijzen ons de heldendaden der Frankische en Germaansche ridders, door de dichters der middeneeuwen bezongen. De christelijke godsdienst, die, hoe ook toen verdorven, toch nog steeds zelfstandigheid ademde, bezielde hen in hun spreken en handelen.

Wilt ge den Griek kennen, zeide ik vroeger, zoo moet ge op zijne spelen achtgeven. Maar let zoo hier ook op de spelen der Germanen. Het waren tournooijen, geheel in den geest des jongelings. Het was hier niet alleen meer worstelen, niet met de schijf werpen, tegen elkander loopen, ook niet paarden mennen: mannelijk waren die oefeningen des Germaans. Edelen en ridders traden het strijdperk in. De ridder, van het hoofd tot de voeten in het ijzer gedost en op een moedig ros gezeten, tart daar zijne tegenpartij evenzoo gewapend, evenzoo op zijn ros gezeten, met fiere houding en het voorkomen van den edelsten moed tot het speergevecht uit: en dat niet alleen voor het oog van edelen, van

vorsten, van koningen en derzelver gevolg en hofstoet, maar ook van de uitgelezenste vrouwenschaar. Ook was de prijs der overwinnaars niet een olijfkrans, als op de Olympische spelen, maar de gunst, de liefde hunner schoone. Men vindt reeds iets soortgelijks in den *ludus Trojae* der Romeinen, door Caesar weder ingesteld. De bloem der Romeinsche jongelingschap oefende zich daar ook te paard en dong met de speer naar de overwinning. Maar niets daar nog van dien hoogen, dien mannelijken zin, dien men in de tournooijen der Franken en Germanen ontwaart. Maar ook die geheele ridderschap en derzelver inrigting, die opvoeding en oefening in den wapenhandel der jonge edelen in de burgen der ridders en aan de hoven der koningen en keizers, dat uittrekken der ridders om gevaren te trotseren, de onschuld van geweld vrij te waren, regtvaardigheid te handhaven, de zaak vooral der schoone sekse voor te staan, hoe nieuw, hoe gansch onbekend was dat niet in de geheele geschiedenis des menschdoms, en hoe ademde dat alles den leeftijd des jongelings niet! Ook zelfs het feudaalwezen, dat den Germanen, in den vorm ten minste, gansch eigen was, en eenmaal in heerschzucht en onderwerping ontaardde, ook hierin was oorspronkelijk iets groots, iets edels: het was oneindig hoog boven den geest van het Oosten verheven. De vasal toch wierp zich niet, als de satraap bij de Perzen, voor de voeten van zijnen heer, maar boog zich voor hem om

hem hulde te bewijzen en bood hem in die gestalte zijne diensten aan.

Wanneer men eenmaal zekere hoogte bereikt heeft, om zaken uit het regte oogpunt te beschouwen, het is verwonderlijk, hoe dan alles ons, wat onverklaarbaar was te voren, helder en klaar voorkomt. Ik zeg dit met betrekking tot al wat ik daar aangewezen heb. Die nieuwe poëzij, die nieuwe spelen, die ridderschap en hare inrigting, dat geheele feudaalwezen en ook wel bijzonder dat hooge gevoel, dat innige besef van liefde, die sensibiliteit, die op het geheele leven dier tijden zoo vermogenden invloed had en eigenaardig den geest dier tijden uitdrukt, hoe lang heeft 't niet geduurd, eer ik dat alles uit de ware oorzaken afleidde en er mij dus het regte begrip van vormde! Waarom dat *nu* eerst, dacht ik bij mij zelven, en niet reeds bij de Grieken, ook niet bij de Romeinen? Vooral stond ik voor de vraag: waarom nu eerst dat waarderen der sekse, die zoo geheel in het Oosten en Griekenland veronachtzaamd werd? Maar nog meer dan dat alles was mij die zoo zonderlinge, die zoo geheel met de natuur strijdige liefde der Grieken, die paederastie, onverklaarbaar. Want die uit de oefenspelen en het worstelen in dezelve af te leiden, kwam mij verkeerd voor. Zij was, zag ik bij het lezen van Plato, geheel en al in de zeden der Grieken heerschende. Knapen gaan daar met knapen om en spreken daar evenzeer van liefde als bij ons in de jeugd de beide seksen. Men

moet, om al die vreemde verschijnselen in het leven des menschdoms zich op te helderen, zekere hoogte, zoo als ik zeg, bereikt hebben, om het uit het regte oogpunt te beschouwen. Zoo lang het menschdom nog niet rijp was voor liefde, kon het zich ook, zoo min als ieder mensch, van vrouwenwaarde eenig denkbeeld vormen. Ver waren daar nog van af de Grieken, ook de Romeinen, en nog veel verder de oude Oosterlingen. Van daar al dat zonderlinge, al dat tegennatuurlijke in hunne zeden en gebruiken: die harems, die vrouwenvertrekken, gynaeconitides. Van daar dat de Griek vriendschap nog voor liefde hield, en vriendschap bij hem tot de hoogste deugd en zedelijke volmaaktheid opvoerde, en ook daarentegen tot het schandelijkste, het onzedelijkste dat er bedacht en bedreven kan worden, verlaagde. Maar van daar ook dat, toen eenmaal het menschdom, tot zijne rijpheid gekomen, gevoel van ware liefde kreeg, dit hooge gevoel op het geheele openbare en huisselijke leven den heilzaamsten invloed uitoefende.

Men ziet dit alles bij de Germanen in de twee eeuwen der heilige oorlogen en ook na het einde der kruistogten luisterrijk voor den dag komen. Maar merken wij op, hoe zich intusschen eene nieuwe wereld in Europa, ik bedoel de Latijnsche, gevormd heeft.

De Latijnsche wereld.

Het menschdom was in die tijden uit den onzekeren toestand, waarin het zoo lang verkeerd had, als 't ware ontwaakt, en handelde, zoo als wij zien zullen, volgens de beginselen, die het aan het christendom en Islamisme verschuldigd was. Maar nu ook zag men in Italië, en vervolgens ook geheel Europa door opkomen, wat ons aan de tijden der Phoeniciërs, der Grieken en Romeinen herinnert. De steden worden daar staten, volgens eigene wetten bestuurd, door eigene krijgsbenden verdedigd, bloeijende door nijverheid, door handel, vooral door vrijheidszucht, en kwamen zoo tot magt en gezag. Geen wonder: want het was als eene herleving uit dien doodslaap, en zoo kon 't niet anders, of de vorderingen des menschdoms in dat nieuwe leven moesten ook wel met de vorderingen van hetzelve in de vroegere tijden der geschiedenis overeenkomst hebben. Evenwel de geest der Germanen was er in heerschende. Hoezeer ook die gemeenebesten naar de vrijheid en onafhankelijkheid der oude staten, van Athene, Sparta, Thebe, en ook inzonderheid van het oude Rome streefden, hoe ver ook Florence, Pisa, vooral Venetië het daarin bragten, eigenlijk waren zij toch leenroerig en aan graven, hertogen, koningen en keizers, als aan hunne heeren, hulde en dienstpligtigheid verschuldigd, en de zeden dier staten, hoe republiekeinsch ook, toch waren 't Ita-

liaansche, niet Grieksche, niet Romeinsche zeden. Gansch anders bij hen het openbare en bijzonder ook door invloed der sekse het huisselijke leven. Maar opmerkelijk vooral, hoe zich uit die staten eene nieuwe volkenwereld gevormd heeft. Zij lagen als een middenvolk midden tusschen het Duitsche keizerrijk ten oosten en Spanje en Frankrijk ten westen in. In hunne oorlogen met dat keizerrijk ten tijde van Barbarossa, bevochten zij, als de Grieken voormaals in hunnen kamp met de Perzen onder Darius en Xerxes, hunne vrijheid en naderhand kwam Spanje onder Karel V, en vervolgens Frankrijk onder Lodewijk XIV, als het oude Rome eermaals, tot oppergezag onder de volken. Voorts, zij was niet geheel oorspronkelijk, die volkenwereld: uitgezonderd het Duitsche rijk, dat er zich in het Oosten aansloot, waren 't altemaal Latijnsche talen, die daar in gebruik kwamen. Ook lagen die volken grootendeels aan het wereldmeer der ouden, de middellandsche zee. De Italianen voeren nog altijd, niet door den oceaan, maar alleen door dat meer. Maar ver breidde zich toch die wereld in vervolg van tijd over den aardbodem uit. Terwijl men in Italië onder Lorenzo de Medicis de gouden eeuw der kunsten en letteren beleefde, ontdekten eerst de Portugezen onder Diaz en Vasco de Gama een' nieuwen weg naar de oost-Indiën, daarop de Spanjaarden onder Columbus en Pizarro de nieuwe wereld in het westen, en bevolkten beide natiën

het oostelijk Azië en zuidelijk Amerika met hare coloniën. Hoe ver naderde niet zoo doende die wereld tot hetgeen naderhand de Germaansche geworden is! Zij was er in de nieuwe geschiedenis de voorwereld van.

De Germaansche wereld.

Hetgeen ik van deze te zeggen heb, komt hierop neder. Zij is eerst ten tijde der hervorming tot eigen ontwikkeling en zelfstandigheid gekomen. Te voren was zij even als de Latijnsche aan de hierarchie van den Paus en zijne kaste onderworpen geweest: maar nu, nadat zij zich hiervan vrij gemaakt had, kwam Duitschland, kwamen de Nederlanden, kwamen de volken om de oostzee wonende en bijzonder Engeland tot eigen kracht. Aan het oosten dezer volkenwereld grensde het Russische rijk, even als oudtijds het Macedonische half Europeesch, half Oostersch, en dat ook eenmaal, gelijk dat Macedonische, over het Oosten staat te heerschen; terwijl men ten westen Engeland niet alleen tot uitgestrekt gebied over het westen en oosten komen zag, maar ook, als het oude Rome, door onveranderlijke wetten, bijzonder door een' regeringsvorm, die al de regeringsvormen vereenigde, tot onwrikbare vastheid geraken. Deze wereld is, even als de Grieksch-Romeinsche, oorspronkelijk. Het zijn oorspronkelijke, niet van de Latijnsche afstammende talen, die

er gesproken worden. En wat derzelver uitgestrektheid betreft, men zou zeggen, dat zij nog eenmaal den geheelen aardbodem omvatten zal. Eindelijk, wilt ge deze wereld met de vroegere Latijnsche vergelijken: ik heb het onderscheid reeds te kennen gegeven. Den Spanjaarden en Portugezen was 't even als den ouden Phoeniciërs om het goud van Peru en Mexiko te doen, terwijl de Nederlanders, de Engelschen, de noord-Europeanen naar noord-Amerika stevenden, om, even als de Grieken oudtijds, daar, waar noch goud noch schatten, maar vruchtbaarheid van grond voor landbouw en coloniën te vinden was, zich te vestigen. En wilt ge u van beide volkenwerelden, de Latijnsche en Germaansche, een aanschouwelijk begrip vormen, merkt dan op, hoe steeds zich aan beide het oostersche rijk der Arabieren en naderhand dat der Turken aangesloten heeft, waartegen zij, even als de Grieken en Romeinen tegen het Perzische, hare vrijheid verdedigd hebben, en dan ook, hoe daar ginds in het verre westen Amerika het gemeenschappelijke colonieland der beide werelden geweest is.

BESLUIT DEZES BOEKS.

Wij vorderen nog niet veel bij al dit waarnemen, vrienden, met de beantwoording der vraag, die ik u hierboven voorgesteld heb: waarom toch wel de voortgang der menschheid in de geschiedenis des menschdoms met de opvolging van 's menschen leeftijden zoo juist overeenkome. Maar genoeg: wij merken op, wij nemen waar, en zoo overtuigen wij ons meer en meer, dat er inderdaad in het leven des menschdoms dusdanige opvolging van leeftijden plaats heeft gehad. Dit moet voorafgaan, voordat wij er opzettelijk de reden van nasporen.

Men spreekt zoo vaak, wanneer men problemen in de geschiedenis wil oplossen, van uiterlijke omstandigheden, van plaatsen en tijden, van climaat en hemelstreken, en van wat niet al? als of de menschelijke zaken geheel van het toeval afhingen. Zóó is 't met den mensch niet gelegen. Hij is geen werktuig, dat van buiten wordt aangedreven, om zich zoo of zoo te bewegen, dit of dat uit te rigten: hij is zelfwerkzaam wezen. Als zoodanig zien wij hem zich van kinds af ontwikkelen, als zoodanig zien wij hem leven en handelen, en dat op zeer onderscheidene wijze, al naar zijn' aard en aanleg: maar als zoodanig ook, is 't niet zoo, vrienden? nemen wij hem waar in de geheele geschiedenis, zoo der verspreiding des menschengeslachts als der vestiging en vorming van de onderscheidene menschen- en volken-

werelden. Het is niet de luchtstreek, die den Oosterling door het beginsel van godsdienst, het is niet de luchtstreek of wat daartoe behoort en daarmede in verband staat, die den Griek en Romein door het beginsel van wijsgeerte en burgerlijke vrijheid, het is niets van al die uiterlijke omstandigheden, dat den Germaan door het beginsel van zedelijke zelfstandigheid en persoonlijke vrijheid heeft doen leven en handelen, en *dat* heeft doen worden, wat hij geworden is. In die onderscheidene stammen des menschelijken geslachts waren oorspronkelijk die onderscheidene beginselen aanwezig. Zij lagen in hunnen aard en aanleg, zij openbaarden zich al terstond in derzelver ruwen, schier nog bewusteloozen toestand, en zoo deden zij hen eerst door instinct en vervolgens door beleid en rede, naar onderscheidene streken des aardbodems zich heen begeven, en in dat climaat, in die luchtstreek, in die landen zich ontwikkelen, die aan derzelver onderscheiden aard en aanleg 't meest beantwoordden. Zóó komt 't, niet door toeval en omstandigheden, dat wij een hooger beginsel in Grieken en Romeinen dan in de Oostersche volken, en het hoogste in de Germaansche wereld zien heerschen. Er opent zich voor onze beschouwing het belangrijkste tooneel, wanneer wij ons op deze wijze de wereldgeschiedenis voorstellen: en, zoeken wij in dit alles het beleid der goddelijke voorzienigheid op te merken, wij zien dan de menschen en volken niet als slaven en werk-

tuigen door willekeur, maar als vrije wezens door wijs beleid bestuurd en geregeerd. Het geheele menschdom is dan in ons oog niet als een zamengesteld werktuig, dat door veêrkracht en raderen bewogen wordt, maar als eene oneindige menschenvereeniging, in volken en volkenwerelden verdeeld, die zich in onderscheidene eeuwen naar eigen aard en aanleg bij opvolging ontwikkelen en tot kracht en rijpheid komen. Wij zien dan dat zelfde menschdom als één' mensch, geheel op menschelijke wijze — hoe kon 't ook anders, daar het uit *menschen* bestaat? — als één' mensch, zeg ik, van leeftijd tot leeftijd voortgaan, en meer en meer tot mannelijke zelfstandigheid komen. Kan er wel inderdaad een schooner en belangrijker tooneel van beschouwing zijn of bedacht worden, dan wanneer wij op deze wijze de wereldgeschiedenis beschouwen? Zij vertoont ons de opvoeding des menschdoms, door het wijs beleid der goddelijke voorzienigheid, in het schoonste tafereel.

Hiermede besluit ik dit boek. En dit mijn besluit moge ten overgang strekken tot hetgeen ik nu verder over het christendom zal te zeggen hebben. Ook hier zullen wij niets doen, dan opmerken en waarnemen. Het is toch op deze wijze alleen, dat men, met behulp der historische critiek, tot de oplossing van ons gewigtig, maar zoo moeijelijk probleem kunnen komen.

VIJFDE BOEK.

HET WARE STANDPUNT
TER BEOEFENING DER
WERELDGESCHIEDENIS.

Het standpunt van Polybius met het onze vergeleken.

Bekrompen was nog, zeide ik in het begin van dit geschrift, de gezigteinder van Polybius. Hij kon nog den geheelen aardbol, veel minder de geheele wereldgeschiedenis, gelijk wij nu zulks vermogen, overzien. Daartoe moesten alvorens nog ten minste tweeduizend jaren verloopen: want zóó eerst hebben wij onze hoogte kunnen bereiken, om niet alleen die vroegere werelden, die hem ook konden bekend zijn, maar ook onze Germaansche en de voorwereld van dezelve, de Latijnsche, gade te slaan: zóó eerst is 't ons mogelijk geworden, om zijne hooge voorstelling der wereldgeschiedenis als van een levend geheel, als van een' mensch in 't groot, bij de beschouwing der drie leeftijden des menschdoms, te zien verwezenlijken. Maar ook ons is die hoogte, waarop de geschiedenis ons brengt, nog niet genoeg, om al, wat sedert Polybius gebeurd is, geheel te

doorzien. Ons standpunt van beschouwing moet nog hooger, het moet, gelijk wij gezegd hebben, het *christendom* zijn. Voor Polybius was 't de *wijsgeerte* en wel bijzonder de *staatkundige wijsgeerte* der Grieken en Romeinen. Zelf wijsgeer en staatsman, nam hij uit dit oogpunt waar, hoe daardoor zijne wereld van de barbaren, die hij er rondom zag, afgescheiden was geworden, en er zich hoog boven verheven had, vooral hoe Rome daardoor in die wereld tot het oppergezag gekomen was. Dit was voor hem het standpunt om de algemeene volkengeschiedenis te overzien en te beoordeelen. Zoo is 't voor ons het christendom. Zocht Polybius uit de beginselen dier wijsgeerte en staatkunde de oorzaken van al het gebeurde in vroegere eeuwen en te zijnen tijde af te leiden, op gelijke wijs moeten wij, ten einde de nieuwe geschiedenis geheel te verklaren, inzonderheid op het christendom en deszelfs beginselen acht geven. Want wat toch is de geschiedenis der middeneeuwen zonder die van den christelijken godsdienst? Daar toch is die zedelijkgodsdienstige maatschappij uit afkomstig, die na lang in het verborgen op het leven des menschdoms gewerkt te hebben, eindelijk als een Oostersche priesterstaat oppermagtig over de koningen der aarde geheerscht heeft. Zonder de geschiedenis des christendoms is dit verschijnsel en al wat daarmede in die eeuwen in betrekking stond, onverklaarbaar. En hoe vooral de geschiedenis der latere

eeuwen, zonder die der kerkhervorming, te vatten, waardoor die zelfde maatschappij, na zoo ontaard te zijn, in Germaansch-Europa is beginnen hersteld te worden, en de beginselen des christendoms Germaansch-Europa *dat* hebben doen worden, hetgeen het sedert tot heil des menschdoms geweest is en nog bestendig voortgaat te zijn? Zonder wijsgeer en staatsman geboren te zijn kon Polybius de oude geschiedenis niet doorzien: maar zoo ook wij, zonder christenen geboren te zijn, zonder van kinds af met de beginselen des christendoms doorvoed en doortrokken te zijn geworden, en ook wijsgeerig den aard des christendoms te hebben nagespoord, zonder dat, onmogelijk dat wij hetzij de middeneeuwen hetzij de latere tijden vatten en onpartijdig en grondig beoordeelen. Want het christendom, 't is maar zoo, het is in werking zoo diep, als het uitgebreid is: het heeft zich niet alleen *uitwendig* verspreid en heinde en ver in alle rigtingen over den aardbodem voortgeplant, het was niet alleen, gelijk de stichter van onzen godsdienst voorspeld heeft, een *mosterdzaad* gelijk, waaruit een boom stond voort te spruiten, die naar alle zijden zijne takken en zijn loof zou uitbreiden; maar het heeft ook en wel voornamelijk *inwendig* op de zeden der menschen en volken gewerkt, het *zuurdeeg* gelijk, om mij ook van deze zoo juiste en waarachtige vergelijking te bedienen, waarmede het brood, dat onontbeerlijk en dagelijksch voodsel des menschen, geheel

doortrokken, geur en smaak verkrijgt. Zoo heeft het christendom zich niet alleen voortgeplant over de aarde, maar daar, waar het zich vestigde, diepe wortelen geschoten, zoo heeft het te midden zelfs van die heerschappij der bisschoppen van Rome, tot onderhoud en voedsel van het innerlijke, het zedelijke, het ware leven des menschdoms voortdurend gestrekt. Hoeveel uitgebreider dus, hoeveel dieper en heilrijker tevens deszelfs werking, dan die der wijsgeerte en staatkunde der ouden, het reeds zoo verhevene standpunt van Polybius!

Om van dit ons hoog standpunt het regte denkbeeld te krijgen, en er inderdaad de wereldgeschiedenis van waar te nemen, heeft men drie vragen te beantwoorden. Vooreerst: *wat is het menschdom vóór het ontstaan des christendoms geweest?* ten tweede: *wat is het na deszelfs ontstaan en vestiging geworden?* eindelijk: *wat is het door het christendom geworden?* De beide eerste vragen hebben wij bij het gadeslaan der geschiedenis, eerst des menschdoms en toen der menschheid, eenigermate zoeken te beantwoorden: de beantwoording der laatste zal het onderwerp van dit ons vijfde en laatste boek uitmaken.

Wat is het menschdom door het christendom geworden?

Ten tijde van het ontstaan des christendoms was

het menschdom, zoo als ons uit het voorgaande gebleken is, al zeer ver gevorderd. Het beginsel van godsdienst had zich in deszelfs kindschheid daar in Kanaän, het heilige land, beginnen te openbaren en te ontwikkelen, en vervolgens, toen het menschdom tot den leeftijd der jeugd gekomen was, had het zich in Griekenland en te Rome op wijsgeerte, op het beoefenen van kunsten en wetenschappen gaan toeleggen, en tevens besef van vrijheid, ten minste van burgerlijke vrijheid gekregen. Maar, nadat het meer en meer tot zijne rijpheid was voortgegaan, en in den onzekeren leeftijd des jongelings verkeerde, toen was die wijsgeerte niet meer genoeg om het tot de zelfstandigheid des mans te brengen. Zij mogt voor de wereld der Grieken en Romeinen genoegzaam zijn geweest, zij was voor het menschdom in zijn' geheelen omvang niet berekend; vooral niet zoo als zij zich in den tijd van Julianus vertoonde, toen het twijfelachtig scheen, wat van beide, Plato's leer of de christelijke godsdienst, in het Romeinsche gebied den toon zou voeren. Plato moest eindelijk voor het christendom onderdoen. En geen wonder. Dit laatste toch was door de goddelijke voorzienigheid bestemd en uit deszelfs aard geschikt, om het menschdom als tot een nieuw leven te doen herboren worden, ten einde zóó eenmaal tot zedelijken wasdom en rijpheid te geraken. Wij moeten hier een' trap hooger opklimmen, dan menschelijke wijsheid ons brengen kan: maar des te

zorgvuldiger moeten wij ook hier uit de echte bronnen van het christendom, onze heilige bladen, putten. Wij gaan het christendom beschouwen, niet uit een godgeleerd, ook niet slechts uit een wijsgeerig, maar voornamelijk uit een geschiedkundig oogpunt; en wat is geschiedenis zonder de ware bron, zonder critiek?

De christelijke kerk.

Zoodanig iets, als de christelijke kerk is geweest en nog blijft, had noch de wijsgeerte van Plato, ofschoon zij ook voor Grieken en Romeinen een hoogere godsdienst was, noch ook de oud-Abrahamitische of Mozaïsche godsdienst kunnen te weeg brengen. Zij is toch, gelijk uit de schriften harer eerste geschiedschrijvers, de euangelisten en apostelen, ons blijkbaar is, eene godsdienstige, vooral *zedelijke* maatschappij, die te Jerusalem, den zetel van den ouden Mozaïschen godsdienst, ontstaan, zich van daar over de wereld uitgebreid heeft, en dit vooral tot kenmerk had, dat zij, hoe zij zich ook van lieverlede tot een' staat, tot eene wereldrepubliek vormde, die eigene wetten, eigene overheden, eigene algemeene vergaderingen had, toch, volgens haren aard en hare stichting, geheel aan de burgerlijke maatschappij, op welke zij niet dan *zedelijken* invloed uitoefenen moest, ondergeschikt was. *Mijn koningrijk*, had Jezus zelf gezegd, *is niet van deze we-*

reld, (1) en volgens zijnen uitdrukkelijken wil moest de christen aan Caesar geven wat Caesar's, en Gode geven wat Gode's was. Zij breidde zich naar alle kanten uit, die maatschappij, maar inzonderheid, gelijk wij reeds met een woord hebben aangewezen, naar het westen, naar Griekenland, naar Rome, naar west- en noord-Europa. Daar was 't, dat de apostelen al terstond gemeenten stichtten, gelijk uit de brieven, die ons van hen overgebleven zijn, op te maken is. Zij schreven inzonderheid aan die van klein-Azië, aan de Ephesiërs, aan de Corinthiërs, aan de Thessalonicensen, Philippensen, Colossensen, aan de Romeinen; waarin ook hunne opvolgers, de apostolische kerkvaders, Clemens Romanus, Ignatius, Polycarpus, en andere hen navolgden. En zoo zag men dat nieuwe leven des menschen langs denzelfden weg voortgaan, dien de beschaving der Grieken oudtijds gevolgd was. Maar hoedanig nu was dat nieuwe leven?

Het was als een leven uit de dooden. De christen komt ons daar voor, als wedergeboren, als een geheel ander mensch geworden, dan hij te voren geweest was, als nu eerst eigenlijk gezegd tot het ware leven te voorschijn geroepen. Het was daar: *indien ge niet wordt gelijk de kinderkens, zoo zult ge in het koningrijk der hemelen geenszins ingaan.* (2) Het waren ook de

(1) *Joann. Evang.* XVIII. 36.
(2) *Matth. Evang.* XVIII. 3. vgl. *Luc.* XVIII. 17. *Marc.* X. 15.

eenvoudigste aller menschen, die Jezus zich tot leerlingen verkoos. Voorts was het een geheel *innerlijk* leven, dat nieuwe leven des christens. *Ik zal u*, zeide Jezus tot zijne apostelen, toen hij hen stond te verlaten, *ik zal u tot trooster nalaten den Geest der waarheid, dien de wereld niet kan ontvangen: want zij ziet hem niet, en kent hem niet; maar gij kent hem, want hij blijft bij ulieden en zal in u zijn.* (1) Veel was er in die gemeenten, in die gemeenschappelijke liefdemalen, die *ἀγάπαι* der eerste christenen, wat ook den vroegeren Pythagoreërs eigen was geweest. Ook die wilden alles onderling gemeen hebben, en waren door innige liefde en vriendschap verbonden: maar 't was eene school geweest, die vereeniging van Pythagoreërs, niet ongelijk aan de prophetenscholen der Hebreën; en daaruit waren eerste wijsgeeren, eerste staatsmannen, eerste legerhoofden voortgekomen. De christelijke gemeenten daarentegen strekten niet om hoogbeschaafd, maar om innerlijk goed te worden, en dat wel voornamelijk door de liefde, door *God lief te hebben boven al en zijne naasten als zich zelven.* Men bleef in den burgerstaat dezelfde, die men te voren geweest was, en oefende daar zijne pligten als burger, als krijgsman, ook als staatsman uit. De Corinthiër, christen geworden, bleef voor het uiterlijke leven als alle overige Corinthiërs; de Romein almede als

(1) *Joann. Evang.* XIV. 17. *Zie Initia phil. Plat.* II, 3. 116. 138.

al zijne medeburgers. Maar in die zamenkomsten van christenen, dáár verscheen hij als een geheel ander mensch en als tot eene geheel andere maatschappij behoorende. Geene rangen daar, geene onderscheidingen van geboorte, van stand, van aanzien. Allen waren als wedergeborenen één in rang, één in betrekking. Het waren zamenkomsten van broeders en zusters in den naam van hunnen heer en zaligmaker Jezus Christus, en in de gemeenschappelijke, heilige maaltijden ter nagedachtenis van zijn lijden en dood voor de zijnen, lagen rijken en armen, aanzienlijken en geringen, gebieders en onderhoorigen, heeren en dienstbaren om denzelfden disch aan. Eene diergelijke broedermaatschappij had ook Plato voormaals, in den geest der Pythagoreërs, in 't oog gehad, toen hij een' staat zich verbeeldde, waarin al de jongeren van jaren de ouderen *vaders* en *moeders*, en allen, die gelijk in leeftijd waren, elkander *broeders* en *zusters* noemden. Maar hij vermengde in dien staat het burgerlijke met het zedelijke en zoo kwam hij noodzakelijk tot de grootste ongerijmdheden. De christelijke maatschappij daarentegen was geheel godsdienstig, geheel zedelijk en moest als zoodanig op het burgerlijk leven den weldadigsten invloed uitoefenen. Want hoe meer men daar leerde zijnen naasten als zijn' broeder te beschouwen, zijnen naasten als zich zelven lief te hebben, hoeveel gewilliger en opzettelijker moest men niet zoo doende in den burgerstaat, waar alles

zoo verdeeld en tweedragtig was, alles tot eensgezindheid en onderlinge liefde zoeken te brengen! Maar slaat dit vooral gade.

Als christen, als lid der zedelijke maatschappij was de slaaf aan den heer, maar ook de heer aan den slaaf gelijk. Wat kon meer dan dit aanleiding geven, dat de slaaf, hoe ellendig ook zijn lot was als mensch, als zedelijk wezen zich gevoelde, en ook dat de heer, al kon hij ook regtens over het leven van zijn' slaaf beschikken, menschelijk jegens hem handelde? Ook heeft het christendom er voornamelijk aanleiding toe gegeven, dat in ons Europa tegenwoordig bijna alle voetstappen van slavernij verdwenen zijn, en de volken van Europa als met elkander wedijveren om allen slavenhandel te doen ophouden. Hoe opmerkelijk en treffend wat men dienaangaande in 1838 las! *C'est aujourd'hui* 1er *Août* 1838 *que l'esclavage finit dans les Indes Occidentales anglaises. Demain* 672,000 *noirs, devenus apprentis le* 1er *Août* 1834 *vont entrer en possession de la liberté. Grande et solennelle épreuve, qui honore le gouvernement Anglais, et qui marquera dans l'histoire de la civilisation. C'est un mauvais principe qui meurt pour ne plus jamais renaître chez aucun peuple civilisé. Quelle que soit la difficulté pour les Etats-unis d'émanciper leurs esclaves, cette difficulté doit céder prochainement à la voix de l'humanité. Mais pourquoi*, voegt die Fransche dagbladschrijver er bij, *pourquoi faut-il que la France*

se soit laissé gagner de vitesse dans cette sainte et glorieuse réforme?

Zóó niet de wijsgeeren der oudheid. Men weet, hoe er Aristoteles over dacht. Sommige menschen, zeide hij, zijn slaven geboren en moeten dus altijd slaven blijven. Maar ook Plato zelf, wiens wijsgeerte even als het christendom liefde ademde, wanneer hij over de slaven in zijn staatkundig werk, *de wetten*, handelt, dan maant hij, ja, de heeren aan, om hunne slaven menschelijk te behandelen, maar daar bleef 't ook bij: niets daar nog van afschaffing zoo min van slavernij, als van slavenhandel. Ik beken, dat het vrijlaten van slaven bij de Grieken en vooral naderhand bij de Romeinen noodlottige gevolgen had. Slavenoorlogen zijn daaruit ontstaan. Maar de Romein kwam doorgaans tot dat veelvuldig vrijlaten, ten einde zoo het aantal zijner cliënten te vermenigvuldigen. Doch volgens de beginselen des christendoms liet men vrij, omdat men in den slaaf den christen, d. i. den *mensch* eerbiedigde, en zoo bragten 't ook die zelfde beginselen mede, dat men de slaven zocht op te voeden en op te leiden, ten einde zij eenmaal van hunne vrijheid in den staat het regte gebruik mogten maken. In dat alles heerschte niet zucht tot onafhankelijkheid, die zoo veel kwaad in de maatschappij berokkend heeft, maar streven naar *zedelijke zelfstandigheid*, die tot echt *personele vrijheid* leidt. Wie merkt intusschen uit dit alles niet, hoe die

zedelijke broedermaatschappij, naarmate zij zich over de wereld uitbreidde, meer en meer de staten en volken tot ware menschelijkheid en ware vrijheid brengen moest? En slaan wij acht op den toestand des menschdoms ten tijde van het ontstaan en de vestiging des christendoms, hoe ziet men dan niet in, dat dusdanige wedergeboorte des menschdoms tot een nieuw leven juist te dien tijde eene behoefte voor hetzelve was!

Men heeft over den invloed des christendoms op het burgerlijk en huisselijk leven reeds veel voortreffelijks geschreven. (1) Ik stip hier maar, voor het vatten der wereldgeschiedenis, eenige hoofdpunten aan. Hoe gunstig heeft het ook niet op het lot der vrouwen, op dat der kinderen, op de opvoeding inzonderheid van het opkomend geslacht moeten werken! Naarmate men meer en meer in den mensch *den mensch* vereerde, des te minder kon men de vrouwen in serails opgesloten houden, of er toe besluiten, om misvormde kinderen, als de Spartanen oudtijds, in een poel te werpen: des te meer daarentegen moest men zich op het wel opvoeden en vormen der kinderen toeleggen, en dat wel uit het hooge beginsel des christendoms, dat de mensch niet voor dit, maar voor een volgend, voor een eeuwig leven het aanzijn gekregen had. Ik onthoud mij

(1) Inzonderheid is daarover lezenswaardig *Ed. Ryan, the history of the effects of Religion on mankind.* 1800.

van hierover meer te zeggen, en voeg hier slechts twee plaatsen van mijn' onsterfelijken leermeester in de geschiedenis, Montesquieu, bij: *Chose admirable!* zegt hij: *la religion Chrétienne, qui ne semble avoir d'objet que la félicité de l'autre vie, fait encore notre bonheur dans celle-ci.* (1) De andere plaats, niet minder beroemd, doet ons de waarde des christendoms voor het leven diep beseffen. Het is, waar hij spreekt van de onverzoenlijke misdaden, van de *crimes inexpiables. La religion païenne*, zegt hij, *qui ne défendoit que quelques crimes grossiers, qui arrêtoit la main et abandonnoit le coeur, pouvoit avoir des crimes inexpiables: mais une religion, qui enveloppe toutes les passions, qui n'est pas plus jalouse des actions que des desirs et des pensées, qui ne nous tient point attachés par quelques chaînes, mais par un nombre innombrable de fils, qui laisse derrière elle la justice humaine, et commence une autre justice; qui est faite pour mener sans cesse du repentir à l'amour et de l'amour au repentir; qui met entre le juge et le criminel un grand médiateur, entre le juste et le médiateur un grand juge: une telle religion ne doit point avoir de crimes inexpiables. Mais quoiqu'elle donne des craintes et des espérances à tous, elle fait assez sentir que, s'il n'y a point de crime qui par sa nature soit inexpiable, toute une vie peut l'être; qu'il seroit très-dangereux de tourmenter sans cesse la miséricorde*

(1) *De l'esp. des loix.* XXIV. 3.

par de nouveaux crimes et de nouvelles expiations; qu'inquiets sur les anciennes dettes, jamais quittes envers le Seigneur, nous devons craindre d'en contracter de nouvelles, de combler la mesure et d'aller jusqu'au terme où la bonté paternelle finit. (1) Dit ééne voeg ik er ten aanzien van ons *innerlijk* leven bij, dat ons de geheele zaak nog dieper zal doen doorzien. Wij hebben, hetgeen de ouden zoo niet schenen te beseffen, twee naturen: de eene is in het uiterlijke leven blijkbaar; tot de andere behoort ons innerlijk leven. Voor de eerste is de burgermaatschappij met hare wetten, verordeningen en zeden ingerigt: de tweede is voor het oog des wetgevers, ja ook des regters verborgen. Maar dat innerlijk leven intusschen, hoeveel moet ons dat niet waard zijn! Al dat uiterlijke verdwijnt met onzen dood, maar het innerlijk leven begint hier slechts, om na den dood zich ten volle en ongehinderd te openbaren. Men lette uit dit oogpunt vooral op het christendom. Het is regtstreeks voor het uiterlijke niets: het is geheel tot ons innerlijk bestaan en leven betrekkelijk, om als onsterfelijke wezens hier wel aan te vangen, wat wij bij eene eeuwige voortduring zullen voortzetten. Maar zoo doende tast het, om zoo te spreken, ons wezen diep en in den grond aan, om waarlijk te midden der maatschappij in al onze betrekkingen als burgers, als echtgenooten, als va-

(1) *De l'esp. des loix.* XXIV. 13.

ders, als opvoeders, onze pligten uit de regte beginselen te vervullen. Maar zien wij verder, wat het christendom op den aardbodem uitgewerkt hebbe.

Het christendom en het islamisme.

Het strekte zich van stonde aan, gelijk wij zagen, naar het Westen, naar de wereld der Grieken en Romeinen, en vervolgens naar die der Latijnen en Germanen uit: het heeft ook in Europa en in Amerika stand gehouden. Zoo niet in het Oosten. De herstelling van het oud-Perzische rijk, ten tijde van Artaxerxes, deed weldra de godsdienstleer van Zoroaster den boventoon daar nemen, en naderhand, in de zevende eeuw, verzette zich het islamisme op de geduchtste wijs tegen het christendom. Maar wat was het islamisme?

Het christendom is uit den mozaïschen, maar zoo ook het mahomedanendom of islamismus uit den abrahamitischen godsdienst afkomstig. Ismaël, de zoon der slavin, met zijne moeder, gelijk ons de oude oorkonden van het Oosten leeren, naar de woestijn verdreven, is daar de stamvader der zwervende Arabieren geworden. Nog heden toont de Arabier te Mekka op den dorpel van den Caäba, dien overouden tempel, de voetstappen van Abraham, in den steen ingedrukt. Hier was 't, in dezen heiligen tempel, dat Mahomed van kinds af in den godsdienst van Abraham, in de leer van éénen God onderwe-

zen, nadat hij vervolgens zoo van het christendom als van het jodendom denkbeeld gekregen had, zijnen volksgenooten eene nieuwe leer verkondigde, de leer van éénen God, maar vol van de voortreffelijke zedelijke voorschriften en gevoelens, die het christendom aan het Oosten had opgeleverd. Het was geen christendom, die nieuwe leer, die nieuwe godsdienst. Geen doop dáár bij de aanhangers van Mahomed, uit de wasschingen der proselieten bij de Joden voortgesproten, maar nog geheel, op abrahamitische wijze, besnijdenis. Genoeg, om een scherp onderscheid van christenen en mahomedanen daar te stellen. Maar ook geen bijbel bij hen, zoo min het oude, als het nieuwe verbond; in plaats daarvan de Coran, het boek des propheets, dat bij hen voor heilig gehouden werd. Des te meer oorzaak, dat beide, christenen en mahomedanen, elkander veroordeelden en haatten. Voorts vond men in dien Coran, het heilige boek, veel van den joodschen en christelijken godsdienst overgenomen, als spreuken der wijsheid, lessen voor het leven, bijzonder ook, wat Mahomed aan het christendom geheel verschuldigd was, de leer der onsterfelijkheid. Doch het meeste daarvan was misvormd, en het leven na dit leven had hij in zinnelijke vermaken en wellusten doen bestaan. Alles geschikt, om christenen en mahomedanen geheel en al van elkander te verwijderen. Evenwel, men zegge wat men wil, het is Mahomed geweest, die het geloof aan éénen God,

in tegenoverstelling van veelgodendom, van afgoderij, ook van beschermgoden, het gansche Oosten door heeft doen prediken. Het is Mahomed geweest, die de volken van het Oosten, door verdelging van het Perzische rijk, van den dienst van Ormusd en Ariman nader tot het jodendom en christendom gebragt heeft: het is Mahomed geweest, die, hoe hij dan ook het christendom naar den geest en de zeden van het Oosten wijzigde, toch het belangrijkste voor iederen mensch, het geloof aan een leven na dit leven op goddelijk gezag onveranderlijk vaststelde. Ziet, vrienden! zoo ge niet langer door de vooroordeelen van vroegere eeuwen verblind wordt en voor waarheid houdt wat de geschiedenis ons leert, ziet, wat niet het islamismus in de wereld uitgewerkt en tot stand gebragt heeft. En verzuimt er niet bij waar te nemen, dat het zulks door middel van den oud-abrahamitischen en vooral, wat de hoofdzaak betreft, door middel van den christelijken godsdienst tot stand heeft doen komen. En, zoo gij nog altijd te regt die scheiding des menschdoms in christenen en mahomedanen betreurt, denken wij dan dit in, dat het christendom bij deszelfs ontstaan en vestiging nog te hoog voor het zinnelijke Oosten was, en, zoo iets in de wereld, de godsdienst van Mahomed geschikt was, om eenmaal het Oosten, als daardoor voorbereid, tot het christendom te doen komen.

Voorts, om van dit ons tegenwoordig standpunt

de wereldgeschiedenis te overzien, herinneren wij ons uit de oude geschiedenis de godsdiensten der volken, ook der fijnstbeschaafde, als die der Grieken en Romeinen. Hoe zinnelijk daar nog alles! Overal, om dit ééne slechts te noemen, offeranden, waarmede men als met maaltijden, met spijs en drank, de goden zocht te bevredigen, ja, te verlustigen, en ziet nu, na het ontstaan van het christendom en van het islamisme, ziet de geheele wereld over, nergens, dan alleen waar nog heidenen wonen, nergens ontdekt ge meer offeranden. De muzelman zoowel als de christen eerbiedigt den eenig waren God met lofzangen en gebeden.

Dit brengt ons op de vergelijking der Roomsche pausen en Arabische caliphen, alsmede op den wedstrijd om het heilige graf, zoowel der mahomedanen als der christenen. Beide zal ons den invloed, den oneindig uitgebreiden invloed des christendoms over het menschengeslacht nog vollediger doen opmerken.

De Roomsche pausen en de Arabische caliphen.

Die zedelijk-godsdienstige broedermaatschappij, welke wij de christelijke kerk noemen, hoe geheel zij volgens hare natuur en stichting tot heil des menschdoms moest strekken, heeft desniettegenstaande, als uit menschen van onderscheiden aard en gedrag bestaande, te midden van oneindig veel goeds, ook

veel kwaads veroorzaakt. Zij was uit het jodendom ontstaan. De eerste gemeente is die van Jerusalem geweest, door de apostelen gesticht, en had aan haar hoofd gedurende dertig jaren Jakobus, den *regtvaardigen* bijgenaamd, wiens brief aan de christenen lessen bevat der diepste zedekunde, om wel te leven en wel te handelen. Naar het voorbeeld dier gemeente zijn de overige zoo door de apostelen zelve als door anderen gesticht. Maar niet alle hadden zij *Jakobussen* tot opzieners. Zoo menigeen dier opzieners of bisschoppen in vervolg van tijd handelde meer uit staatkundige, dan uit zedelijke, echt euangelische grondbeginselen. Ook vatteden vele niet of wilden niet vatten, wat de Heiland der wereld met zijn koningrijk bedoeld had; zij verstonden er door, als ieder der apostelen eerst gewaand had, een aardsch rijk, even als dat van David bij de joden geweest was; of, al begrepen zij ook, dat zulks voor den tegenwoordigen tijd niet pastte, toch beschouwden zij zich zelve als priesters, ja, als hoogepriesters in dit Godsrijk, en als midden tusschen God en het menschdom staande, of ook wel als propheten, die als van Godswege geroepen waren, om vorsten en koningen hunne pligten onder 't oog te brengen, en zelfs over hen te heerschen. Van daar dat oppergezag van bisschoppen, van aartsbisschoppen, van patriarchen, bijzonder van de Roomsche pausen, overeenkomstig in velen deele met den Mozaïschen godsdienst, maar met den geest des christendoms

lijnregt strijdig. En zoo gebeurde 't dan ook, dat die eenvoudige, algemeene broedermaatschappij, in plaats van zedelijk ter bevordering van de zaak der staten werkzaam te zijn, het voorkomen eener hierarchie kreeg, waaraan de geheele christenwereld zich scheen te moeten onderwerpen. Wat zeg ik? Bij geen volk, in geen deel der geschiedenis is de tyrannij ondragelijker geweest, dan in die zelfde christelijke hierarchie. Zij tastte zelfs het innerlijk leven des menschen aan, en bragt het geweten op de pijnbank. Zóó ontaardde, gelijk 't gaat, het hoogste goed in het hoogste kwaad.

Iets dergelijks, schoon niet met dien gewetensdwang gepaard, zag men ook in het Oosten onder de mahomedanen plaats grijpen. Even als de eerste toezieners of bisschoppen der christengemeente, zoo waren ook in het begin de caliphen in leven en handel hoogsteenvoudig. Ofschoon zij ook over de schatten van het Oosten tot eigen pracht en luister te beschikken hadden, zochten zij er de armen mede te helpen, en zelve droegen zij den staf en zak des armen pelgrims. Maar nadat de zetel des caliphaats van Medina naar Damascus en van daar naar Bagdad overgebragt was, toen ook werden die nederige voorgangers en bevelhebbers der geloovigen Aziatische vorsten en heerschten daar op hunnen troon naar willekeur en met oud-Perzische pracht en weelde. Zoo ging het, volgens den loop der menschelijke zaken, in het rijk van Mahomed en zoo ook in de christe-

lijke kerk. Maar weldoen aan de armen, dat liefdebeginsel des christendoms, is toch nog steeds zoowel bij de Arabieren en Turken, als bij de christenen in Europa godsdienstzaak gebleven, en hoeveel gruwzaams er ook in de kerk ten tijde der middeneeuwen en naderhand bedreven is, het is niet te ontkennen, dat dit zelfde beginsel van weldadigheid en hulpbetooning aan ongelukkigen stand heeft blijven houden en oneindig veel nuttigs en heerlijks te weeg gebragt heeft. Verplaatst u te Rome aan het einde der zesde eeuw, toen die luisterrijke hoofdstad der oude Romeinen en nu de zetel der patriarchen tot den deerniswaardigsten toestand gebragt was. *Rome had reached*, het zijn de woorden van Gibbon, *about the close of the sixth century, the lowest period of her depression. By the removal of the seat of empire, and the successive loss of the provinces, the sources of public and private opulence were exhausted; the lofty tree, under whose shade the nations of the earth had reposed, was deprived of its leaves and branches, and the sapless trunk was left to wither on the ground. The ministers of command, and the messengers of victory, no longer met on the Appian and Flaminian way: and the hostile approach of the Lombards was often felt and continually feared. The inhabitants of a potent and peaceful capital, who visit without an anxious thought the garden of the adjacent country, will faintly picture in their fancy the distress of the Romans: they shut or opened their*

gates with a trembling hand, beheld from the walls the flames of their houses, and heard the lamentations of their brethren who were coupled together like dogs, and dragged away into distant slavery beyond the sea and the mountains. Such incessant alarms must annihilate the pleasures and interrupt the labours of a rural life: and the Campagna of Rome was speedily reduced to the state of a dreary wilderness, in which the land is barren, the waters are impure, and the air is infectious. Curiosity and ambition no longer attracted the nations to the capital of the world: but if chance or necessity directed the steps of a wandering stranger, he contemplated with horror the vacancy and solitude of the city, and might be tempted to ask, where is the senate, and where are the people. (1) In deze diep ellendige tijden was 't Gregorius I, die, door zijne geboorte en bekwaamheden tot patriarch verheven, zijn aanzienlijk vermogen niet tot pracht en praal, maar ter verpleging van zijne verarmde natuurgenooten, en tot uitbreiding van het christelijk geloof besteedde, door zeven kloosters in Italië en Sicilië te stichten. En zoo zorgde hij niet alleen voor Rome en Italië, maar breidde zijnen invloed verder uit; de orde der Benedictijnen toch, door hem begunstigd, plantte zich ten westen overal voort, in Frankrijk, Spanje, tot zelfs in Brittannië en deed al het mogelijke om menschen en landen tot het christendom te bekeeren.

(1) *Hist. of the decl. and fall of the Rom. emp.* Vol. VIII. p. 129.

Wat Europa in die tijden van barbaarschheid en verwoesting aan die monnikenordens niet al te danken heeft gehad, is niet te gelooven. Zij wijdden zich geheel en onverdeeld aan de zaak des christendoms, en dat was tevens de zaak der menschheid, toe. Overal door hun toedoen in Europa plaatsen van herbergzaamheid, *hospitia*, om ook in de gevaarlijkste streken reizigers op te nemen en van het noodige te voorzien: ten blijke nog heden het klooster der Augustijnen op den grooten St. Bernard. Het is aan dat zelfde beginsel van weldadigheid en hulpbetooning, dat de beroemdste der ridderorden, de Duitsche ridders, die het tegenwoordige Pruissische rijk gesticht hebben, hunnen oorsprong te danken hebben gehad. Even als de ridders van Malta zijn zij van het *nosocomium* of ziekenhuis in het heilige land afkomstig, aldaar tot verpleging en genezing der kruisvaarders opgerigt. De pausen verhieven deszelfs opperhoofden, ter belooning hunner weldadigheid en menschlievendheid, tot den ridderstand en maakten er eene bijzondere orde van. Er is steeds in het christendom, hoe verdorven ook de zeden der kerk mogten worden, een beginsel van het goede gebleven: en dat kon ook niet anders, daar het in den aard zoo goed was, en niet dan liefde ademde. Men erkent dat allerwege in die onophoudelijke pogingen, ook der willekeurigste pausen, om de christenheid zedelijk te verbeteren. Wat heeft daartoe ook zelfs Hildebrand, die geduchtste aller despo-

ten, niet gepoogd en bewerkt! Hoedanig ook weder eenmaal in vervolg van tijd de toestand der kerk en der menschheid moge worden, men vreeze niet! Het christendom heeft in zich zelf een beginsel van zedelijke verbetering, en dat is onveranderlijk.

De oorlogen om het heilige land, zoo der mahomedanen als der christenen.

Men verwondert zich nu niet meer, als vóór eene eeuw, over de kruistogten der christelijke volken in deiddeneeuwen naar het heilige land. Robertson, Gibbon en bijzonder Heeren hebben het zonderlinge dier oorlogen uit den geest dier tijden verklaard. De Germanen waren tot ontwikkeling hunner krachten gekomen, als oudtijds de Grieken, toen zij die heldentogten naar Colchis en Troas ondernamen. En geen wonder, dat zij zoo naar Palaestina togen. Als christenen was hun dat land, gelijk het voormaals den joden geweest was, het *heilige land.* Dáár was hun Christus geboren, dáár had hij geleefd, dáár was hij gestorven: dáár nog heden zijn graf, werwaarts men sedert eeuwen van alle oorden bedevaarten ondernomen had. En daar nu dat land, dat graf in handen der ongeloovigen gevallen was, hoe kon 't anders, of in dien heldentijd der Germanen trok men daarheen, om met de wapenen in de vuist dat heiligdom aan die onheiligen en vervloekten te ontweldigen? Doch zonderling blijft het ons nog, dat om datzelfde hei-

ligdom, gedurende die twee eeuwen, niet minder de mahomedanen dan de christenen gekampt hebben. De Coran, meen ik, lost ons dat vraagstuk op. Mahomed, gelijk wij daar lezen, had hooge achting voor Jezus. Zich zelven beschouwde hij als den hoogsten, den laatsten der propheten; maar die vóór hem geweest waren, vereerde hij, als Adam, Noach, Abraham, David, en bovenal den voorlaatsten der propheten, Jezus. Hoe afkeerig dus ook zijne navolgers van de christenen en hunne zeden waren, het christendom toch, ten minste dien vereerenswaardigsten der vroegere propheten verachtten zij niet, ja, zij gordden zich zelfs aan, om dat land der oudste propheten en het graf, het heilige graf van Jezus te bemagtigen en te verdedigen. Het mahomedanendom, ik heb 't gezegd, en hoe meer men den Coran leest, des te meer zal men er zich van overtuigen, het is vol van christelijke beginselen: en inderdaad, het is volgens het beleid der Voorzienigheid een middel geweest, om die heilzame beginselen over de wereld uit te breiden. Men ziet intusschen uit dat alles nog te meer, wat het christendom voor het menschdom geweest zij.

De herleving der letteren, zoo in het Oosten als in Europa.

Wij hebben zoeken na te gaan, wat het menschdom *vóór* en ook wat het *na* het ontstaan des chris-

tendoms geworden is. Toen te midden dier heilige oorlogen de steden in Italië en elders in Europa grootendeels staten en gemeenebesten werden, en naderhand in die staten, vooral te Florence, kunsten en letteren opkwamen, en men daar zelfs weder eene eeuw van Pericles en Augustus scheen te beleven, zoo was zulks wel gewis niet aan den christelijken godsdienst toe te schrijven. Dat alles gebeurde op nieuw, gelijk het oudtijds in Griekenland te Athene en te Rome had plaats gehad. Maar het christendom had daar invloed op. Deszelfs beginselen deden in de staten de zucht tot personele of individuëele vrijheid nog te meer opkomen en heerschende worden: en gelijk het van den beginne aan een nieuw leven aan alles gegeven had, zoo zag men het ook in de poëzij, in de letteren, in de beeldende kunsten der Italianen, doorstralen. Men leze de *stances* van Petrarca op zijne Laura, de *divina Commedia* van Dante, het *Gerusalemme liberata* van Tasso, en vergelijke dat een en ander met de *elegiën* van Tibullus en de *Aeneis* van Virgilius, ontwaart men daarin niet allerwege veel van den geest en de beginselen des christendoms, inzonderheid in de epische gedichten, die uit de *comedia nova* ontstaan zijn, het *Paradise lost* van Milton, en de *Messiade* van Klopstock? En slaan wij de gewrochten der Italiaansche kunst, de meesterstukken van Raphaël, van Guido Reni, van Correggio gade, zien wij dan niet, hoe zij inzon-

derheid bij het afmalen der Madonna's het diep christelijk gevoel der vrouw hebben trachten uit te drukken? Heeft het christendom niet aanleiding tot de schoonste, waarlijk majestueuze tempels, zoo te Constantinopel als te Rome en ook elders in Europa gegeven? Kunstzin heeft bij de Italianen voortreffelijk doen schilderen, doen beeldhouwen, ook heerlijke gewrochten der bouwkunst doen ontstaan; maar zijne *idealen* is steeds de Italiaan aan zijnen godsdienst verschuldigd geweest. Evenzoo hebben wij over de Arabieren, wat hunne letteren en wetenschappen betreft, te denken.

Het islamismus heeft evenmin hunne letteren en wetenschappen, als het christendom die der Italianen en Europeërs doen geboren worden: maar het heeft daar almede den grootsten invloed op uitgeoefend. De Coran van Mahomed is vol poëtische beelden en bevat tevens de kern van de zedeleer der Arabieren. Zij hebben aan de schriften der oude Grieken voornamelijk hunne wetenschappen te danken gehad, even als wij, Europeërs, er die aan verschuldigd zijn. Maar voor het beoefenen aller wetenschappen, hoedanige ook, moet goede moraal ten grondslag liggen, zullen zij uit de regte beginselen tot de heilzaamste einden beoefend worden. En hoeveel dus heeft het geheele Oosten niet door het christendom gewonnen, daar Mahomed's zedeleer, gelijk wij zeiden, zoo grootendeels uit het heilige boek der christenen geput is! Ik laat nu voort-

aan het Oosten daar, om mij meer opzettelijk tot het christendom in Europa en Amerika te bepalen. Maar dat men toch eenmaal, aldus door de geschiedenis voorgelicht, ophoude, Mahomed voor een' vuigen bedrieger en winstzoeker, ja, voor een monster uit te krijten, gelijk men hem in de middeneeuwen er voor uitgekreten heeft. Hij was een enthusiast, en beging bij gevolg, als enthusiasten doen, veel onzinnigs. Maar in den grond is hij de hersteller en voorvechter van den oud-abrahamitischen godsdienst. En was het niet nieuw, wat men voor hem uitriep? *er is maar één God en Mahomed is zijn propheet.* Die zelfde overoude leer, zoo als hij die beleden en gepredikt heeft, was vol van de voortreffelijkste grondbeginselen des christendoms, waarvoor en hij zelf en het Oosten te zijnen tijde vatbaar was.

De geest des christendoms, inzonderheid in de Germaansche volkenwereld blijkbaar.

De Germaansche wereld had zich welligt, ook zonder het christendom, zóó kunnen vormen en zóó over de wereld kunnen uitbreiden, als wij zulks hierboven nagegaan hebben. Daartoe was geen nieuw levensbeginsel noodig, evenmin als zulks ter vorming en uitbreiding der beide voorgaande volkenwerelden vereischt was geworden. Maar in de wijze, waarop zich die wereld ontwikkeld en een vast ka-

rakter gekregen heeft, daarin ziet men den geest des christendoms heerschen. De kerkhervorming der zestiende eeuw heeft daartoe, zoo als wij reeds aangemerkt hebben, aanleiding gegeven. Zij was toch niet, wij hebben 't reeds te kennen gegeven, zij was niet slechts op nieuw eene poging ter zedelijke verbetering der geestelijken en wereldlijken, maar eene herstelling der oorspronkelijke christelijke gemeenschap en leer. Men wilde niet meer die hierarchie, noch dat heerschen van den bisschop te Rome over vorsten en koningen. Vooral verzette men zich tegen dien gewetensdwang der priesters. Men voelde zich als christen en als zedelijk wezen voor God, maar niet voor menschen, verantwoordelijk. Zoo onttrok men zich, geheel Germaansch-Europa door, aan het gezag dier kerk, hoezeer ook door zoo vele eeuwen gevestigd en geheiligd; zoo zocht ieder christen, ieder christenvorst, ieder christenland tot die zelfstandigheid te geraken, die het doel der eerste christenen en christengemeenten geweest was. Zoo scheidde zich de Germaansche volkenwereld, tot nu toe steeds met de Latijnsche vermengd, van de Latijnsche af en kwam nu tot besef van eigen aard en vermogen. Onberekenbaar, wat daardoor het christendom in Europa gewonnen heeft, maar onberekenbaar tevens, wat het daardoor de volken van Europa heeft doen winnen. Zij waren te voren aan pausen en prelaten, ook in het staatkundige, onderworpen geweest; nu kwamen zij tot staatkun-

dige vrijheid en zelfstandigheid: hetgeen zich vooral in onze republiek der vereenigde Nederlanden heerlijk openbaarde. Van dien tijd toch af zijn wij gaan leven en heeft onze geschiedenis een eigen karakter gekregen. Maar zoo ook Duitschland en het geheele Noorden; inzonderheid Engeland. Onder Elizabeth is eerst Engeland *Engeland* geworden en heeft zich door zeevaart en handel, gelijk *wij* reeds te voren, over de wereld gaan uitbreiden. Die afscheiding, ik beken 't, van noord- en zuid-Europa heeft voor zuid-Europa noodlottige gevolgen gehad. Maar zij lag in den aard der volken, gelijk vooral uit het onderscheid der Germaansche en Latijnsche talen op te maken is. En die poging om zich aan dat dwangjuk der hierarchie te onttrekken, was ook het Zuiden niet vreemd geweest. Hoe ijverde niet reeds daartegen de hersteller der letteren en wijsgeerte in zuid-Europa, Petrarca reeds! En heeft men niet, na de hervorming in Germaansch-Europa, iets dergelijks in Italie onder Paulus Sarpi, schoon vergeefs, ondernomen? Maar ook, al zijn die pogingen steeds vruchteloos geweest, gansch Europa heeft sedert meer en meer leeren beseffen, dat de opperhoofden en gezagvoerders der kerk tot hunnen geestelijken werkkring, die reeds zoo uitgebreid en belangrijk is, moeten bepaald blijven, maar zich niet regtstreeks met het wereldlijke mogen inlaten. Maar hoe dan ook de hervorming op zuid-Europa moge gewerkt hebben, de herstelling des christendoms tot

deszelfs eerste zuiverheid, het is niet uit te drukken, hoe heilrijk die voor *ons* Europa geweest is. Villers en Heeren en sedert zoo vele der eerste geschiedkundigen en godgeleerden hebben dit onderwerp als uitgeput. Het is ook niet in de zeventiende of achttiende, maar in deze onze negentiende eeuw geweest, dat men die herstelling der reine euangelieleer diep en grondig heeft gaan navorschen. Ons is het hier niet om de gevolgen, maar bijzonder om den geest des christendoms te doen, zoo als die in de Germaansche wereld blijkbaar is geweest. En zoo mogen wij wel inzonderheid op die geheel eenige broedergemeente, die onder den naam van *vriendenmaatschappij* in Engeland opgekomen is — ik bedoel de *kwakers* — het oog vestigen. Hoe zonderling ook dat verschijnsel in de kerkgeschiedenis moge geweest zijn, en hoe veel ongerijmds, ja belagchelijks men in die maatschappij gevonden moge hebben, zij had dit van het echte, van het oorspronkelijke christendom, dat derzelver leden zich geheel van alle bemoeijingen met de staatkundige zaken onthielden, maar door hun gedrag en wandel, door hun bedrijf in de zamenleving, vooral door hunne grondbeginselen het goede in de staten zochten te bevorderen. Ten voorbeelde strekke, wat William Penn in de zeventiende eeuw voor Amerika ondernomen en tot stand gebragt heeft. Hij vertrok in 1681 naar noord-Amerika, alwaar het Engelsche gouvernement hem eene groote uitgestrektheid lands had ge-

geven. Van dit geschenk echter wilde hij ten koste van de inboorlingen geen gebruik maken, maar zijn regt latende varen, kocht hij het land van hen, en stichtte aldaar den staat van Pensylvanie, welke spoedig door zijnen invloed en wijze wetten tot eenen aanzienlijken bloei geraakte. Bijzonder echter kenmerkte zich de aard zijner wetgeving door de onbekrompene beginselen, welke hem hierin bezielden, daar hij volkomene verdraagzaamheid en vrijheid van godsdienst benevens gelijkheid van regt op den voorgrond stelde. Dat bragt de geest des christendoms mede, en iets dergelijks had hetzelve reeds eene eeuw vroeger, schoon door andere christenen dan de kwakers, door de Jezuïten, in het zuiden van datzelfde werelddeel, in Paraguai, gepoogd en bewerkt. De leër der Jezuïten was wel gewis die van het reine christendom niet, en in al hun bedrijf zochten zij meer de belangen hunner orde, dan de zaak der christenheid te bevorderen. Maar desniettemin hebben zij, als christenen, zoowel als Penn, den grondslag van de ware beschaving der nieuwe wereld gelegd. Vernemen wij van Robertson hunne verdiensten hieromtrent: *they found the inhabitants in a state little different from that, which takes place among men, when they first begin to unite together; strangers to the arts; subsisting precariously by hunting or fishing; and hardly acquainted with the first principles of subordination and government. The Jesuits set themselves to instruct and to*

civilize these savages. They taught them to cultivate the ground, to rear tame animals, and to build houses; they brought them to live together in villages; they trained them to arts and manufactures; they made them taste the sweets of society, and accustomed them to the blessings of security and order. (1) Het werk intusschen der Jezuïten, hoe schoon en heilzaam ook, is voorbijgaande geweest, als niet uit de regte bron voortgevloeid. Want zij zouden, om zoo te spreken, de zaak des christendoms er aan gegeven hebben, om hunne orde in stand te doen blijven en te doen heerschen. Zóó niet Penn, zóó niet de kwakers. De geest des christendoms, zoo als die liefde ademt, en tot zedelijke vrijheid en zelfstandigheid brengt, heeft steeds die vriendenmaatschappij bezield, en het zijn die zelfde kwakers geweest, die in Engeland en Amerika tot allerlei liefdadige gestichten, maar ook, tot afschaffing des slavenhandels, meer dan eenig ander soort van menschen, aanleiding gegeven hebben.

Hét blijkt ons zoo al meer en meer, niet alleen wat het menschdom door zich zelf *tijdens* het christendom is geweest, maar ook wat het *door* het christendom geworden is. En wat zegt gij er nu van, vrienden! moet dit niet ons standpunt ter beschouwing der wereldgeschiedenis zijn? Wij zijn met onze

---

(1) Robertson, *Hist. of the reign of the Emp. Charles V. Works.* Vol. VI. p. 204.

voorgaande onderzoekingen op zekere hoogte gekomen, om de vorming der Latijnsche en vervolgens der Germaansche wereld waar te nemen. Maar hoe veel dieper doet ons nu de geschiedenis des christendoms den geheelen geest der nieuwe geschiedenis doorzien! Het was voor Polybius niet genoeg, de lotverwisseling der Grieksche staten en die van Rome na te gaan. Zelf wijsgeer en staatsman zijnde, stelde hem wijsgeerte en staatkunde in staat, om het innerlijke leven der staten, derzelver wetten en regeringsvormen, bijzonder die van Rome, regt te kennen, en daaruit derzelver oorsprong, bloei en verval af te leiden. Dat is, dunkt mij, voor ons hier, op dit ons standpunt, het christendom. Het is reeds veel voor ons, uit een wijsgeerig en staatkundig oogpunt de geheele nieuwe geschiedenis en de lotverwisseling daarin der volken te beschouwen; maar zelve christenen zijnde en diep beseffende de beginselen des christendoms, nemen wij nog daarenboven van dit ons hooge standpunt waar, hoe het christendom steeds op het inwendige leven des menschdoms gewerkt heeft. Het is er mede gegaan, als met alles, ook zelfs met het beste:

Het goede, dat God schonk, bedierven steeds de menschen.

Er is in Europa eene priesterregering uit voortgekomen, die nog erger, nog zedeloozer, nog dieper bedorven was, dan die was geweest, waartegen het zich bij zijne opkomst onder de Joden verzet had.

Maar hoe ook misvormd en bijna onkenbaar geworden, deszelfs beginselen, zoo als wij gezien hebben, bleven toch steeds op het inwendige leven des menschdoms tot deszelfs zedelijke verbetering en hooge beschaving, gestadig werken. En wilt ge zien, hoe volstrekt noodzakelijk het ons is en welke er de gevolgen van zijn, wanneer men het verlaat en er de beginselen der wijsgeerte en staatkunde voor in plaats wil stellen, herinnert u dan met mij, wat de voorgaande eeuw, tot waarschuwing aller volgende eeuwen, heeft opgeleverd.

De achttiende eeuw en de Fransche omwenteling.

Niets is den mensch, die naar het goede streeft, meer eigen, dan de zucht om alles te overdrijven. Maar die Fransche omwenteling tegen het einde der achttiende eeuw, die pest voor Europa en het menschdom, is nog aan iets anders toe te schrijven. Zij kreeg aanleiding om uit te breken door de vrijheidszucht der Engelsche coloniën in Amerika; doch hare beginselen lagen niet in Germaansch, maar in Latijnsch-Europa, en wel inzonderheid in Frankrijk. Frankrijk was nooit regt tot kerkhervorming kunnen komen. De vruchten der pogingen, daartoe door haar aangewend, waren burgeroorlogen om staatkundig oppergezag geweest, en nadat het Richelieu en Lodewijk XIV gelukt was, dezelve

geheel te onderdrukken en deze nu ook, alsmede derzelver opvolgers, despotisch over dat rijk regeerden, toen ging men aan het overdrijven. In plaats van echt christelijke beginselen te herstellen en in werking te doen komen — de bedoeling, gelijk wij weten, van den wijzen en braven Fénélon — verhief men zich boven dat christendom en zocht de philosophie der ouden, of liever zekeren natuurgodsdienst, *een' godsdienst*, zoo als men 't noemde, *der rede*, het menschdom op te dringen. Veel goeds en voortreffelijks is er uit dat streven naar het goede, hoedanig het dan ook was, voortgekomen. De heerschzucht en het geweld der geestelijken en wereldlijken is er door bedwongen, en wie leest niet nog heden met genoegen de meesterstukken van Voltaire, en bijzonder die van J. J. Rousseau? Maar men verhief zich te hoog. In plaats van de maatschappij te verbeteren, wat het doel des christendoms was, verdichtte men eene maatschappij, terwijl men intusschen de bestaande, zoo bedorven die was, in dien zelfden toestand blijven liet. (1) De gevolgen daarvan voor Frankrijk en Europa, het kon niet anders, waren verderfelijk. Het christendom is voor alle menschen geschikt; maar de hooge natuurgodsdienst, hoe weinigen konden dien vatten, en die weinigen, die wijsgeeren, hoe luttel baatte hun dezelve

(1) Ik heb hiervan elders gewaagd. Zie *Brieven over het beoef. der wijsg.* Br. VI.

voor hun leven en handelen! En toen ieder, het lage gemeen ook zelfs, daar deel aan ging nemen en zich boven het christendom poogde te verheffen, hoe ellendig werd toen de toestand van Frankrijk niet! Men weet dat te wel, dan dat ik er meer van zou behoeven te zeggen. Maar merken wij op, hetgeen in deze onze negentiende eeuw meer en meer begint te blijken, hoe ijdel niet alleen, maar ook hoe hoogstgevaarlijk toen voor Europa die pogingen der Fransche wijsgeeren geweest zijn. Want wij Europeanen, wij zijn niet als alle beschaafderen onder de Grieken en Romeinen, *philosophen,* maar in de eerste plaats *christenen.* Aan den christelijken godsdienst zijn wij onze opvoeding en eerste opleiding verschuldigd. Wij zijn eenmaal leden der christelijke gemeenschap geworden. Het christendom heerscht bij gevolg in onze zeden, in onze gebruiken, in onze wetten. Hoe hagchelijk dus dat aan te tasten! De geheele maatschappij brengt men daardoor, gelijk het in de Fransche omwenteling heeft plaats gehad, in eene gansch onnatuurlijke stelling, ja, wat meer is en helaas! niet minder in die zelfde omwenteling gebleken is, men brengt de maatschappij zoo doende tot volslagen wanorde, tot regeringloosheid, zoodat er alles het onderste boven gekeerd wordt. Want is 't niet zoo? het gemeen kwam aan het oppergezag, en alwie door beschaving en braafheid uitmuntte, hij moest of vlugten, of op het schavot als misdadiger zijn leven eindi-

gen. Dat zijn er de gevolgen van, wanneer men het christendom verlaat en er zich hoog boven verheven waant:

—— tolluntur in altum
Ut lapsu graviore ruant.

Wij ijzen nog heden bij de herinnering van al wat te dien tijde in Frankrijk en Europa voorgevallen is. Frankrijk, ja, heeft zich gered. Napoleon heeft met krijgsdwang dat kwaad in Frankrijk beteugeld. Napoleon heeft door zijne krijgsbedrijven en roemrijke overwinningen Frankrijk weder over Europa doen heerschen. Napoleon heeft, bij het slagen van genoegzaam al zijne ondernemingen, grootendeels zijne plannen om een wereldrijk te stichten, zien gelukken. Maar het rustte niet op Germaansche, op Europesche, dat is op christelijke beginselen, dat wereldrijk; het stortte ook oogenblikkelijk in, toen de Germaansche wereld, uit beginselen het christendom waardig, dat gewrocht der Latijnsche aanrandde. En wat ziet men heden? Bekrompen was de staatkunde van Napoleon, hoe wijd hij zijn rijk ook zocht uit te breiden. Zij bepaalde zich tot Frankrijk en liet voor het overige gansch Europa verkwijnen. En nu daarentegen, nu, na den val des tyrans, alle staten, alle volken in Europa weder uit de beginselen hunner voorgeslachten leven en handelen, hoe ziet men nu niet Europa, ja Frankrijk zelf, door nijverheid en handel bloeijen, hoe ziet

men niet Europa meer en meer, volgens deszelfs bestemming, aan 't hoofd der beschaafde wereld komen en er zich langzamerhand en geregeld, maar met kracht over uitbreiden!

De tegenwoordige toestand der Germaansche wereld.

Ik ben huiverig om iets van onze toekomst te zeggen. De aanstaande lotgevallen der Germaansche wereld zijn mij, als een' ieder onzer, onbekend. Maar hetgeen ik hierboven aangeroerd heb ten aanzien van de vereeniging der vroegere Europesche volkenwereld, die der Grieken en Romeinen, nadat zij tot volle kracht en luister gekomen was, met het Oosten, hoe meer ik daarover nadenk, des te duidelijker wordt het mij, dat wij weder tot zoodanige vereeniging staan te komen. Niet dat er weder geschieden zal, hetgeen toen geschied is, en wij er ons bij bepalen zullen, om op nieuw, als de Grieken in dien tijd, een Alexandrië, of, als de Romeinen naderhand, een Constantinopel in het Oosten te gaan stichten: de ouden woonden in republieken, die in den grond steden waren, en zoo bouwden zij dan in het Oosten eene hoofdstad, die daar een middenpunt van Europesche en Oostersche beschaving werd: wij handelen in dat alles geheel anders en minder bekrompen. En hoe dat zijn zal, moet de tijd leeren. Maar het Russische rijk, daar in het

noordoosten onzer Germaansche wereld, het is opmerkelijk, hoeveel overeenkomst hetzelve met het oude Macedonische heeft. Evenzoo is het half Europeesch, half Aziatisch: evenzoo is het eerst laat tot beschaving en gezag gekomen: evenzoo heeft het zich voornamelijk naar het oosten uitgebreid. Hoe gelijkvormig is ook niet beider beschaving geweest! Dáár was 't Philippus, die te Thebe in Epaminondas zijn' leermeester in de Grieksche staatkunde en krijgskunst vond: hier Czaar Peter I, die eveneens in beschaafd Europa, in Duitschland, in Engeland, vooral in Holland zich vormde, om zelf zijne Moskovieten menschelijk te maken en wel te regeren. Beide ook waren eveneens voor hunne natie de grondleggers harer zeemagt, de eerste door het nemen van Olynthus, de laatste door het stichten van Petersburg. Die gelijkheid voorzeker is treffend. En gelukte 't den zoon van Philippus, om het Oostersche rijk, dat zich aan de volkenwereld der Grieken en Romeinen aansloot, het Perzische, na vele veldslagen, te bemagtigen, zoo ook hebben de opvolgers van Czaar Peter steeds met de Turken, die aartsvijanden der Latijnen en Germanen, oorlog gevoerd, en de gelijkheid zou volkomen zijn, indien het tegenwoordige opperhoofd van dit reeds zoo magtig en kolossaal rijk, die eertijds voor Europa zoo geduchte Turken, als Alexander de Perzen, aan zijne heerschappij onderwierp. Doch, om niet te spreken van de belangen der overige Europesche mo-

gendheden, die met die van Rusland niet mogten overeenkomen, er is te veel vastheid in de staatkunde van Europa, om zoo ligtvaardig als Alexander een' door zoo vele eeuwen gevestigden troon omver te werpen. En — laat ons 't opmerken en er ons over verheugen — men staat in de tegenwoordige eeuw minder naar uitbreiding van heerschappij, dan naar bevestiging van magt en daartoe zoekt men inzonderheid door middel van volksbeschaving, algemeene volksbeschaving, te geraken. Wat het christendom hiertoe, van deszelfs ontstaan af aan, vermogt heeft, is ons hierboven reeds gebleken: dat hiertoe, tegenwoordig vooral, geheel Germaansch-Europa en bijzonder Rusland het christendom wil doen dienen, toont ons de geschiedenis der bijbelverspreiding, sedert het begin dezer eeuw, ten duidelijkste aan: en, zoo iets ter wereld, geeft dit voorzeker ons voor onze toekomst de beste vooruitzigten. Het christendom, om er dit nog bij te voegen, heeft twee eigenschappen, die het meer dan iets anders, wat het ook zij, ter bevordering van de belangen der menschheid doen strekken. Het breidt zich, volgens deszelfs aard en natuur, in het oneindige uit. De geschiedenis der christenkerk heeft dat te allen tijde bewezen. Maar dan ook ten andere, het heeft eene kracht om zich staande te houden, die onweêrstaanbaar is. Ziet 't aan Constantinopel, het tweede Rome, zoo als het bij deszelfs stichting genoemd werd. Het was, zoo als Gibbon te regt op-

gemerkt heeft, van den beginne aan een christenstaat. Geen heidendom daar, geene heidensche tempels of heidensche eerdienst. Het werd bij de grondlegging geheel en onverdeeld aan het christendom gewijd. En wat was er het gevolg van? Het gansche Romeinsche rijk, zoover het zich uitgebreid had, werd door de barbaren verwoest; Rome ook zelfs, het oude Rome werd eene prooi voor Alaric, voor Attila, voor Genseric en wie niet al! Maar Constantinopel, door éénen geest, door den geest des christendoms bezield, het trotseerde standvastig al die gevaren, en stond daar te midden van de duisternis der middeneeuwen tot de vijftiende eeuw toe ongeschonden, in volle pracht en luister daar op de grenzen van Europa en het Oosten. En dat Rome, hoezeer ook in die tijden geteisterd, toch nog heden, als oudtijds, de eeuwige stad genoemd wordt, waaraan heeft het dit anders dan aan het christendom te danken?

Ons standpunt ter beoefening der wereldgeschiedenis. Waartoe moet het ons dienen? Hoe de historische critiek te beoefenen.

Zoo dan moet voor ons, in deze onze negentiende eeuw, zoo wij niet alleen wat verder dan Polybius willen zien, maar ook de nieuwe geschiedenis, van den val des Romeinschen gebieds in het westen af aan, diep trachten te doorgronden, het christendom

ons standpunt van beschouwing zijn. Maar waartoe moet ons dat dienen? Want zeker, door de geschiedenis er op gebragt te zijn geworden, om er de geschiedenis zelve des te beter door te beoefenen, dit is veel, maar het mag ons niet genoeg zijn. Wij moeten vooral, door dáár te staan en van dáár de geheele wereldgeschiedenis te beschouwen, vooreerst, gelijk ons van zelfs in 't oog valt, den mensch en de menschelijke zaken grondig leeren kennen, maar dan ook, bij die beschouwing, trachten na te vorschen en in te zien, hoe ver ons geslacht het reeds, in al wat ons waarlijk belangrijk is, gebragt heeft, en wat ons nog heden te doen staat. Daar denken wij doorgaans niet genoeg om; en hoe zouden wij 't ook, daar wij 't nog omtrent de vraag aller eeuwen, hoe wij toch over 's menschen voortgang te oordeelen hebben, voortdurend met elkander oneens zijn? Want hoort men niet nog dagelijks vragen, of wij gestadig zijn voortgegaan, dan of wij nu eens zijn voortgegaan om dan weêr des te verder terug te treden, of ook wel eindelijk, of niet al dat woelen en tobben des menschen inderdaad wel iets anders geweest zij, dan ronddwalen als in een' doolhof, zonder doel of bestemming. Zoolang wij daarover nog met elkander twisten, is 't ons wel gewis niet mogelijk, om, wat wij al gedaan hebben, en wat ons nu in de eeuw, waarin wij leven, nog te doen sta, te doorzien. Maar zijn wij tot dat hooge standpunt der wereldgeschiedenis opgeklom-

men, wat anders behoeven wij dan op al die vragen te antwoorden, dan alleen: *zie en oordeel.* Want in waarheid, zoo ergens, is dáár de hoogte, van waar wij de vorderingen onzes geslachts in den loop der eeuwen en tevens, wat ons nog ontbreekt om aan onze bestemming te voldoen, kunnen waarnemen.

Intusschen, om het hierin eenmaal zóóver te brengen, wordt meer vereischt dan men denken zou. Wij moeten ons daartoe op het navorschen van de bronnen de geschiedenis opzettelijk, en ook nog, naar ik meen, en zoo als ik reeds begonnen heb aan te wijzen, op eene andere wijze, dan gewoonlijk geschiedt, toeleggen. *Letterkundige* critiek is daartoe onontbeerlijk, maar er wordt nog meer toe vereischt. Al ware het ook volkomen uitgemaakt, welke men voor de echte oorkonden en gedenkstukken zoo der Oostersche, als der Grieksche en Romeinsche, alsmede der latere geschiedenis te houden hebbe; al bleven ons zelfs in derzelver lezing en uitlegging geene zwarigheden of twisten wegens verschil van gevoelens over, wij zouden ook dan nog bij die letterkundige tevens *historische* critiek van nooden hebben. Ik bedoel, dat men de tijden wel onderscheide, dat men niet de zeden der volgende volken, vooral niet de onze, aan vroegere volken toeschrijve: geen overvloediger bron van dwalingen, zegt Montesquieu, dan deze: in één woord, dat men tijden en volken uit derzelver eigen aard en toestand beoordeele.

Dit intusschen is moeijelijk. Maar men moet daarenboven, voor het vatten van den gang der historie, nog iets anders pogen. Het verledene ligt voor ons als in een' nevel. Het gaat er ons mede, als 't den reiziger gaat, die steden en dorpen en landen doorreisd en beschouwd heeft, en nu, omziende, dat alles als op denzelfden afstand en dooreen gemengd ziet. Zóó was 't den Grieken en Romeinen, als zij zich het vroegere Oosten voorstelden, zóó is 't ons nog heden, als wij ons de Grieken en Romeinen, mitsgaders het oude Oosten voor den geest roepen. Dat alles ligt daar dan voor ons oog als genoegzaam gelijktijdig, als niet genoeg van elkander onderscheiden: wij noemen het dan ook met ééne algemeene uitdrukking *het verledene*, *de oudheid*. Maar wat past nu den navorscher der geschiedenis? Hij moet op nieuw, om zoo te spreken, de reis door den loop der eeuwen doen, al het gebeurde geregeld, volgens de opvolging der tijden, nagaan en in oogenschouw nemen; en dat wel naar den leidraad, dien ik daar vermeld heb, der *historische* critiek. Dat alles intusschen, als ik zeg, en dit laatste wel voornamelijk, is moeijelijk; er behoort een menschenleven toe. Men moet daartoe die oude Oostersche gedenkstukken en vervolgens de Grieksche en Romeinsche en ook evenzoo die der middeneeuwen en latere tijden zóó lezen en herlezen, ja bestuderen, dat men zich geheel en al, als behoorde men tot zijn' eigen leeftijd niet, in dat oude Oos-

ten, in de Grieksche en Romeinsche wereld en ook in de volgende tijden verplaatst. Zóó eerst kan men de tijden onderscheiden, zóó eerst den gang der geschiedenis vatten, zóó eerst alles regt en grondig leeren kennen. Maar de vruchten ook, die men van die oefening trekt, zijn heerlijk. Daardoor toch komt ons alles in het ware daglicht voor, en bekoort ons onuitsprekelijk. *Le plus beau tableau,* zegt zeker oud Fransch schrijver, *qui n'est point dans son jour, ne frappe point.* Maar dan eerst treffen ons, als de schoonste aller tafereelen, de tooneelen der wereldgeschiedenis. Wij leven dan geheel in die aartsvaderlijke tijden der Hebreën, in die heldeneeuwen der Grieken, in die gouden eeuw van Jerusalem en Tyrus, van Athene en Rome, van Florence en Italië, van Spanje, van Frankrijk, van de Nederlanden, van Engeland, van Duitschland. En onwaardeerbaar vooral het nut, dat men daarvan trekt. Zonder dat toch is 't niet mogelijk den mensch en het menschdom te leeren kennen: zonder dat, wat nog zooveel meer is, kunnen wij met de geschiedenis voor onze eigene beschaving, voor de opvoeding onzer kinderen, voor het vormen onzer staten, voor onze wetgevingen, voor onze kunsten en wetenschappen, het gewenschte voordeel niet doen. Want daardoor alleen, door het doorgronden van den geest aller tijden, daardoor alleen wordt ons de geschiedenis, gelijk de ouden haar noemden, *het licht der waarheid, lux veritatis,* en tevens in nog hoogeren zin, dan

de ouden het opvatteden, *de leermeesteresse des levens, vitae magistra.* — Laat mij dit nog met een woord ophelderen.

Hoe de geschiedenis ons tot leermeesteresse des levens dienen moet.

Ieder leeftijd des menschdoms heeft niet alleen zijn eigen karakter, maar ook zijne eigene voortreffelijkheid, en die is zoodanig, is zóó volmaakt, dat zij door het menschdom in volgende eeuwen niet heeft kunnen evenaard, 'k laat staan overtroffen worden. Letten wij slechts op de kunstgewrochten der oude wereld, de overblijfselen van de heilige poëzij der Hebreën, die der epische, lyrische en tragische poëzij der Grieken, de nog overgeblevene standbeelden of brokken van kunstgewrochten van Phidias en zijne school: dat alles houden wij nog heden voor onnavolgbaar. Zij blijven nog altijd onze modellen, die meesterstukken der oude poëzij, der oude kunst. Zóó de historische schriften der Grieken, van een' Herodotus, een' Thucydides, een' Polybius: geen geschiedschrijver in latere eeuwen, of hij scheen des te meer tot de volmaaktheid genaderd te zijn, naarmate hij nader bij die voorbeelden van historische kunst gekomen was. Die voortbrengselen der oudheid, zou men zeggen, zijn volmaakt. Maar geen wonder: want zij zijn de voort-

brengselen des menschdoms, toen de zin der kindschheid en vervolgens, toen de zin der jeugd er zich voor 't eerst, maar toen ook volkomen, in openbaarde. Volgende tijden misten dien zin, ten minste hadden denzelven niet in die levendigheid en zuiverheid. De Grieken streefden er vergeefs naar, om tot de verhevenheid dier aloude poëzij van het Oosten te komen, en gelijk diezelfde Grieken op hunne beurt het Oosten in *hunne* poëzij, in *hunne* kunsten, inzonderheid in *hunne* philosophie verre overtroffen, zoo streven wij er thans vergeefs naar, om Homerus, om Sophocles, om Plato, om Demosthenes te evenaren. Het menschdom is in zijne volmaking voortgegaan, niet als een gebouw, zoodat iedere eeuw als 't ware een' steen aanbragt om het tot volkomenheid te doen oprijzen. Het is, als uit menschen, niet uit hout en steen bestaande, gelijk een *mensch* voortgegaan, zoodat zich in iederen leeftijd een nieuwe zin, een nieuw talent ontwikkelde, waardoor dat aan 't licht kwam, wat nieuw en in zijne soort volmaakt, ten minste voor volgende leeftijden onnavolgbaar was. Het is zoo met al het overige, ook, om nog iets te noemen, met de geneeskunde en de regtsgeleerdheid gegaan. Hippocrates blijft nog altijd ons voorbeeld, om 's menschen ligchaam, als Socrates 't blijft om 's menschen ziel waar te nemen en te genezen, en heeft men in latere tijden honderde wetboeken van burgerlijk regt vervaardigd, het Romeinsche *jus civile* heeft er

doorgaans tot grondslag van moeten strekken. Eenmaal slechts is het menschdom tot dat alles in staat geweest, gelijk in den mensch bij den voortgang zijns levens slechts eenmaal kinderzin, slechts eenmaal de zin der jeugd en der jongelingschap in volle werking komt.

Wij moeten dit noodzakelijk ter harte nemen, zal ons de wereldgeschiedenis niet slechts in de gewone, maar ook in verhevener beteekenis tot *leermeesteresse des levens* dienen. Wij hebben een' geheel anderen zin, een' veel hoogeren, dan de oudheid had, den zin des jongelings, des mans. Niets is ons, geloof ik, bij al onze navorschingen in de geschiedenis der menschheid, duidelijker gebleken dan dit. Maar zoo missen wij ook, wat der oudheid eigen was, wat zij aan *haren* aanleg, aan *haren* zin te danken had. En dat is ons, wie ziet 't niet in? voor onze hoogste, onze teederste belangen, als onze opvoeding, onze opleiding, in één woord, om op de regte wijze tot onze rijpheid te komen, onontbeerlijk. Men kan hieruit opmaken, wat niet voor ons de geschiedenis, als *leermeesteresse des levens*, zijn kan en zijn moet; want, is 't noodzakelijk, dat wij dit ons ontbrekende zoeken te vergoeden, wat is daartoe geschikter, dan dat wij aan de hand der geschiedenis den gang des menschdoms in deszelfs ontwikkeling volgen, en dat wel, zoo als gezegd is, door historische critiek? Zóó toch eerst kunnen wij in ons zelve en in de onzen, bij het doorgron-

den van de overblijfselen der oudheid, den zin der kindschheid en dien der jeugd verlevendigen en scherpen. Dat is 't, zoo ik mij niet bedrieg, waar ook Polybius naar streefde, zonder het echter in dezen hoogen zin op te vatten, dat is 't, zeg ik, wat wij eigenlijk gezegde *pragmatische geschiedkunde* moeten noemen.

Van het standpunt der geschiedenis, dat het onze is, zeide ik daar zoo even, moeten wij waarnemen, niet alleen wat wij al gedaan hebben, maar ook, wat ons nog overblijft te doen. Ik laat het anderen, die reeds die hoogte bereikt hebben, over, om ons dat geheel te doen inzien. Maar dit, vrienden, kunnen wij daaromtrent reeds zeggen, dat wij in de eerste plaats moeten voortgaan met te doen, en het regt doelmatig moeten trachten te doen, wat wij van zelfs en volgens de leiding der natuur gewoon zijn; ik bedoel, dat wij den voortgang des menschdoms in onze opvoeding en opleiding volgen. Ieder onzer heeft van kinds af dien weg ingeslagen en vervolgd, zoo als ik het mijne vrienden meermalen heb doen herinneren. Als kinderen toch lazen wij de verhalen der aartsvaderlijke geschiedenis, waardoor godsdienstzin in ons opgemerkt werd: als knapen legden wij ons op de letterkundige kunstgewrochten der Grieken en Romeinen toe, waardoor zin voor het schoone, goede en ware, zin voor wijsgeerte in ons verlevendigd werd; en als jongelingen, toen wij de hoogere, de voor de maatschappij be-

stemde wetenschappen gingen betrachten en eerst regt het leven intraden, toen waren 't de wetenschappelijke voortbrengselen der latere eeuwen, maar ook, bij onze toenadering tot de christelijke gemeenschap, de schriften der eerste verkondigers van het christendom, die ons voor het maatschappelijke leven voorbereidden en in staat stelden. Dat was geheel de weg der natuur, dien wij toen zoo ongevoelig, onbemerkt betraden. Maar na dit aldus opgemerkt te hebben, moeten wij nu ook onze opleiding, tot het vormen vooral van mannen, die aan 't hoofd der staten moeten komen, of in de gewigtigste betrekkingen der maatschappij moeten werkzaam zijn, doelmatig daarnaar inrigten. Wij weten hoe dit doorgaans geschiedt. Het kan ook niet anders, daar men niet weet, waartoe, tot welk doeleinde, men aldus met de jeugd beginnen, aldus voortgaan, aldus eindigen moet; maar na dit wél doorzien te hebben, moeten wij nu voortaan zóó de kinderen die oude verhalen en geschiedenissen, zóó de knapen de dichters, de geschiedschrijvers, de redenaars en de wijsgeeren der Grieken en Romeinen doen lezen, dat wij daardoor zooveel mogelijk aan die leiding der natuur tot ware vorming en beschaving voldoen. En, wat het beoefenen der hoogere wetenschappen en voornamelijk het doorgronden van de beginselen van onzen godsdienst betreft, wie ziet 't niet in, die den voortgang des menschdoms, om tot deszelfs rijpheid te komen, wel beschouwd

heeft, wie ziet 't daaruit niet volkomen in, dat men, om daartoe te komen, eerst door godsdienst en echte wijsgeerte moet voorbereid en daardoor in staat gesteld zijn, om het leven wél in te treden en het ware heil der maatschappij te bevorderen. Geene hoogere, geene ware beschaving, zoo men daartoe niet den weg der natuur, welken ons de geschiedenis aanwijst, ingeslagen en doelmatig bewandeld heeft. Vruchten moeten dit altemaal zijn van de ware, voor de wetenschappen niet slechts, maar ook voor de vorming des menschdoms zoo heilzame, zoo noodzakelijke *geschiedkundige critiek.*

Het probleem in de geschiedenis der menschheid. Bedenkingen omtrent onze toekomst.

En nu, vrienden! na al dit opmerken en waarnemen in de geschiedenis der menschheid, nu komen wij eindelijk tot dat gewigtig, maar zoo moeijelijk op te lossen probleem: *waarom toch wel de voortgang der menschheid in de geschiedenis des menschdoms met de opvolging van 's menschen leeftijden zoo juist overeenkome.* Het is moeijelijk op te lossen, dat probleem, ik beken 't, zoolang men niet, volgens Polybius, den mensch in de volken en wat wij nu zoo gestadig gepoogd hebben, de geschiedenis der menschheid in de geschiedenis des menschdoms heeft zoeken waar te nemen en diep te doorgronden. Doch,

hoe meer men zich daarop zal toegelegd hebben, des te gemakkelijker zal ons, dunkt mij, de oplossing van dat raadsel worden. Ook nu reeds, na deze onze pogingen, zou ik zeggen, dat het menschdom wel op deze wijze, even als een mensch, van leeftijd tot leeftijd heeft moeten voortgaan. Immers, volgens Plato's uitdrukking, het bestaat niet uit hout of steen, maar uit *menschen*. Zoo het dus inderdaad is voortgegaan, welke andere wijze van voortgang is dan denkbaar? Maar welligt komen hier bij mijne vrienden nog andere vragen of bedenkingen op, die ik niet met stilzwijgen mag voorbijgaan.

Wij vragen elkander niet zeldzaam, wat wij van deze onze negentiende eeuw voor ons en ons nakroost te wachten hebben: en dat niet zonder reden. Want vooreerst mag 't ons niet onverschillig zijn te weten, hoe 't met ons en de onzen in de toekomst gaan zal; en dan ook ten andere wenschen wij, zooveel mogelijk, hetgeen ons voor het tegenwoordige te doen staat, daarnaar in te rigten. Geene vraag is intusschen moeijelijker te beantwoorden, dan juist deze naar de toekomst. Hoeveel toch is er niet steeds in den loop der geschiedenis zoo ten goede als ten kwade voorgevallen, dat door niemand te voorzien was geweest! Weinig dachten er de Grieken, ten tijde van Pericles, aan, dat zij zoo kort daarna aan de Macedoniërs onderworpen zouden worden, veel minder nog, dat die zelfde Macedoniërs, door het veroveren des Perzischen rijks, voor

hen en hunne navorschingen het geheele Oosten stonden te openen. Evenmin konden de Romeinen, ten tijde van Cicero en Augustus, voorspellen, dat hun wijduitgestrekt en bloeijend gebied, na weinige eeuwen, de prooi van noordelijke barbaren zou worden, en 't allerminst, dat uit die algemeene barbaarschheid eene volkenbeschaving, als onze tegengenwoordige is, voor den dag zou komen. Zoo weinig weten wij wat wij te vreezen en ook tevens wat wij te hopen en te verwachten hebben. Hoe zouden wij 't dan in onzen tijd wagen te voorspellen, wat gebeuren of niet gebeuren zal? Ja, zou men kunnen zeggen, maar voor dergelijke overheersching, als die der Macedoniërs oudtijds was, en voor dergelijke eeuwen van barbaarschheid hebben wij ons toch nu niet meer te beangstigen. Ik weet 't niet: waarom toch minder tegenwoordig dan toen? Tot welken trap van vastheid en zekerheid in veler oog Europa en het menschdom moge schijnen gekomen te zijn, denkt maar eens aan het Russische rijk. Heeft het zich sedert Peter I niet evenzoo in ons noordwesten ontwikkeld, als eermaals het Macedonische sedert Philippus, en kan het niet wel eens op dergelijke wijze, na Europa zich grootendeels cijnsbaar gemaakt te hebben, over het Oosten en de wereld gaan heerschen? En wat het invallen van barbaren betreft, Gibbon heeft ons daaromtrent gerust zoeken te stellen, maar is 't niet mogelijk, dat wij zelve, even als de Romeinen na Augustus, innerlijk verzwak-

ken? Ook zonder barbaren zouden dan weder op nieuw eeuwen van barbaarschheid aanstaande kunnen zijn. De vraag naar onze toekomst, ik herhaal 't, is de moeijelijkste aller vragen, en wij moesten reeds door de geschiedenis wijs genoeg geworden zijn, om dezelve te laten varen; maar verlangen wij niet zoo zeer te weten, wat gebeuren zal, als wel in den tegenwoordigen tijd ons in staat te stellen om het toekomende gerust en met goede hoop af te wachten, ja ook, het onze er voor te doen, dan moeten wij, dunkt mij, met vertrouwen op een wijs en goddelijk albestuur, in de eerste plaats op ons zelve en deze onze negentiende eeuw acht geven, om die wel te leeren kennen, en daartoe zoeken te weten te komen, wat er in alle vroegere eeuwen gebeurd zij. Het verledene behelsde toch steeds de zaden van het tegenwoordige en beide kunnen ons tot waarborg voor het toekomende strekken. Dat moeten wij doen en voorts aan de oude spreuk indachtig, *fais ce que dois, advienne que pourra*, streven, onophoudelijk streven naar het ware en goede, ten einde wij ons zelve eene schoone toekomst waardig maken. Het is uit dit oogpunt vooral, dat mijne voorgaande onderzoekingen naar de *wijsgeerte voor onze negentiende eeuw*, hoedanige wij voor onzen tijd en ter bevordering onzer wezenlijkste belangen 't meest zouden verlangen, voor ons belangrijk kunnen worden. Maar daartoe kan, hetgeen ik thans over de geschiedenis geschreven heb, nog meer regtstreeks bevorderlijk

zijn. Bij de beschouwing van het leven des menschelijken geslachts deszelfs leeftijden waar te nemen, hoedanig die mogen geweest zijn, dat toch was het veelomvattend denkbeeld, dat ik heb trachten voor te stellen en tot welks ontwikkeling ik het een en ander bijgebragt heb. Ik heb er zoo doende ter bevestiging of liever ter beoordeeling van al ons voorgaand onderzoek nog te meer door zoeken in 't licht te stellen, hoe wij kunsten en wetenschappen, hoe wij de wijsgeerte beoefenen moeten, en wat de wijsgeerte met kunsten en wetenschappen als ook met echten godsdienst vereenigd vermag, om het menschdom, wat er ook gebeure, moed te doen houden en het steeds in ware beschaving, vooral in zedelijke en verstandelijke zelfstandigheid standvastig te doen voortgaan. Ik weet 't niet, hoe gij, vrienden, over onzen tijd denkt, en wat gij voor het toekomende vreest of hoopt: maar gelijk ik u afrade iets te voorspellen, zoo durf ik u daarentegen aan te raden om voort te zetten, wat ik hier begonnen heb. Dat navorschen van de geschiedenis des menschdoms, ik kan 't niet zeggen, hoe mij dat gerustgesteld heeft omtrent al wat het menschdom nog overkomen mag. Want te midden aller stormen en orkanen, die alles schenen te zullen verwoesten, zag ik den mensch steeds tot zijne hoogere volkomenheid voortgaan, ja wat meer is, hoe ver hij ook gevorderd mogt zijn, niet onduidelijk meende ik te bespeuren, dat hij nog ver af is van, hetgeen hij

volgens zijn' aanleg en zijne bestemming kon zijn en zijn moet, bereikt te hebben.

Eene tweede bedenking valt mij hier van zelfs in 't oog. Men kon vragen of er niet, volgens mijne voorstelling, een ouderdom des menschdoms aanstaande is? En dan ook ten derde, of niet, indien dat zoo ware, ons vooruitzigt in de toekomst daardoor beneveld en onze hooge verwachting van volmaking des menschdoms verijdeld moet worden? Mijn antwoord daarop is: waarom niet evenzoo een ouderdom des menschdoms te verwachten, als wij reeds deszelfs kindschheid en jeugd hebben waargenomen? Maar, vrienden, al moeten wij dit vooruitzien, ver is 't er nogtans van af, dat ons zulks in onzen ijver om steeds voort te gaan en al meer en meer in volmaking te vorderen, stremmen zou. Zóóver is 't daarvan af, dat ik, na aldus met u onze vroegere leeftijden in acht genomen te hebben, bijna meenen zou, dat wij nu eerst tot volle kracht gaan komen, nu eerst gaan leven. Want ziet eens, die geheele middeneeuw, die vorming der Latijnsche wereld, die in die duizend jaren tot stand is gekomen, wat is die toch anders geweest, dan, om zoo te spreken, de eerste periode onzes nieuwen levens, om eenmaal tot onze rijpheid, tot onze mannelijke zelfstandigheid te komen? En deze laatste drie eeuwen, sedert den tijd der hervorming en der ontwikkeling van de Germaansche wereld, behelzen zij wel iets meer, dan het begin eener nieuwe periode?

Die Latijnsche wereld, wij hebben 't, meen ik, duidelijk waargenomen, zij is de *voorwereld* onzer Germaansche geweest. Ziet dus, wat ons nog niet te wachten, ziet, wat ons nog niet te doen staat! Ik heb 't reeds gezegd: juist dat waarnemen van 's menschen leeftijden in de geschiedenis der menschheid, juist dat doet ons beseffen, hoever nog het menschdom van zijne bestemming af is, en dat er nog jaarhonderden, welligt jaarduizenden verloopen moeten, voordat het menschdom zijnen ouderdom nadert. Wij zeggen thans: ten tijde van Polybius was het menschdom nog te jong om te kunnen vermoeden, wat het eens worden zou. Welligt zal men dit zelfde nog eenmaal van ons en van deze onze negentiende eeuw zeggen. Hoe 't zij, dit is zeker, onze tegenwoordige tijd gaat van de grootste en gewigtigste gebeurtenissen voor de zaak der menschheid zwanger. Gansch Europa heeft daarvan als 't ware een voorgevoel van en beseft het. Wie kan dan, thans vooral, door vrees des ouderdoms zich laten weêrhouden, om van het menschdom te hopen en ook voor het menschdom te doen, wat er op grond voor te hopen, en er nog gestadig tot deszelfs volmaking voor te doen is? Doch meer dan ooit heb ik door deze mijne geschiedkundige beschouwingen diep leeren doorgronden, hoeveel er ons aan gelegen ligt, dat men op de opleiding en vorming der jeugd, de geheele beschaafde en ook onbeschaafde wereld door, de aandacht vestige. Noch wijsgeerte,

noch godsdienst, zoo min als kunsten en wetenschappen, of wat ook door ons tot ons ware welzijn aangewend wordt, kan ons hiertoe eenigermate baten, zoo men niet met den mensch als *kind* begint, om in hem godsdienst op te wekken, zoo men niet met hem als *knaap* voortgaat, om waarheidsliefde in hem te doen ontvlammen, en men hem niet eindelijk als *jongeling*, bijzonder in de hoogere standen, door *hooger onderwijs* tot zijne hooge bestemming als *mensch* zoekt te brengen. Daarop toch, op het opkomende geslacht en op deszelfs doelmatige zoo wel zedelijke als verstandelijke ontwikkeling en vorming, is 't niet zoo, mijne vrienden? moet onze hoop voor de toekomst bovenal gevestigd zijn.

Welligt, zeide ik, zal u het tafereel des menschdoms, zoo als gij het hier ontworpen vindt, dat alles meer regtstreeks aanwijzen en nog duidelijker doen beseffen. Welken indruk hetzelve op u gemaakt hebbe, weet ik niet. Doch ik wil hier ten slotte u nog mededeelen, hoe 't mij in vroegeren leeftijd er mede gegaan is. Men bragt mij wel eens onder 't oog, of er niet mogelijk eenige *begoocheling* in schuilen mogt. Ook zag ik wel eens den een' of anderen mijner toehoorders grimlagchen, wanneer ik mijne denkbeelden — die mij zoo geheel

vervulden — voordragende, van de kindschheid, jeugd en mannelijke rijpheid des menschdoms sprak. Zij meenden in dat alles, geloof ik, een beeld, een bekoorlijk beeld der geschiedenis, maar ook niet meer dan een beeld, en dus een' vrucht mijner verbeelding te zien: of welligt lag hun in 't hoofd, zoo als Ovidius de jaarsaizoenen met de leeftijden des menschen vergelijkt; of zoo als men van de kindschheid, jeugd, mannelijken leeftijd en ouderdom der talen en letteren der volken spreekt. Zoo meenden zij dan welligt, dat er meer poëzij dan historie in mijne voorstelling was, of dat die geheele voorstelling in eene overdragtige spreekwijs bestond. Ook dit derhalve heeft, gelijk ik in het begin mede had kunnen aanmerken, ook dit heeft de uitgave van dit werk mij steeds doen uitstellen. En hoe gaat 't u thans, mijne vrienden? Blijft het u, ook na de lezing, nog voorkomen, dat het niet meer dan eene hersenschimmige voorstelling is, die geschiedenis der menschheid opgespoord in de geschiedenis des menschdoms? Hetzij gij aarzelen mogt mij toe te stemmen, hetzij gij geheel deelt in die voorstelling en dezelve toejuicht, laat 't er echter niet bij blijven. Gelijk ik 't steeds geweest ben, zoo moet ook gij op uwe hoede zijn, en niet dan na rijp onderzoek tot eene vaste beslissing geraken. Daarom rade ik u ten sterkste aan, de gedenkstukken der oudheid en der latere eeuwen in hunne oorspronkelijke gedaante en in den geest der

tijden, waarin zij geschreven zijn, ijverig te lezen en te bestuderen; maar tevens bij die bronnenstudie de beoefening der geschiedkundige critiek in al haren omvang te voegen. Veel, oneindig veel zult gij hieraan te danken hebben; want bij elke schrede, die gij zult afleggen, zal 't u meer en meer blijken, van hoe groot belang dat navorschen van de geschiedenis der menschheid in de geschiedenis des menschdoms zoo voor een' ieder onzer, als voor volken en staten, ja, voor het geheele menschdom is, om in ware beschaving en volmaking met vasten tred voort te gaan. Ik had daar in mijne jeugd reeds eenig voorgevoel van; maar in mijnen ouderdom besef ik dat van dag tot dag dieper.

